

“Dövlət Statistika Komitəsi

əsas orqanlardan biridir”

Heydər Əliyev

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik
jurnalının redaksiya heyəti**

Baş redaktor

Sakit YAQUBOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Redaksiya heyəti:

Ziyad SƏMƏDZADƏ

iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Şahin SADIQOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Ədalət MURADOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Vahid NOVRUZOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Nazim İMANOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Süleyman QASIMOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Tahir BUDAQOV

tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Azər ƏMİRASLANOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Mehman TAĞIYEV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Saleh MÖVLAMOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, məsul katib

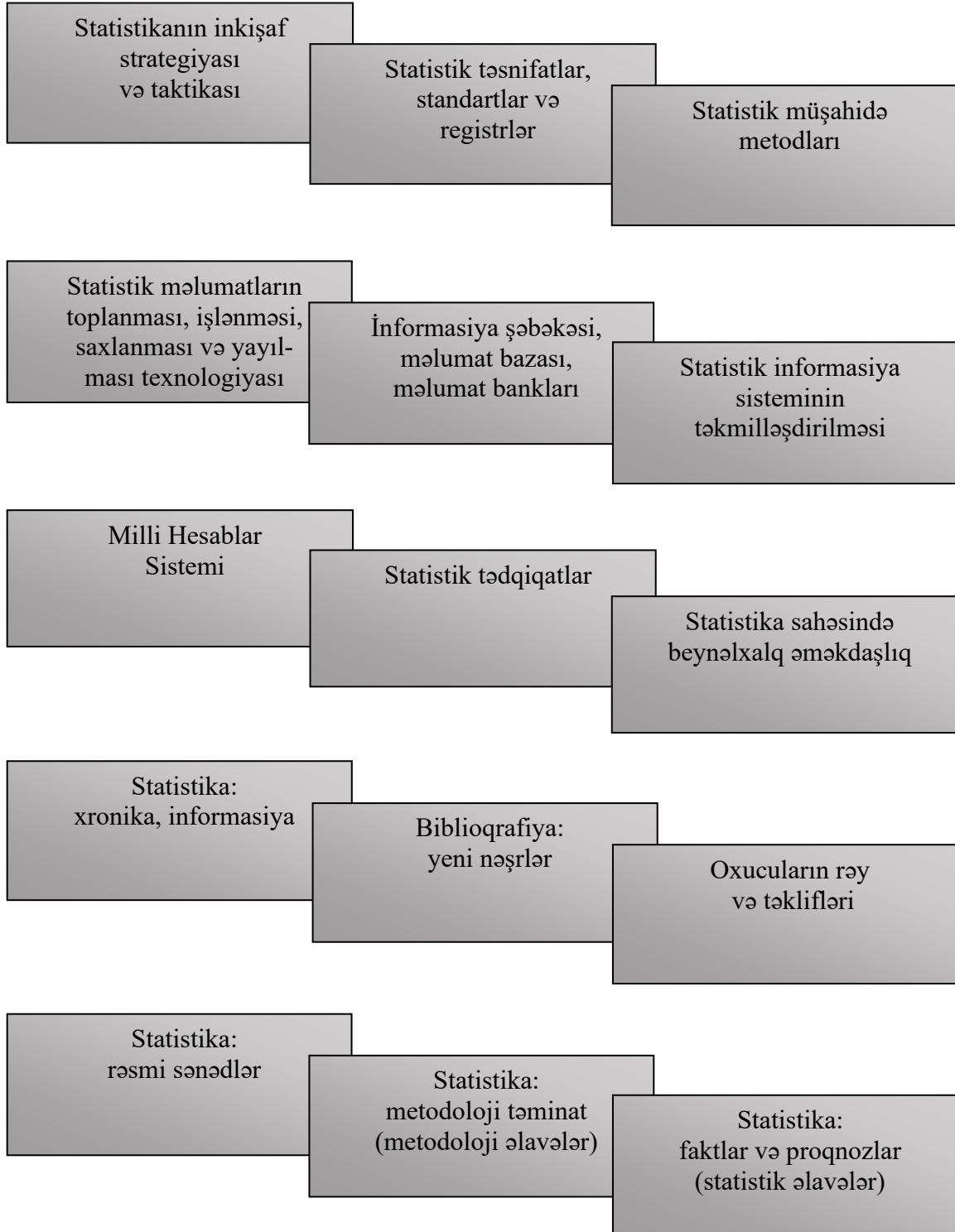
Aleksey PONOMARENKO

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Rusiya Federasiyası)

Roumen VESSELİNOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Amerika Birləşmiş Ştatları)

***“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalının
rubrikaları***

Mündəricat

	səh.
<u>İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQIQATLAR</u>	
<i>Rza Allahverdiyev, Səadət Rəhimova</i> Səbəblər üzrə ölüm göstəricilərinin təhlili.....	5
<i>Aida İbrahimova, Zərifə Nağıyeva</i> Xarici ticarət əlaqələrinin ölkə iqtisadiyyatına təsirinin statistik təhlili.....	14
<i>Vüsal Məmmədzadə</i> Azərbaycanda məkətəbəqədər təhsil.....	23
<i>Ülviyyə Əmirova</i> Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının münacişədən əvvəl və sonrakı dövrlərdə aqrar sahədə vəziyyətinin statistik təhlili.....	30
<i>Aqşin Əliyev</i> Azərbaycanın xarici ticarətinin liberallaşdırılmasının ixracın coğrafi quruluşuna təsiri.....	37
<u>METODOLOGİYA</u>	
<i>Fərid Babayev</i> Azərbaycanda qida təhlükəsizliyinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri.....	41
<i>Samirə Məmmədova</i> Bazar iqtisadiyyatında resursların bölüşdürülməsi.....	52
<i>Zülfüyyə Hacıyeva</i> Təhsil, elmi-tədqiqat və istehsal fəaliyyəti subyektlərinin şəbəkə üzərindən qarşılıqlı əlaqəsi mexanizmi.....	62
<i>Rauf Salayev, Эльмира Джафарли</i> Инновационные финансовые технологии и их влияние на корпоративные финансы.....	67
<i>Təhminə Balacayeva</i> Strateji yol xəritəsi kontekstində emal sənayesi müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi yolları.....	77
<u>2024-ci İLİN I RÜBÜNÜN YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR</u>	
Makroiqtisadi göstəricilər.....	88
Ümumi Daxili Məhsul istehsalı.....	90
Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər.....	90
İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin dəyəri.....	91
Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin məhsullar üzrə strukturu.....	92
İqtisadiyyata kredit qoyuluşu.....	92
Dövlət büdcəsinin gəlirləri.....	92
Dövlət büdcəsinin xərcləri.....	93
Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi.....	93
Nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi.....	94
Azərbaycanın tərəfdaş ölkələrlə xarici ticarət göstəriciləri.....	94
İxrac olunan mühüm növ məhsullar.....	95
İdxal olunan mühüm növ məhsullar.....	96
Məqalələrin təqdim olunma qaydaları	97

SƏBƏBLƏR ÜZRƏ ÖLÜM GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHLİLİ

Rza Allahverdiyev

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin

Əhali statistikasına şöbəsinin müdiri

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: rza.allahverdiyev@stat.gov.az

Saadət Rəhimova

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin

Statistik innovasiyaların tətbiqi şöbəsinin rəis müavini

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: saadat.rahimova@stat.gov.az

Açar sözlər: ölüm, ölüm səbəbləri, diferensiallaşdırılmış cədvəl, ölüm cədvəli, ölüm göstəriciləri, xəstəliklər, demoqrafik proses

Ключевые слова: смертность, причины смерти, дифференцированная таблица, таблица смертности, показатели смертности, болезни, демографический процесс

Keywords: mortality, causes of death, table of mortality, differentiated table, indicators of mortality, diseases, demographic process

Ölüm səviyyəsinin kəmiyyət göstəriciləri və onların dinamikası ölkədə demoqrafik vəziyyətin təhlili üçün mühüm vasitədir [1].

Lakin tək-cəmiyyət göstəriciləri, son dərəcə dəqiq olsa da və əhalinin demoqrafik strukturundan asılı olmasa da həm ölümü, həm də ümumi sosial-iqtisadi vəziyyəti, əhalinin əmək və məişət şəraitini, onun həyat tərzini, sağlamlıqla bağlı davranışını, gözlənilən ömür uzunluğunu, ekoloji və sanitariya-gigiyenik şəraiti tam səciyələndirmək üçün tamamilə yetərli deyil. Ölüm əmsalları və ölüm cədvəllərinin göstəriciləri ölümün səbəblərini - insanların müəyyən bir yaşda hansı xəstəlik səbəbindən öldüyünü xarakterizə edən keyfiyyətli göstəricilərlə tamamlanmalıdır. Başqa sözlə, söhbət ölüm səbəblərinin təhlili və ölüm səbəblərinin strukturunun təhlilindən gedir. Bu göstəriciləri nəzərdən keçirək.

Ölüm səviyyəsinin təhlilinin bu aspektinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, insanların ölüm səbəblərinin onların yaşayış və iş şəraiti, səhiyyənin inkişaf səviyyəsi, sosial-iqtisadi inkişafın ümumi səviyyəsi, insanların öz sağlamlıqlarına, həyata və ölümə münasibəti və nəhayət, insanların davranışı arasında sıx əlaqə olmasını göstərir. Ölümə ilk növbədə səhiyyə sisteminin inkişaf səviyyəsi, əhalinin rifah səviyyəsi və əhalinin yaş strukturu təsir göstərir [1].

Ölümün səbəbləri ölümə səbəb olan xəstəliklər, patoloji hallar və ya xəsarətlər, habelə ölümcül xəsarət və ya zorakı ölümə səbəb olan qəza hallarıdır [7].

Ölümün səbəbləri haqqında məlumat mənbəyi kimi, ölümə səbəb olan xəstəlik, bədbəxt hadisə, qətl, intihar və digər xarici təsirlər barədə həkim tərəfindən tərtib edilmiş tibbi ölüm şəhadətnamələrindəki qeydlərdir. Bu cür qeydlər ölüm aktlarının qeydində ölümün səbəbini göstərmək üçün əsasdır.

Ölüm səbəbləri aşağıdakı növlərə bölünür:

- Endogen (daxili təsirlər)
- Ekzogen (xarici təsirlər)
- Kvazi-endogen (kumulyativ endogen təsirlər).

Ölüm cədvəli real və ya hipotetik koqortda ölüm prosesini xarakterizə edən göstəricilər sistemidir. Belə bir cədvəl yaş şkalası üzrə qurulur və miqyas baxımından tam (interval 1 yaş), qısa (interval - 5 və ya 10 yaş) və müfəssəl (interval 1 yaşdan daha qısa, adətən yalnız körpələr üçün istifadə olunur) ola bilər. Tam ölüm cədvəli tərtib edildikdə miqyas adətən 0 yaşdan 100 yaşadək, qısa ölüm cədvəllərini tərtib edərkən isə 0 yaşdan 85 yaşadək verilir.

Görünüşdə ölüm cədvəli yalnız xüsusi ola bilər, çünki ölüm insanın həyatında unikal hadisədir, onun baş verməsi hər yaşda mümkündür və zamanla mövcud olan hər bir insan toplusu ölüm hesabına azalır. Ölüm həyatda yeganə universal hadisədir, yəni bu hadisə mütləq hər kəsdə baş verir və bunun nəticəsində ölümün təsiri altında tədricən azalan hər hansı ilkin əhalinin sayı sifirə yaxınlaşır.

Ölüm cədvəli sadə ola bilər, yəni bütün ölüm göstəricilərinin birlikdə hesablandığı və ya diferensiasiyalandığı müxtəlif növ ölüm göstəriciləri ayrıca hesablanabilir. Adətən, ölüm cədvəli yalnız ölüm səbəbləri və ya ölüm səbəblərinin qrupları ilə fərqlənir, lakin digər fərqləndirici əlamətləri də təsvir etmək mümkündür. Ölüm hər hansı digər demografik proses (miqrasiya, nikah, doğum) ilə birlikdə nəzərə alınabilir və bu halda birləşmiş (kombinə olunmuş) cədvəl qurulur.

Dünya statistikasından toplanmış məlumatlar göstərmişdir ki, ölüm göstəricilərini təsvir edən funksiyaların dəyişməsi müəyyən sabitliklə xarakterizə olunur və tipik ölüm cədvəllərinin məhdud variantları ilə ifadə oluna bilər. Bu cür cədvəllər ümumiyyətlə ölüm cədvəllərinin böyük dəstlərindəki dəyərləri ümumiləşdirməklə qurulur. Model ölüm cədvəlləri natamam və kifayət qədər etibarlı əhali statistikasına ilə ölümün qiymətləndirilməsində və digər demografik göstəricilərin hesablanmasında geniş istifadə olunur. Son zamanlar ölümün təhlilini dərinləşdirmək üçün ölüm səbəbləri üzrə diferensiasiyalanmış ölüm cədvəlləri qurulmuşdur. Xəstəliklərin və sağlamlıqla bağlı problemlərin beynəlxalq statistik təsnifatı (International classification of disease and cause of death) – səhiyyənin inkişafının hazırkı mərhələsində tibb elminin qəbul etdiyi xəstəliklərin adının siyahısıdır. Bu sənəd ölümün baş verdiyi səbəbin müəyyən olunması üçün əsas normativ sənəddir. Bu sənəd 21 xəstəlik sinfini və ölüm səbəblərini özündə birləşdirir [1]. Diferensiasiya üçün ölüm səbəblərinin beynəlxalq nomenklaturasına görə qruplaşdırılan hər yaşda ölüm haqqında məlumatlar istifadə olunur. Adətən məlumatlar ayrı-ayrı xəstəliklər haqqında deyil, xəstəlik sinifləri üzrə verilir. Bu xəstəlik sinifləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- I Sinif. Bəzi infeksiya və parazit xəstəlikləri
- II Sinif. Yenitörəmələr
- III Sinif. Qan, qanyaradıcı orqanların xəstəlikləri və immun mexanizmin prosesə cəlb olunması ilə gedən ayrı-ayrı pozuntular
- IV Sinif. Endokrin sistemin xəstəlikləri, maddələr mübadiləsi və qidalanma pozuntuları
- V Sinif. Psixi pozuntular və davranış pozuntuları
- VI Sinif. Siner sistemi xəstəlikləri
- VII Gözün və gözün əlavə aparatının xəstəlikləri
- VIII Qulağın və məməyəbənzər çıxıntının xəstəlikləri
- IX Sinif. Qan dövranı sisteminin xəstəlikləri
- X Sinif. Tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri
- XI Sinif. Həzm sisteminin xəstəlikləri
- XII Sinif. Dəri və dərialtı toxumanın xəstəlikləri
- XIII Sinif. Sümük-əzələ sisteminin və birləşdirici toxumanın xəstəlikləri
- XIV Sinif. Sidik-cinsiyyət sisteminin xəstəlikləri
- XV Sinif. Hamiləlik, doğuş və zahılıq dövrü
- XVI Sinif. Perinatal dövrdə meydana çıxan xüsusi hallar
- XVII Sinif. Anadangəlmə anomaliyalar (inkişaf qüsurları), deformasiyalar və xromosom pozuntuları
- XVIII Sinif. Digər rubrikalarda təsnif olunmayan, klinik və laborator tədqiqatlar zamanı aşkar edilən simptomlar, nişanelər və normadan kənar çıxma halları
- XIX Sinif. Travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin bəzi digər nəticələri
- XX Sinif. Xəstələnmənin və ölümün xarici səbəbləri
- XXI Sinif. Sağlamlıq vəziyyətinə təsir göstərən faktorlar və səhiyyə müəssisəsinə müraciətlər.

Eyni zamanda, nomenklaturada mövcud olan bütün siniflərdən müəyyən bir əhali qrupu üçün ən əhəmiyyətli olanlardan yalnız bir neçəsi, cədvəldə öz əksini tapır, lakin qalan ölüm halları

fərqləndirilmədən "digər səbəblərə" aid edilir. Bəzi yaşlarda ayrı-ayrı xəstəliklərdən ölənlərin sayı az olduğundan və bir illik göstəricilər qeyri-sabit olduğu üçün ölüm cədvəlləri diferensiallaşdırılarkən beş yaş və daha böyük yaş intervallarından istifadə edilir. Diferensiallaşdırılmış ölüm cədvəli qurarkən, müxtəlif xəstəliklərdən ölüm göstəricilərinin müstəqil olduğu və diferensiallaşdırılmış cədvəlin qurulmasının bir neçə fərqli müstəqil demoqrafik prosesin olduğu birləşdirilmiş cədvəlin qurulmasından metodoloji cəhətdən fərqlənmədiyi güman edildiyi birlikdə nəzərdən keçirilir. Ölümün müxtəlif səbəblərdən müstəqilliyi, yəqin ki, demoqrafik proseslərin müstəqilliyi fərziyyəsidən daha böyük bir konvensiyadır və bu, diferensiallaşdırılmış cədvəlin göstəricilərinin şərhinə məhdudiyətlər qoyur. Ölümün səbəblərinə görə ölüm əmsalları – göstərilən ölüm səbəbləri üzrə il ərzində müəyyən yaşda ölənlərin sayının bu yaşda əhalinin orta illik sayına nisbəti yolu ilə müəyyən edilir. Bu göstərici ölümün ümumi və yaş əmsallarından fərqli olaraq, əhalinin 100 min nəfərinə hesablanır.

Cədvəl 1

2021-2022-ci illərdə respublika əhalisinin cinsə görə səbəblər üzrə ölüm strukturu (ölüm səbəblərinin əsas sinifləri üzrə ölənlərin sayı, hər 100000 nəfərə və yekuna nisbətən faizlə)

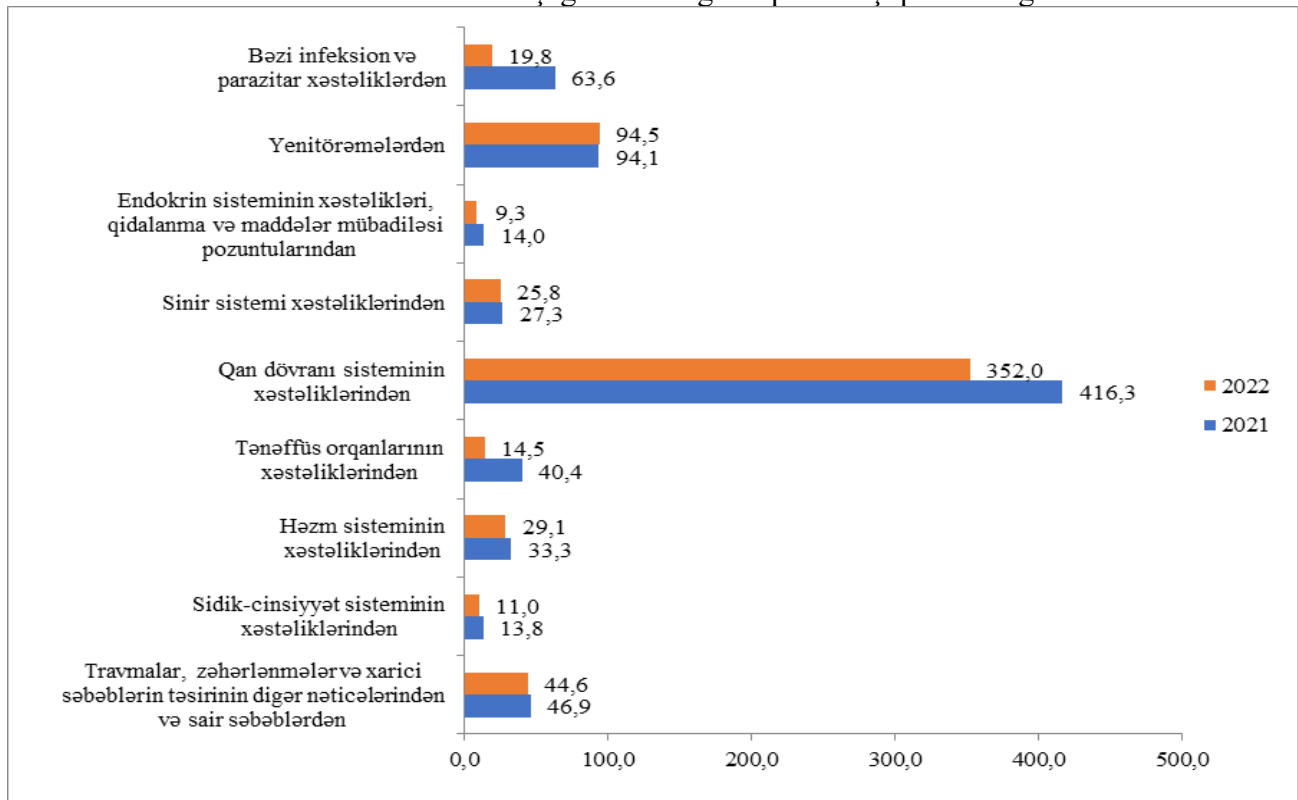
Xəstəliyin adı	Kişilər				Qadınlar			
	2021	2022	2021	2022	2021	2022	2021	2022
	Ölənlərin sayı		yekuna nisbətən faizlə		Ölənlərin sayı		yekuna nisbətən faizlə	
Bütün səbəblərdən ölənlər	805.7	660.1	100.0	100.0	725.4	545.2	100.0	100.0
Bəzi infeksiya və parazitar xəstəliklərdən	63.6	19.8	7.9	3.0	69.3	17.8	9.6	3.3
Yenitörəmələrdən	94.1	94.5	11.7	14.3	75.5	71.4	10.4	13.1
Qan, qan yaradıcı orqanların xəstəlikləri və immunitet mexanizminin prosesə cəlb olunması ilə gedən ayrı-ayrı pozuntulardan	0.9	0.8	0.1	0.1	0.4	0.6	0.1	0.1
Endokrin sisteminin xəstəlikləri, qidalanma və maddələr mübadiləsi pozuntularından	14.0	9.3	1.7	1.4	19.8	14.6	2.7	2.7
Psixi pozuntular və davranış pozuntularından	-	-	-	-	-	-	-	-
Sinir sistemi xəstəliklərindən	27.3	25.8	3.4	3.9	22.9	22.9	3.2	4.2
Qan dövranı sisteminin xəstəliklərindən	416.3	352.0	51.7	53.3	414.2	330.1	57.1	60.5
Tənəffüs orqanlarının xəstəliklərindən	40.4	14.5	5.0	2.2	41.5	10.9	5.7	2.0
Həzm sisteminin xəstəliklərindən	33.3	29.1	4.1	4.4	19.7	15.8	2.7	2.9
Dəri və dərialtı toxumanın xəstəliklərindən	0.1	0.0	0.0	0.0	0.1	0.1	0.0	0.0
Sümük-əzələ sisteminin və birləşdirici toxumanın xəstəliklərindən	0.1	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0
Sidik-cinsiyyət sisteminin xəstəliklərindən	13.8	11.0	1.7	1.7	10.9	9.6	1.5	1.8
Hamiləlik, doğuş və zahılıq dövründə (ana ölümü) (hər 100000 diridəyə)	-	-	-	-	17.8	14.7	0.1	0.1
Perinatal dövrdə meydana çıxan bəzi hallardan	4.2	4.4	0.5	0.7	2.8	3.4	0.4	0.6
Anadangəlmə anomaliyalardan (inkişaf qüsurları), deformasiyalar və xromosom pozuntularından	1.9	1.4	0.2	0.2	1.6	1.1	0.2	0.2
Digər rubrikalarda təsnif olunmayan, klinik və laborator müayinələrdə aşkar edilən simptomlar, əlamətlər və normadan kənar çıxmalardan	48.8	52.9	6.1	8.0	33.4	33.3	4.6	6.1
Travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin digər nəticələrindən və sair səbəblərdən	46.9	44.6	5.8	6.8	12.9	13.3	1.8	2.4

Cədvəl 1-də 2021-2022-ci illərdə Azərbaycan Respublikası əhalisinin cinsə görə səbəblər üzrə ölüm strukturunu (ölüm səbəblərinin əsas sinifləri üzrə ölənlərin sayı, hər 100000 nəfərə və yekuna nisbətən faizlə) nəzərdən keçirək.

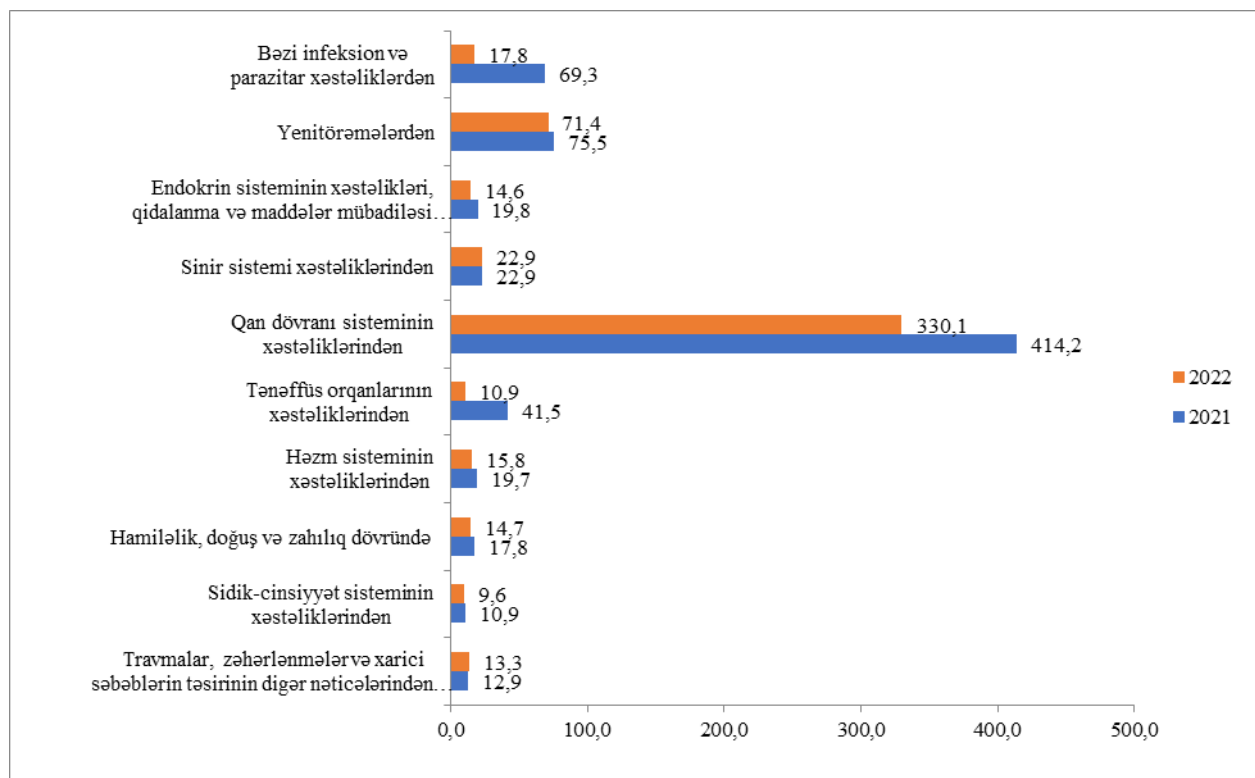
2022-ci illə 2021-ci ilin ölüm səbəblərinin əsas sinifləri üzrə ölənlərin sayı müqayisəsində cinslər arasında bu göstəricinin aşağıdakı kimi:

- bəzi infeksiyon və parazitər xəstəliklərdən ölənlərin sayı kişilər üzrə 63.6-dan 19.8-ə qədər (7.9%-dən 3.0%-dək), qadınlar üzrə isə 69.3-dən 17.8-dək (9.6%-dən 3.3%-dək) azaldığını;
- yenitörəmələrdən – kişilər üzrə 94.1-dən 94.5-dək (11.7%-dən 14.3%-dək) artdığını, qadınlar üzrə isə 75.5-dən 71.4-dək (10.4%-dən 13.1%-dək) dəyişdiyini;
- endokrin sisteminin xəstəlikləri, qidalanma və maddələr mübadiləsi pozuntularından – kişilər arasında 14.0-dan 9.3-dək (1.7%-dən 1.4%-dək), qadınlar arasında isə 19.8-dən 14.6-dək azaldığını;
- sinir sistemi xəstəliklərindən – kişilər arasında 27.3-dən 25.8-dək (3.4%-dən 3.9%-dək), qadınlar arasında isə 22.9 (2 illik göstərici dəyişməmiş) (3.2%-dən 4.2%-dək) dəyişdiyini;
- qan dövranı sisteminin xəstəliklərindən – kişilər arasında 416.3-dən 352.0-dək (51.7%-dən 53.3%-dək), qadınlar arasında isə 414.2-dən 330.1-dək (57.1%-dən 60.5%-dək) dəyişdiyini;
- tənəffüs orqanlarının xəstəliklərindən – kişilər arasında 40.4-dən 14.5-dək (5.0%-dən 2.2%-dək), qadınlar arasında isə 41.5-dən 10.9-dək (5.7%-dən 2.0%-dək) azaldığını;
- sidik-cinsiyyət sisteminin xəstəliklərindən – kişilər arasında 13.8-dən 11.0-dək (1.7%, faiz olaraq 2 illik göstərici dəyişməmiş), qadınlar arasında isə 10.9-dan 9.6-dək (1.5%-dən 1.8%-dək) dəyişdiyini;
- digər rubrikalarda təsnif olunmayan, klinik və laborator müayinələrdə aşkar edilən simptomlar, əlamətlər və normadan kənara çıxmalardan – kişilər arasında 48.8-dən 52.9-dək (6.1%-dən 8.0%-dək), qadınlar arasında isə 33.4-dən 33.3-dək (4.6%-dən 6.1%-dək) dəyişdiyini;
- travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin digər nəticələrindən və sair səbəblərdən – kişilər arasında 46.9-dan 44.6-dək (5.8%-dən 6.8%-dək), qadınlar arasında isə 12.9-dan 13.3-dək (1.8%-dən 2.4%-dək) dəyişdiyini görə bilərik.

Cədvəl 1-in məlumatları əsasında aşağıda cinsə görə qurulmuş qrafikləri görə bilərik:

Şəkil 1. 2021-2022-ci illərdə respublika əhalisinin cinsə görə səbəblər üzrə ölüm strukturunu (ölüm səbəblərinin əsas sinifləri üzrə ölüm sayı, kişilər)

Şəkil 2. 2021-2022-ci illərdə respublika əhalisinin cinsə görə səbəblər üzrə ölüm strukturu (ölüm səbəblərinin əsas sinifləri üzrə ölüm sayı, qadınlar)

Doğrudur, 2022-ci ildə 2021-ci ilə nisbətən ölüm səviyyəsi azalmışdır. Bununla belə, hər hansı bir xəstəlik səbəbindən və ya “əsas” ölüm səbəbini, daha dəqiq olaraq, ölüm səbəbinin qrupunu (sinfini) ölüm səviyyəsinin azalmasına təsir edən amil kimi qeyd etmək olmaz.

Aşağıdakı cədvəldə ölkədə şəhər və kənd əhalisinin cinsə görə səbəblər üzrə ölüm strukturu verilmişdir.

Cədvəl 2
2021-2022-ci illərdə respublika əhalisinin ərazi və cinsə görə səbəblər üzrə ölüm strukturu (ölüm səbəblərinin əsas sinifləri üzrə ölüm sayı, hər 100000 nəfərə)

Xəstəliyin adı	Kişilər				Qadınlar			
	2021	2022	2021	2022	2021	2022	2021	2022
	şəhər əhalisi		kənd əhalisi		şəhər əhalisi		kənd əhalisi	
A	1	2	3	4	5	6	7	8
Bütün səbəblərdən ölənlərin sayı	884.3	704.0	713.0	608.4	761.2	542.0	681.1	549.2
Bəzi infeksiyon və parazitər xəstəliklərdən	88.1	25.9	34.7	12.7	97.2	23.4	34.7	10.8
Yenitörəmələrdən	98.4	100.5	88.9	87.5	78.2	75.1	72.0	66.9
Qan, qanyaradıcı orqanların xəstəlikləri və immun mexanizmin prosesə cəlb olunması ilə gedən ayrı-ayrı pozuntulardan	1.1	0.7	0.6	0.9	0.5	0.5	0.3	0.7
Endokrin sisteminin xəstəlikləri, qidalanma və maddələr mübadiləsi pozuntularından	11.9	7.7	16.5	11.1	15.3	10.5	25.5	19.6
Psixi pozuntular və davranış pozuntularından	-	-	-	-	-	-	-	-
Sinir sistemi xəstəliklərindən	36.3	34.7	16.7	15.4	28.4	27.8	16.1	16.7

A	1	2	3	4	5	6	7	8
Qan dövrünü sisteminin xəstəliklərindən	435.8	363.4	393.3	338.6	404.7	315.3	425.9	348.3
Tənəffüs orqanlarının xəstəliklərindən	52.1	16.5	26.7	12.1	53.8	12.7	26.2	8.6
Həzm sisteminin xəstəliklərindən	37.8	32.9	28.0	24.5	17.5	15.0	22.5	16.8
Dəri və dərialtı toxumanın xəstəliklərindən	0.1	0.1	0.0	0.0	0.1	0.2	0.0	0.0
Sümük-əzələ sisteminin və birləşdirici toxumanın xəstəliklərindən	0.2	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0
Sidik-cinsiyyət sisteminin xəstəliklərindən	13.8	10.9	13.9	11.0	10.2	9.2	11.7	10.1
Hamiləlik, doğuş və zahılıq dövründə (ana ölümü) (hər 100000 diridoğulana)	-	-	-	-	7.4	10.1	27.3	19.0
Perinatal dövrdə meydana çıxan bəzi hallardan	4.3	4.1	4.1	4.8	2.9	2.9	2.7	3.9
Anadangəlmə anomaliyalardan (inkişaf qüsurları), deformasiyalar və xromosom pozuntularından	1.9	1.2	2.0	1.6	1.6	0.9	1.7	1.5
Digər rubrikalarda təsnif olunmayan, klinik və laborator müayinələrdə aşkar edilən simptomlar, əlamətlər və normadan kənara çıxmalardan	55.0	60.7	41.5	43.7	36.4	35.1	29.7	31.1
Travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin digər nəticələrindən və sair səbəblərdən	47.6	44.6	46.0	44.5	14.1	13.2	11.4	13.5

Yuxarıdakı cədvəldə (Cədvəl 2) 2021-2022-ci illərdə respublika əhalisinin şəhər və kənd yerlərində cinsə görə səbəblər üzrə ölüm strukturu (ölüm səbəblərinin əsas sinifləri üzrə ölüm sayı, hər 100000 nəfərə) müvafiq məlumatlar əsasında öz əksini tapmışdır. Analoji olaraq, cədvəl 2-dəki göstəriciləri təhlil edək.

2021 - 2022-ci illərdə respublika əhalisinin şəhər və kənd yerləri üzrə cinsə görə ölüm səbəblərinin əsas sinifləri üzrə ölüm sayı müqayisəsində bu göstəricinin aşağıdakı kimi:

- bəzi infeksiya və parazit xəstəliklərdən ölüm sayı kişilər üzrə şəhərdə 88.1-dən 25.9 a, kənddə 34.7-dən 12.7-dək, qadınlar üzrə isə şəhərdə 97.2-dən 23.4-dək, kənddə 34.7-dən 10.8-dək azaldığını;

- yenitörəmələrdən – kişilər üzrə şəhərdə 98.4-dən 100.5-dək, kənddə 88.9-dən 87.5-dək, qadınlar üzrə isə şəhərdə 78.2-dən 75.1-dək, kənddə 72.0-dən 66.9-dək dəyişdiyini;

- endokrin sisteminin xəstəlikləri, qidalanma və maddələr mübadiləsi pozuntularından – kişilər üzrə şəhərdə 11.9-dən 7.7-dək, kənddə 16.5-dən 11.1-dək, qadınlar üzrə isə şəhərdə 15.3-dən 10.5-dək, kənddə 25.5-dən 19.6-dək azaldığını;

- sinir sistemi xəstəliklərindən – kişilər üzrə şəhərdə 36.3-dən 34.7-dək, kənddə 16.7-dən 15.4-dək, qadınlar üzrə isə şəhərdə 28.4-dən 27.8-dək, kənddə 16.1-dən 16.7-dək dəyişdiyini;

- qan dövrünü sisteminin xəstəliklərindən – kişilər üzrə şəhərdə 435.8-dən 363.4-dək, kənddə 393.3-dən 338.6-dək, qadınlar üzrə isə şəhərdə 404.7-dən 315.3-dək, kənddə 425.9-dən 348.3-dək azaldığını;

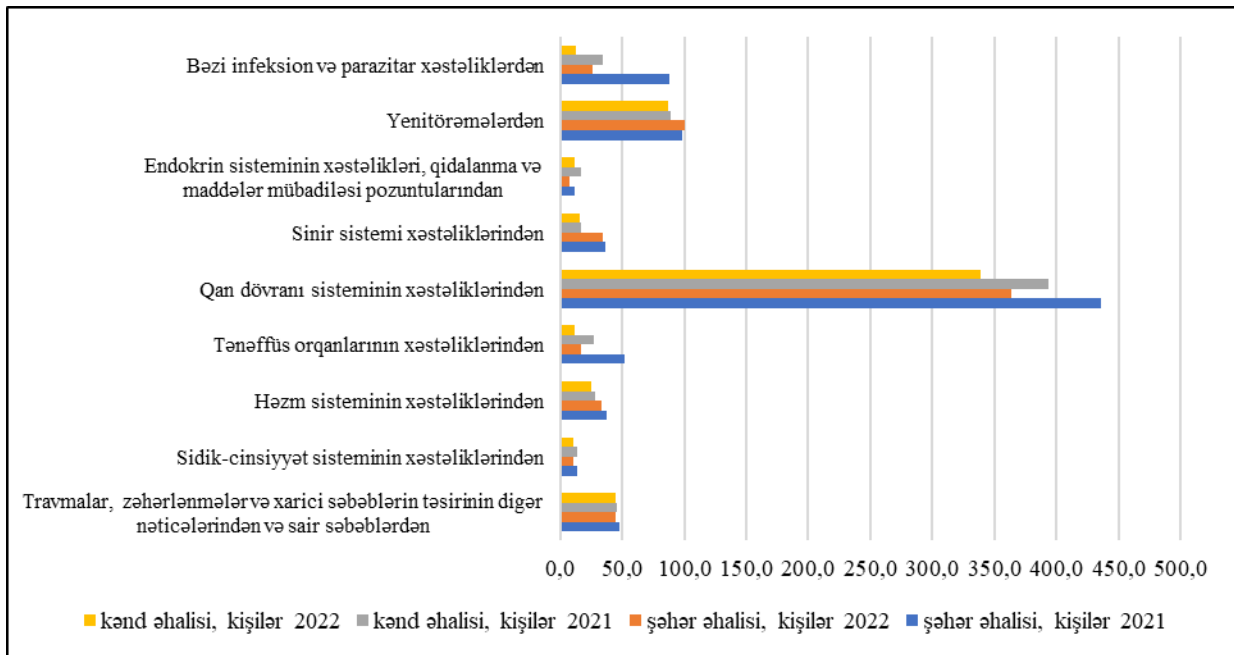
- tənəffüs orqanlarının xəstəliklərindən – kişilər üzrə şəhərdə 52.1-dən 16.5-dək, kənddə 26.7-dən 12.1-dək, qadınlar üzrə isə şəhərdə 53.8-dən 12.7-dək, kənddə 26.2-dən 8.6-dək azaldığını;

- həzm sistemi xəstəliklərindən – kişilər üzrə şəhərdə 37.8-dən 32.9-dək, kənddə 28.0-dən 24.5-dək, qadınlar üzrə isə şəhərdə 17.5-dən 15.0-dək, kənddə 22.5-dən 16.8-dək azaldığını;

- sidik-cinsiyyət sisteminin xəstəliklərindən – kişilər üzrə şəhərdə 13.8-dən 10.9-dək, kənddə 13.9-dan 11.0-dək, qadınlar üzrə isə şəhərdə 10.2-dən 9.2-dək, kənddə 11.7-dən 10.1-dək azaldığını;

- digər rubrikalarda təsnif olunmayan, klinik və laborator müayinələrdə aşkar edilən simptomlar, əlamətlər və normadan kənara çıxmalardan – kişilər üzrə şəhərdə 55.0-dan 60.7-dək, kənddə 41.5-dən 43.7-dək, qadınlar üzrə isə şəhərdə 36.4-dən 35.1-dək, kənddə 29.7-dən 31.1-dək dəyişdiyini;

- travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin digər nəticələrindən və sair səbəblərdən – kişilər üzrə şəhərdə 47.6-dan 44.6-dək, kənddə 46.0-dan 44.5-dək, qadınlar üzrə isə şəhərdə 14.1-dən 13.2-dək, kənddə 11.4-dən 13.5-dək dəyişdiyini görə bilirik.

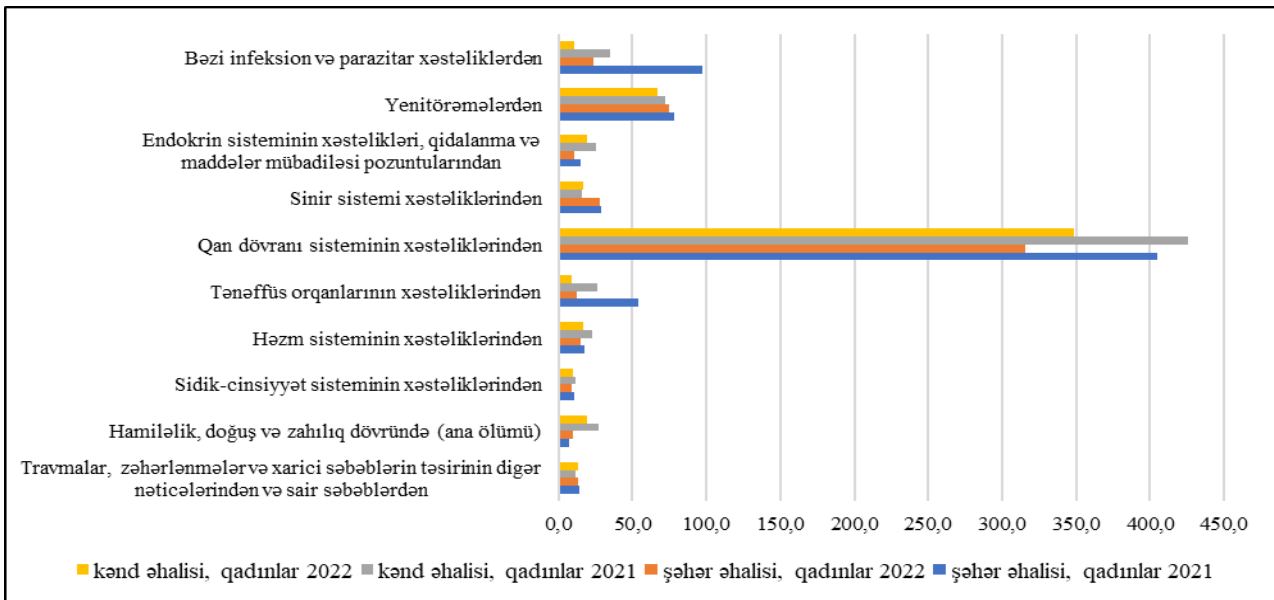

Şəkil 3. 2021-2022-ci illərdə respublika əhalisinin ərazi və cinsə görə səbəblər üzrə ölüm strukturu (ölüm səbəblərinin əsas sinifləri üzrə ölüm sayı, hər 100000 nəfərə, kişilər)

Şəkil 3-dən aydın şəkildə görünür ki, 2021-2022-ci illərdə kişilər arasında ölümə səbəb olan əsas xəstəliklər bunlardır: “Qan dövranı sisteminin xəstəlikləri”, “Yenitörəmələr”, “Digər rubrikalarda təsnif olunmayan, klinik və laborator müayinələrdə aşkar edilən simptomlar, əlamətlər və normadan kənara çıxmalardan”, “Travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin digər nəticələrindən və sair səbəblərdən”, “Sinir sistemi xəstəliklərindən” (şəhər ərazisində daha çox), “Tənəffüs orqanlarının xəstəliklərindən” (kənd yerlərinə nisbətən şəhər ərazisində daha çox).

Aşağıdakı şəkil 4-dən görünür ki, 2021-2022-ci illərdə qadınlar arasında ölümə səbəb olan əsas xəstəliklər isə bunlardır: “Qan dövranı sisteminin xəstəlikləri”, “Yenitörəmələr”, “Digər rubrikalarda təsnif olunmayan, klinik və laborator müayinələrdə aşkar edilən simptomlar, əlamətlər və normadan kənara çıxmalardan”, “Travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin digər nəticələrindən və sair səbəblərdən” (kişilərə nisbətən 3 dəfədən az), “Sinir sistemi xəstəliklərindən” (şəhər ərazisində daha çox), “Tənəffüs orqanlarının xəstəliklərindən” (2021-ci ildə kənd yerlərinə nisbətən şəhər ərazisində 2 dəfədən daha çox).

Ölüm səviyyəsinin bu dəyişikliyi (artıb-azalması) izah etmək hazırkı mərhələdə bir qədər çətindir. Bunun üçün müəyyən zaman keçməlidir ki, statistik məlumatlar toplanaraq tədqiqatlar aparılsın və daha sonra elmi əsaslandırılmış bir nəticə əldə edilməsi mümkündür.

Şəkil 4. 2021-2022-ci illərdə respublika əhalisinin ərazi və cinsə görə səbəblər üzrə ölüm strukturu (ölüm səbəblərinin əsas sinifləri üzrə ölüm sayı, hər 100000 nəfərə, qadınlar)

2021-ci ildə ölkədə əsas 3 xəstəlik səbəbindən bütün əhali üzrə ölənlərin 69.2% - i, kişilər arasında ölənlərin 69.2% - i, qadınlar arasında isə 69.3% -i; şəhər əhalisi üzrə cəmi ölənlərin 65.6%-i, kişilər arasında ölənlərin 65.8% - i, qadınlar arasında isə 65.3% -i; kənd əhalisi üzrə cəmi ölənlərin 74.4%-i, kişilər arasında ölənlərin 74.1% - i, qadınlar arasında isə 74.8% -ini təşkil edir.

2022-ci ildə ölkədə bütün əhali üzrə ölənlərin 75.2% - i, kişilər arasında ölənlərin 74.4% - i, qadınlar arasında isə 76.1% -i; şəhər əhalisi üzrə cəmi ölənlərin 73.2%-i, kişilər arasında ölənlərin 72.2% - i, qadınlar arasında isə 74.5% -i; kənd əhalisi üzrə cəmi ölənlərin 77.7%-i, kişilər arasında ölənlərin 77.3% - i, qadınlar arasında isə 78.0% -i ümumi 17 ölüm səbəbindən yalnız üç sinifinin payına düşür. Bunlar “Yenitörəmələr”, “Qan dövranı sisteminin xəstəlikləri” və “Travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin digər nəticələrindən və sair səbəblərdən” xəstəliklərindən ibarətdir.

Səbəblər üzrə körpə və uşaq ölümü sayı analogi olaraq bütün səbəblər üzrə ölümün ümumi əmsalları kimi hesablanır, lakin onlardan fərqli olaraq, orta illik əhalinin 100 000 nəfərinə deyil, diri doğulanların hər 10 000 nəfərinə hesablanır.

Ölümün xarakteristikasını daha yaxşı ölüm səbəblərinin yaşa görə ölüm sayı ilə əldə etməklə vermək mümkündür. Prinsipcə, onlar ümumi əmsallar kimi eyni şəkildə hesablanır, lakin burada bir fərq vardır ki, bu da hesablamaların hər bir yaş qrupu daxilində aparılmasıdır.

Ölüm səbəbi üzrə yaşa görə ölüm göstəriciləri əsasında ölüm səbəbi üzrə ehtimal olunan ölüm cədvəlləri qurulur ki, bunlardan həm ölüm səviyyəsinin və gözlənilən ömür uzunluğunun vəziyyətini və dinamikasını təhlil etmək, həm də proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Ölüm səbəblərinə görə ölüm cədvəlləri müəyyən bir ölüm səbəbi və ya səbəblər sinfi ilə bağlı ölüm sayının dəyişməsi nəticəsində orta ömür uzunluğunun nə qədər dəyişdiyi barədə fikir oyadır.

Nəticə

Ölüm səviyyəsinin dəyişikliyi (artıb-azalmasını) izah etmək hazırki mərhələdə bir qədər çətinidir. İnsanların hansı səbəbdən öldüyünü bilmək əhalinin həyatını yaxşılaşdırmaq üçün lazımdır. Hər il nə qədər insanın öldüyünü müəyyən etmək səhiyyə sisteminin effektivliyini ölçməyə və resursların ən çox ehtiyac duyulduğu yerə yönəltməyə kömək edir. Məsələn, ölüm məlumatları nəqliyyat, aqro-ərzaq, ətraf mühit və sağlamlıq kimi sektorlarda səylərin və resursların cəmlənməsinə kömək edə bilər.

Yaş, cins və coğrafiyaya görə ölüm səbəbləri və əlillik haqqında yüksək keyfiyyətli məlumatların müntəzəm toplanması və təhlili bütün dünyada sağlamlığın yaxşılaşdırılması, ölüm və əlilliyin azaldılması üçün vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün ölüm səbəbləri insanların həyat tərzini, insanların öz sağlamlığına münasibəti və özünü qoruma davranışı ilə müəyyən edilən “davranış” xarakteri daşıyır. Sağlamlıq və gözlənilən ömür uzunluğu keçmiş dövrlərlə müqayisədə getdikcə daha çox insanın özünün iradəsindən və səyindən asılı olmağa başlayır. Ona görə də insanların gözlənilən ömür uzunluğunun artırılması uğrunda mübarizədə sosial elmlərin, sosiologiya və psixologiya, xüsusilə də sosial psixologiya rolunu artırır.

Səhiyyə və təhsil sahəsində əldə olunacaq nailiyyətlər ölkəmizdə demoqrafik vəziyyətin daha da yaxşılaşmasına gətirib çıxaracaqdır. Belə ki, ortamüddətli perspektivdə doğum sayı artacaq, ölüm azalacaq, əhalinin gözlənilən sayı, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu və sağlam ömür uzunluğu göstəricilərində artım olacaqdır.

Rza Allahverdiyev, Səadət Rəhimova
Səbəblər üzrə ölüm göstəricilərinin təhlili
Xülasə

Məqalədə demoqrafik proseslərin ayrılmaz hissəsi olan ölüm göstəricisi: səbəblər üzrə ölüm göstəriciləri geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Məqalədə göstəricilərə dair cədvəllər qurulmuş, müvafiq olaraq qrafiklər verilmişdir. Həmçinin insanların ölüm səbəblərinin onların yaşayış və iş şəraiti, səhiyyənin inkişaf səviyyəsi, sosial-iqtisadi inkişafın ümumi səviyyəsi, insanların özlərinin öz sağlamlıqlarına, həyata və ölümə münasibəti və nəhayət, insanların davranışı arasında sıx əlaqə ilə bağlı olmasından bəhs olunur.

Рза Аллахвердиев, Саадат Рагимова
Анализ смертности по причинам
Резюме

В статье широко изучена смертность, являющаяся неотъемлемой частью демографических процессов: смертность по причинам. В статье созданы таблицы показателей и приведены соответствующие графики. Отмечается также, что причины смерти людей связаны с тесной взаимосвязью между условиями их жизни и труда, уровнем развития здравоохранения, общим уровнем социально-экономического развития, отношением самих людей к своему здоровью, жизни и смерти и, наконец, поведению людей.

Rza Allahverdiyev, Saadat Rahimova
Analysis of mortality rates by cause
Summary

Mortality, which is an integral part of demographic processes, is extensively studied in the article: mortality by cause. In the article, tables of indicators have been created, and corresponding graphs have been given. It is also mentioned that the causes of people's death are related to the close relationship between their living and working conditions, the level of development of healthcare, the general level of socio-economic development, the attitude of people themselves to their health, life and death, and finally, people's behavior.

Ədəbiyyat

1. В.М. Медков Демография. Москва 2004 г.
2. Н.В.Зверева, В.В.Елизаров, И.Н.Веселкова. Основы демографии. Москва 2004
3. Л.Е.Дарский, М.С.Тольц. Демографические таблицы: Учебное пособие / Под редакцией М.Б. Денисенко. Москва 2013
4. Валентей Д.И. (ред.) Демографический энциклопедический словарь, 1985
5. Борисов В.А. Демография: Учебник для вузов. М., 2003
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin saytı: www.stat.gov.az
7. Studfile.net/preview/1445707/page:71

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.04.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 04.04.2024

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA TƏSİRİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ

Aida İbrahimova

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Ticarət statistikasına şöbəsinin müdiri
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: aida.ibrahimova@stat.gov.az*

Zərifə Nağıyeva

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin
Elmi araşdırmalar və statistik tədqiqatlar şöbəsinin rəisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: zarifa.naghiyeva@stat.gov.az*

Açar sözlər: xarici iqtisadi fəaliyyət, ixrac, idxal, dinamika, ümumi daxili məhsul, statistik əlaqə

Ключевые слова: внешнеэкономическая деятельность, экспорт, импорт, динамика, валовой внутренний продукт, статистическая связь

Keywords: foreign economic activity, export, import, dynamics, gross domestic product, statistical relationship

Milli iqtisadiyyatın qarşısında duran əsas vəzifə onun dayanıqlı inkişafa nail olunması ilə yanaşı xarici iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılmasıdır. Dünya ölkələri arasında xammal və materialların, kapitalın, işçi qüvvəsinin axını və mübadiləsinin baş verməsi onların iqtisadi, sosial, mədəni və texnoloji tərəqqisində əhəmiyyətli rol oynayır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin daha geniş və inkişaf etmiş forması olaraq xarici ticarətin inkişafı dinamik xarakter alır, həcmi və strukturu daima dəyişir.

İqtisadiyyatın qloballaşması nəticəsində dünya bazarlarının konyukturası bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına təsir göstərir, informasiya, innovasiya, istehsal və maliyyə şəbəkələri formalaşır. Qloballaşma dünya iqtisadiyyatının əmtəə, xidmət, kapital, əmək, bilik və bacarıqların vahid bazara çevrilməsi prosesi olmaqla müasir informasiya texnologiyalarına əsaslanan açıq iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni münasibətlər sistemində dünya iqtisadiyyatının bütün subyektləri arasında universal qarşılıqlı asılılıq yaradır. Dünya iqtisadiyyatının əsas subyektlərinə a) dövlətlər; b) müxtəlif səviyyəli beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq maliyyə mərkəzləri; c) müxtəlif səviyyəli milli şirkətlər (müəssisələr) - kiçik biznesdən tutmuş iri şirkətlərə qədər; d) kapitalı dünyanın bir çox ölkələrinə investisiya edilmiş və müxtəlif dövlətlərin, bütöv regionların və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının iqtisadi məkanında fəaliyyət göstərən transmilli korporasiyalar (TMK) və transmilli banklar (TMB); e) fəaliyyəti bir çox hallarda dünya iqtisadiyyatında baş verən müəyyən proseslərə əhəmiyyətli təsir göstərən fiziki şəxslər (fərdlər) aid edilir [1].

Beynəlxalq ticarətin inkişafı ölkə bazarlarını dünya iqtisadiyyatının üzünə geniş açır, rəqabət artır və bunun nəticəsində daxili istehsalçılar ölkənin potensialından və mövcud ehtiyatlarından səmərəli istifadə edir, iqtisadiyyatın məhsuldarlığı artır. Bundan əlavə, ticarət əlaqələrinin inkişafı ölkə iqtisadiyyatında xarici texnologiyaların rolunu artırır, yeni texnologiyalardan, innovasiyalardan istifadə nəticəsində ölkədaxili şirkətlərin məhsuldarlığı artır və bu, sonda ölkə iqtisadiyyatının inkişafına səbəb olur.

Tədqiqatlara görə ixrac və idxalın birgə inkişafı iqtisadi artıma zəmin yaradır. Belə ki, idxal daxili iqtisadiyyatda rəqabət mühiti yaradır, bu rəqabət mühiti isə ölkə daxilində istehsal olunan əmtəələrin həm keyfiyyətinin artmasına, həm də onlara çəkilən xərclərin azalması və qiymətlərin

aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Ölkə daxilində mövcud olmayan və ya yetərinə olmayan investisiya və aralıq məhsulların ölkəyə idxalı istehsalçıların daxili və xarici bazarlarda gücünü artırır, ölkə iqtisadiyyatını çox və çeşidli əmtəələrin istehsalına sövq edir. Nəticədə ölkə beynəlxalq ticarətdə fəal iştirak edir, istehsal amillərinin səmərəliliyini artırır və iqtisadi inkişafı şərtləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, ixracdan əldə olunan gəlir isə ölkənin istehsal imkanlarından kənar olan əmtəələrin idxal edilməsinə imkan yaradır. Ehtiyatlar və imkanlar yüksək səmərəliliyə malik olan sahələrə axır, istehsal metodları yenilənir və bütün iqtisadiyyatın səmərəliliyi artır. Nəticədə ölkə istehsalı maksimum səviyyəyə yüksəlmək imkanı tapır. İxracın inkişafı iş yerləri və gəlirləri artırmaqla qabaqcıl texnologiyalardan bəhrələnmək, ehtiyatların sahələr arasında səmərəli bölüşdürülməsi və əmtəə istehsalında rəqabətin artımı vasitəsilə bütün istehsal amillərinin effektivliyini artırır və yüksək iqtisadi artıma nail olmağa şərait yaradır.

Son dövrlər Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin sürətlə artımını aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar:

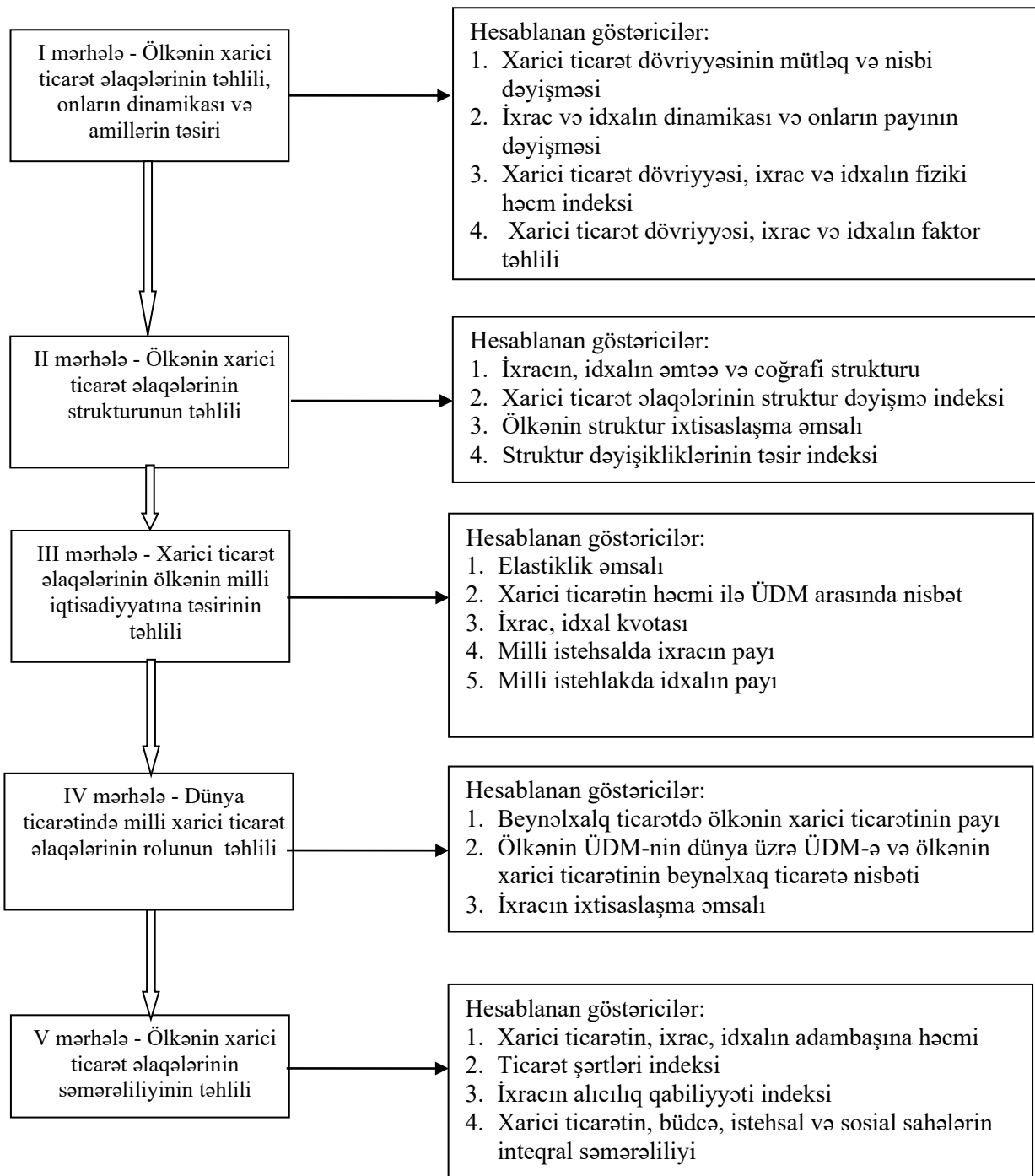
Cədvəl 1

Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

İllər	Milyon ABŞ dolları				Əvvəlki ilə nisbətən sabit qiymətlərlə, faizlə		
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
2009	20 824,5	6 123,1	14 701,4	8 578,3	37,9*	85,4*	30,8*
2010	27 960,8	6 600,6	21 360,2	14 759,6	120,0	105,0	125,3
2011	36 326,9	9 756,0	26 570,9	16 814,9	103,9	145,3	88,7
2012	33 560,9	9 652,9	23 908,0	14 255,1	89,3	96,9	86,2
2013	34 687,9	10 712,5	23 975,4	13 262,9	106,3	109,1	105,1
2014	31 016,3	9 187,7	21 828,6	12 640,9	94,1	85,4	98,0
2015	21 945,8	9 216,7	12 729,1	3 512,4	104,3	99,5	106,3
2016	21 946,7	8 489,1	13 457,6	4 968,5	112,9	89,6	129,7
2017	24 103,3	8 783,3	15 320,0	6 536,7	85,2	83,8	86,1
2018	30 955,0	11 465,9	19 489,1	8 023,2	96,1	100,2	93,8
2019	33 302,7	13 667,5	19 635,2	5 967,7	96,8	93,5	98,8
2020	24 464,6	10 732,0	13 732,6	3 000,6	72,7	64,0	78,8
2021	33 911,2	11 703,2	22 208,0	10 504,8	87,2	90,0	85,0
2022	52 686,5	14 539,9	38 146,6	23 606,7	103,3	101,7	104,2

* faktiki qiymətlərlə

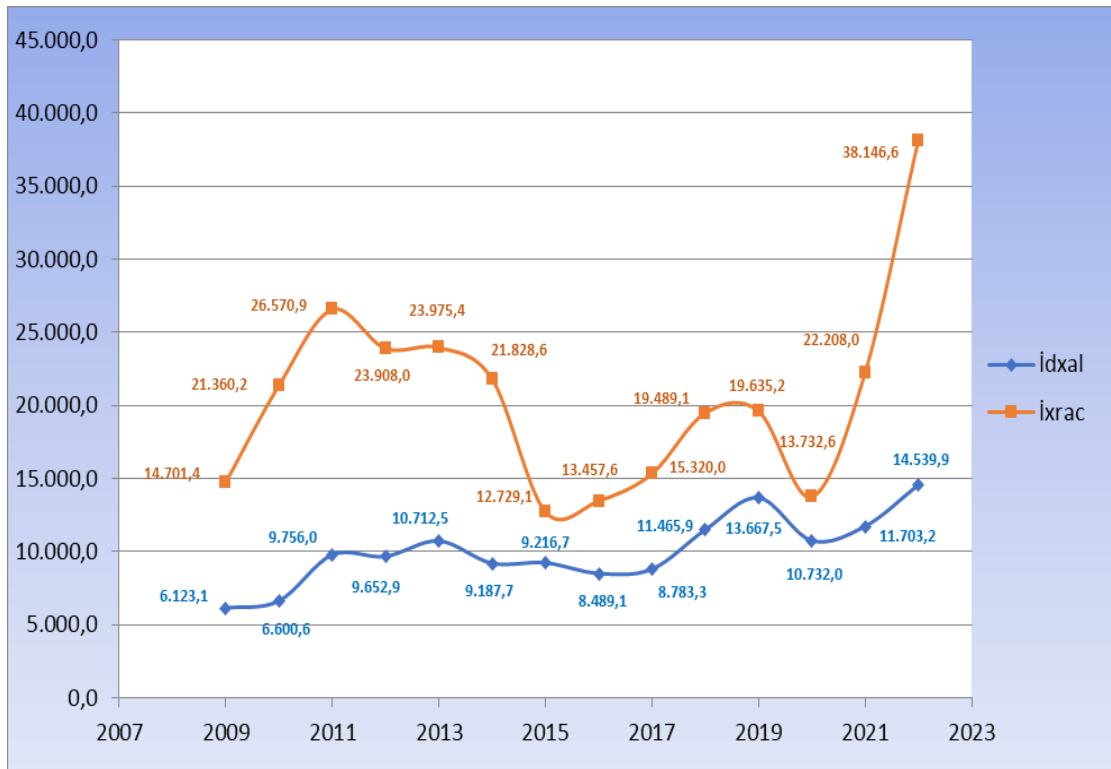
Xarici ticarətin səmərəli inkişafına yönəlmiş mühüm amillərdən biri mükəmməl təhlil üsullarının işlənilməsi və hazırlanmasıdır. Odur ki, dövlətin xarici ticarət əlaqələri təhlil edilərkən həll edilməli olan birinci vəzifə onun həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərini və mərhələlərini müəyyən etməkdir. Tam və obyektiv tədqiqatın aparılması üçün aşağıda təsvir olunan təhlillərin aparılması böyük əhəmiyyət kəsb edir [2].

Şəkil 1. Ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin təhlilinin əsas mərhələ və istiqamətləri

İstənilən ölkənin xarici ticarət statistikasını xarici ticarət dövriyyəsinə, ixracını, idxalını və ticarət balansını xarakterizə edir.

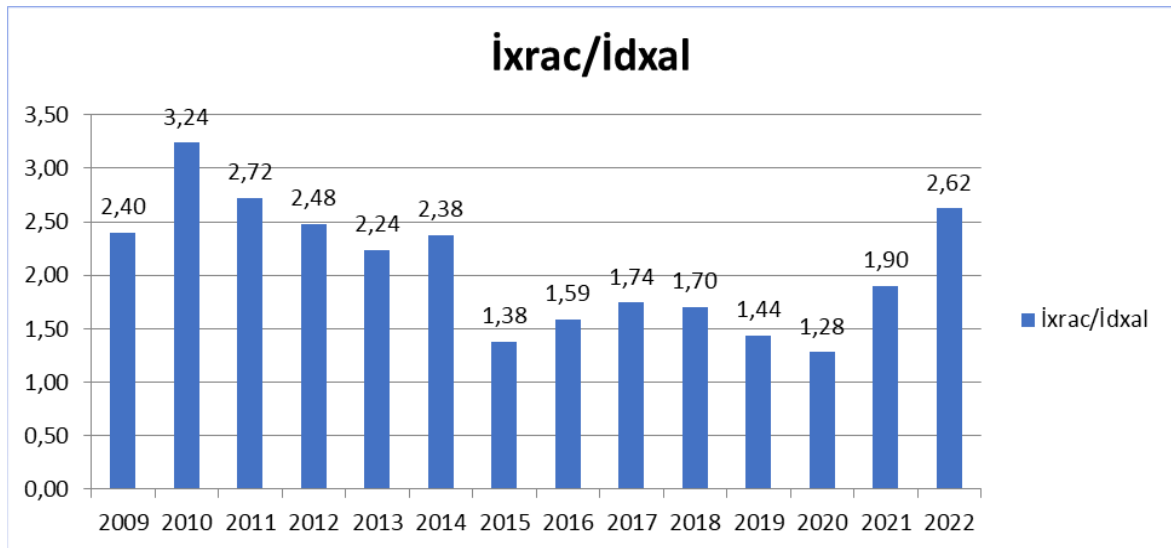
2009-2022-ci illər üzrə idxal və ixracın dinamikası (milyon ABŞ dolları ilə) əsasında aşağıdakı qrafik təsvir verilmişdir.

Şəkil 2. İxrac-idxalın dinamikası

Qrafik təsvir göstərir ki, istər idxal, istərsə də ixrac göstəriciləri üzrə müxtəlif vaxtlarda artım və azalma müşahidə edilmişdir.

Xarici ticarət fəaliyyətinin statistik təhlilində mütləq iqtisadi-statistik göstəricilərlə yanaşı, nisbi göstəricilərdən də istifadə olunur. İxracın idxala nisbəti ilə ölçülən (ixrac/idxal) nisbi göstərici - ixracın idxala örtmə əmsalı ixracın həcmi idxalın həcmi nə dərəcədə üstələdiyini və ya idxal olunan mal vahidinə neçə vahid ixrac malının düşdüyünü ifadə edir.

Şəkil 3. İxracın idxala örtmə əmsalının dinamikası

Qrafikdən görüldüyü kimi bütün dövrlərdə ixrac idxala üstələyir, yəni ixracın idxala nisbəti 1-dən böyük olur.

İxrac-idxal əməliyyatlarını xarakterizə etmək üçün istifadə olunan digər göstərici xarici ticarət dövriyyəsinin elastiklik əmsalidir ki, onun qiyməti xarici ticarət dövriyyəsinin artım indeksinin ÜDM-in artım indeksinə bölünməsi yolu ilə alınır [3,4].

Cədvəl 2

Xarici ticarət dövriyyəsinin elastiklik əmsalı

İllər	Xarici ticarət dövriyyəsi (milyon ABŞ dolları)	ÜDM(milyon ABŞdolları)	Xarici ticarət dövriyyəsinin artım (azalma) indeksi	ÜDM-in artım (azalma) indeksi	Elastiklik əmsalı
2009	20 824,5	44297,0			
2010	27 960,8	52909,3	1,34	1,19	1,12
2011	36 326,9	65951,6	1,30	1,25	1,04
2012	33 560,9	69683,9	0,92	1,06	0,87
2013	34 687,9	74164,4	1,03	1,06	0,97
2014	31 016,3	75234,7	0,89	1,01	0,88
2015	21 945,8	52996,8	0,71	0,70	1,00
2016	21 946,7	37862,8	1,00	0,71	1,40
2017	24 103,3	40867,9	1,10	1,08	1,02
2018	30 955,0	47112,9	1,28	1,15	1,11
2019	33 302,7	48174,2	1,08	1,02	1,05
2020	24 464,6	42693,0	0,73	0,89	0,83
2021	33 911,2	54825,4	1,39	1,28	1,08
2022	52 686,5	78721,1	1,55	1,44	1,08
Orta kəmiyyət			1,10	1,07	1,04

Cədvəldən göründüyü kimi qeyd olunan dövrlər üzrə elastiklik əmsalında tərəddüdlər baş verir. Vahiddən böyük kəmiyyətlərin sayı (13 ilin 9 dövrü) üstünlük təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, nəzərdən keçirilən dövrlərdə ölkənin xarici ticarət əlaqələri ümumi daxili məhsul ilə müqayisədə daha çox inkişaf etmişdir. Bundan əlavə korrelyasiya-reqressiya təhlili vasitəsilə də ixrac və idxalın ÜDM-ə təsirini qiymətləndirmək olar. Bu göstəricilər arasında əlaqənin təsirini müəyyən etmək üçün öncə korrelyasiya əlaqəsi tədqiq edilir.

Cədvəl 3

ÜDM ilə idxal, ixrac əməliyyatları arasında korrelyasiya əlaqəsi

Göstərici	İdxal	İxrac	ÜDM
İdxal	1		
İxrac	0,55	1	
ÜDM	0,34	0,81	1

Korrelyasiya təhlili göstərir ki, ÜDM-in ixracla korrelyasiya əlaqəsi (0,81) daha güclüdür. Bu səbəbdən reqressiya tənliyi ÜDM-lə ixrac göstəriciləri əsasında qurulur.

Reqressiya modeli xətti tənlik vasitəsilə həll olunur:

$$\text{ÜDM} = a_0 + a_1 * \text{İxrac}$$

Burada, a_0 – reqressiya tənliyinin sərbəst həddi, a_1 – xətti reqressiya tənliyinin əmsalidir.

MS Excel Offise proqramından istifadə etməklə reqressiya təhlili aparılmışdır.

ÜDM və ixrac göstəriciləri arasında reqressiya təhlilinin nəticəsi

SUMMARY OUTPUT								
Regression Statistics								
Multiple R	0,81							
R Square	0,66							
Adjusted R Square	0,63							
Standard Error	8520,36							
Observations	14							
ANOVA								
	df	SS	MS	F	Significance F			
Regression	1	1663282575	1663282575	22,911	0,0004			
Residual	12	871158684,84	72596557,07					
Total	13	2534441260						
	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95,0%	Upper 95,0%
Intercept	21835,14	7513,34	2,91	0,0132	5464,9751	38205,31	5464,98	38205,31
İxrac	1,67	0,35	4,79	0,0004	0,9106	2,43	0,91	2,43

Alınmış nəticə göstərir ki, $a_0 = 21835,14$; $a_1 = 1,67$.

Bu modelin və onun parametrlərinin nə dərəcədə etibarlı olması reqressiya tənliyinin nəticələrinə əsaslanır.

Reqressiya modelinin etibarlılığının statistik qiymətləndirilməsi [5]:

a) determinasiya və korrelyasiya əmsalları vasitəsilə

Modelin keyfiyyətinin mühüm xarakteristikalarından biri determinasiya və korrelyasiya əmsalı hesab olunur. Yuxarıdakı hesablamalardan göründüyü kimi, korrelyasiya əmsalının ($R=0.81$) qiyməti əlaqənin sıx olduğunu göstərir. Determinasiya əmsalı ($R^2=0.66$) ÜDM-in ümumi variasiyanın (dispersiyasının) 66%-nin ixracın dəyişməsilə izah olunduğunu ifadə edir. $1 - R^2=0.34$ qiyməti isə onu göstərir ki, ümumi dispersiyanın 34%-i izah edilməmiş qalır.

b) F-statistika adlanan Fişer meyarı vasitəsilə

Model əsasında alınmış F- Fişer meyarının qiyməti $F=22.91$ -dir. Fişer meyarının cədvəl əsasında kritik həddi sərbəstlik dərəcələri əsasında müəyyən edilir:

$$df_1=k=1 \text{ və } df_2= n-k-1=14-1-1=12$$

burada, k – faktorların sayı; n – müşahidələrin sayıdır. $\alpha=0.05$ qiymətində Fişer meyarının qiymətlər cədvəlindəki qiyməti $F_{0.05,1,12}=4.75$ -dir. Model üzrə hesablanmış F- statistikanın qiyməti (22.91) kritik həddən (4.75) böyükdür, yəni modelin statistik olaraq əhəmiyyəti yüksəkdir.

Reqressiya əmsallarının etibarlılığının statistik qiymətləndirilməsi:

Bu qiymətləndirmə t-Stüdent meyarı vasitəsilə həyata keçirilir.

Yuxarıdakı nəticələrə əsasən $|t_1| = 4,79$. t-Stüdent paylanmasının nəzəri qiyməti isə $t_{\alpha/2, n-2} = t_{0.025, 12} = 2.179$. Model üzrə əmsalın hesablanmış t – statistikasının mütləq qiyməti (4.79) kritik qiymətdən (2.179) böyükdür. Bu isə o deməkdir ki, modelin əmsalı statistik olaraq əhəmiyyətlidir və adekvat şəkildə mövcud vəziyyəti əks etdirir.

İxracın ÜDM-ə təsirini əks etdirən model aşağıdakı kimi olacaq:

$$\text{ÜDM} = 21835,14 + 1,67 * \text{İxrac}$$

Bu isə o deməkdir ki, ixracın 1 milyon ABŞ dolları qədər artımı ÜDM-in 1.67 milyon dollar artımına səbəb olacaq.

Sosial-iqtisadi faktorların idxalın həcminə təsirini təhlil etmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

Cədvəl 5
İqtisadiyyat üzrə muzzdlu işçilərin sayı, sənaye məhsulunun həcmi, pərakəndə ticarət dövriyyəsi və idxal göstəriciləri

İllər	X1	X2	X3	idxal
2009	1385,4	22563,6	14301,0	6123,1
2010	1382,9	27978,2	16522,0	6600,6
2011	1387,5	35026,9	20109,0	9756,0
2012	1480,7	34565,0	22350,0	9652,9
2013	1514,0	33898,1	25053,0	10712,5
2014	1519,7	32110,3	28051,0	9187,7
2015	1502,5	26369,4	25067,0	9216,7
2016	1514,3	32300,2	18918,0	8489,1
2017	1525,0	39892,5	20479,0	8783,3
2018	1551,7	47677,0	21817,0	11465,9
2019	1646,6	46999,2	23172,0	13667,5
2020	1698,7	37269,9	23627,0	10732,0
2021	1709,1	55229,1	26010,0	11703,2
2022	1738,7	86383,4	30689,0	14539,9

x1 – iqtisadiyyat üzrə muzzdlu işçilərin sayı, min nəfər;
x2 – sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, milyon manat;
x3 – pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ dolları.
Bu göstəricilər ilə idxal arasında korrelyasiya əlaqəsi aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 6
İqtisadiyyat üzrə muzzdlu işçilərin sayı, sənaye məhsulunun həcmi, pərakəndə ticarət dövriyyəsi və idxal göstəriciləri arasında korrelyasiya əlaqəsi

	x1	x2	x3	idxal
x1	1	0,76	0,72	0,82
x2	0,76	1	0,64	0,83
x3	0,72	0,64	1	0,75
idxal	0,82	0,83	0,75	1

Cədvəldən görüldüyü kimi ən güclü əlaqə idxalla sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi (x2) arasındadır. Reqressiya təhlili bu iki göstərici arasında aparılır.

Cədvəl 7

İdxalla sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi arasında reqressiya təhlilinin nəticəsi

SUMMARY OUTPUT								
Regression Statistics								
Multiple R	0,83							
R Square	0,69							
Adjusted R Square	0,66							
Standard Error	1362,54							
Observations	14							
ANOVA								
	df	SS	MS	F	Significance F			
Regression	1	49650613	49650613	26,74	0,00023			
Residual	12	22278339	1856528,2					
Total	13	71928952						
	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95,0%	Upper 95,0%
İntercept	5187,49	1007,42	5,15	0,00	2992,5	7382,5	2992,5	7382,5
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmii, faktiki qiymətlərlə, milyon manat	0,12	0,02	5,17	0,00	0,07	0,2	0,1	0,2

Yuxarıdakı hesablamalardan göründüyü kimi, korrelyasiya əmsalının ($R=0.83$) qiyməti əlaqənin sıx olduğunu göstərir. Determinasiya əmsalı ($R^2=0.69$) idxalın ümumi variasiyanın (dispersiyasının) 69%-nin sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcminin dəyişməsilə izah olunduğunu ifadə edir. $1 - R^2=0.31$ qiyməti isə onu göstərir ki, ümumi dispersiyanın 31%-i izah edilməmiş qalır.

Model əsasında alınmış F- Fişer meyarının qiyməti $F=26,74$ -dür. $\alpha=0.05$ qiymətində Fişer meyarının cədvəl qiyməti $F_{0.05,1,12}=4.75$ olmuşdur. Model üzrə hesablanmış F- statistikanın qiyməti (26.74) kritik həddən (4.75) böyükdür, yəni model statistik olaraq əhəmiyyətli hesab edilir.

Yuxarıdakı nəticələrə əsasən $|t_1| = 5,17$. t-Stüdent paylanmasının nəzəri qiyməti isə $t_{\alpha/2, n-2} = t_{0,025, 12} = 2.179$. Model üzrə əmsalın hesablanmış t – statistikasının mütləq qiymətləri (5.17) kritik qiymətdən (2.179) böyükdür. Bu isə o deməkdir ki, modelin əmsalı statistik olaraq əhəmiyyətlidir və adekvat şəkildə mövcud vəziyyəti əks etdirir.

Sənaye məhsulunun həcminin idxala təsirini əks etdirən model aşağıdakı kimi olacaq:

$$\text{İdxal} = 5187,49 + 0,12 \cdot x_2$$

Tərtib edilmiş model göstərir ki, sənaye məhsulunun həcminin 1 milyon manat artımı idxalın 0.12 milyon dollar artımına səbəb olacaq. Bu isə sənaye məhsullarının istehsalında idxalın rolunun əhəmiyyət kəsb etdiyini əks etdirir.

Nəticə

Xarici ticarətin inkişafı ölkənin iqtisadi, sosial, mədəni və texnoloji tərəqqisində əhəmiyyətli rol oynayır. İdxal və ixracın paralel və qarşılıqlı inkişafı iqtisadi inkişafa zəmin yaradır. İdxalın daxili iqtisadiyyatda yaratdığı rəqabət mühiti ölkə daxilində istehsal olunan əmtəələrin həm keyfiyyətinin artmasına, həm də onlara çəkilən xərclərin azalması və qiymətlərin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Sonda, ölkə beynəlxalq ticarətdə fəal iştirak edir, istehsal amillərinin effektivliyi artır, bu isə öz növbəsində iqtisadi inkişafı şərtləndirir. İxracdan əldə olunan gəlir isə ölkənin istehsal imkanlarından kənar olan əmtəələri idxal etməyə imkan yaradır. Ehtiyatlar və imkanlar yüksək səmərəliliyə malik olan sahələrə axır, istehsal metodları təkmilləşir, bütün iqtisadiyyatın səmərəliliyi artır, yüksək iqtisadi artıma nail olmağa şərait formalaşır. Xarici ticarətin səmərəli inkişafını təmin edən mühüm amillərdən biri ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına yönəlmiş əsas istiqamətlərin və mərhələlərin müəyyən edilməsi məqsədi ilə obyektiv tədqiqatların aparılması üçün mükəmməl təhlil üsullarının işlənilməsi və hazırlanmasıdır.

Aida İbrahimova, Zərifə Nağıyeva

Xarici ticarət əlaqələrinin ölkə iqtisadiyyatına təsirinin statistik təhlili

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi idxal-ixrac əməliyyatlarının ölkə iqtisadiyyatına təsirini müəyyən etmək və kəmiyyətə qiymətləndirməkdir. Tədqiqatda 2009-2022-ci illər üzrə xarici ticarət dövriyyəsinə əks etdirən məlumatlardan istifadə edilmişdir. Mövcud statistik məlumatlar əsasında qrafik qurulmuş, korrelyasiya-reqressiya təhlili aparılmışdır. İdxal və ixracın ÜDM ilə əlaqəsi təhlil edilmiş və xarici ticarətin ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri qiymətləndirilmişdir.

Аида Ибрагимова, Зарифа Нагиева

Статистический анализ влияния внешнеторговых связей на экономику страны

Резюме

Целью исследования является определение и количественная оценка влияния импорто-экспортных операций на экономику страны. В исследовании использовались данные, отражающие внешнеторговый оборот за 2009-2022 годы. На основании имеющихся статистических данных построен график, проведён корреляционно-регрессионный анализ. Проанализирована взаимосвязь между ВВП, импортом, экспортом и оценено влияние внешней торговли на экономическое развитие страны.

Aida Ibragimova, Zarifa Nagiyeva
Statistical analysis of the impact of foreign trade relations on the country's economy
Summary

The purpose of the study is to determine and quantify the impact of import-export operations on the country's economy. The study used data reflecting foreign trade turnover for 2009-2022. Based on the available statistical data, a graph was constructed, and a correlation-regression analysis was carried out. The relationship between GDP, imports, exports was analyzed and the impact of foreign trade on the country's economic development was assessed.

Ədəbiyyat

1. И.Г. Мальганова. Мировая экономика и международные экономические отношения. Казань – 2014 г.
2. Д.С. Лебедев. Методическое обеспечение анализа внешнеторговых связей страны. Российский внешнеэкономический вестник 3 – 2014.
3. В.Л. Сомов, М.Н.Толмачев, А.П. Цыпин. Статистический анализ влияния внешней торговли на экономику региона. Вестник СГСЭУ. 2019. № 2 (76).
4. С.Н. Растворцева, Е.Э. Колчинская. Внешнеэкономическая деятельность как фактор развития Российских регионов. Научные Ведомости. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. 2013. №22 (165). Выпуск 28/1.
5. В.Н.Сулицкий. Методы статистического анализа в управлении: Учеб. Пособие. - М. Дело, 2002. - 520 с.
6. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
7. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/
8. <https://www.stat.gov.az/source/industry/>
9. <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.04.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 08.04.2024

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

AZƏRBAYCANDA MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL

Vüsal Məmmədzaadə

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

*Sosial statistika şöbəsinin Təhsil, elm, innovasiya və mədəniyyət
statistikası sektorunun məsləhətçisi*

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti, 81

e-poçt: vüsal.mammadzada@stat.gov.az

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil, məktəbəqədər təhsilin inkişafı, məktəbəqədər təhsil müəssisələri, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhsil alan uşaqlar

Ключевые слова: дошкольное образование, развитие дошкольного образования, дошкольные учреждения, дети, обучающиеся в дошкольных образовательных учреждениях

Keywords: preschool education, development of preschool education, children studying in preschool educational institutions

İnsanlar yazı və oxunun nə olduğunu bilmədikləri bir zamanda belə uşaqların tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Tarixən Azərbaycan ailəsində uşağa, onun tərbiyəsinə münasibət milli və mədəni dəyərlərimiz əsasında formalaşmışdır. Uşağın dünyaya gəlməsi hər bir evə sevinc, fərəh gətirən, ailə bağlarını möhkəmləndirən mühüm amil kimi dəyərləndirilib. Övladının ağıl, kamal sahibi olması, bir sənətə yiyələnməsi, ləyaqətli insan olaraq formalaşması hər bir valideynin həyat amalını təşkil etmiş, uşağın tərbiyəsində başlıca istiqamətə çevrilmişdir.

Əslən azərbaycanlı, Şərq aləmində böyük filosof və alim kimi məşhurlaşan Nəsirəddin Tusi "Əxlaqi-Nasiri" əsərində "uşaq" anlayışı, onun təlim-tərbiyəsi, şəxsiyyət kimi formalaşması üçün aparılmalı işləri üç nisbi mərhələyə ayırır: "Uşaq doğulanda ilk növbədə ona yaxşı bir ad qoymaq lazımdır. Daha sonra onu tərbiyə etməyə, nizam-intizama öyrətməyə başlamaq lazımdır. Elm dalınca getsə, əvvəlcə əxlaq dərsi vermək, sonra isə hikmət nəzəriyyəsinə keçmək lazımdır".

Alim uşağı valideynin bağçasında ağaca bənzədir və inanır ki, valideyn övladı necə yetişdirərsə, o cür də bar verər. O, uşaqların tərbiyəsi ilə yanaşı, həm də onların elmə, yaxud peşəyə yiyələnməsini, habelə ünsiyyət bacarıqlarının inkişafını da təmin etməyi valideynin əsas vəzifəsi hesab edir.

Elmi-pedaqoji araşdırmalar göstərir ki, insan ömür boyu öyrəndiyinin böyük bir hissəsini altı yaşına qədər mənimsəyir. Məhz bu dövrdə uşağın idraki və fiziki inkişafının təməli qoyulur. Bu təməlin nə qədər möhkəm və düşünülmüş olması şəxsiyyətin gələcək inkişafını təmin edir və onun həyat fəlsəfəsini, cəmiyyətə baxışlarını müəyyənləşdirir.

Tərbiyə ümumbəşəri anlayış olsa da, hər bir xalqı səciyyələndirən öz milli, mənəvi xüsusiyyətləri: ana dili, dini, tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, mədəniyyəti, adət və ənənələri vardır. Bütün bunlar həmin xalqın milli mənəviyyatını təşkil edir, böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində böyük rol oynayır.

Ümumiyyətlə, insan tərbiyəsi, onun getdikcə kamilləşməsi, cəmiyyət üçün dəyərli şəxsə çevrilməsi hər bir dövrdə filosofların, pedaqoq-alimlərin tədqiqat obyektinə olmuş, tərbiyəetmə fəaliyyətinə insanın dünyaya gəldiyi ilk günlərdən, hətta ana bətnində olarkən başlanmasının vacibliyini tutarlı faktlarla sübuta yetirmişlər. Uşaqların erkən vaxtlarından tərbiyə olunmasını həyata keçirən xüsusi müəssisələrin olmadığı bir dövrdə bu vacib məsələ bilavasitə ailələrdə yerinə yetirilmişdir.

Zaman ötdükcə insanların məşğulluğunun getdikcə artması məktəbəqədər müəssisələrin yaradılması zərurətini meydana çıxarmışdır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin tarixi ondan başlamışdır ki, XIX əsrdə Almaniyada Fridrix Frebel 3-7 yaşlarında uşaqların idraki, fiziki və sosial baxımdan inkişafını təmin edən oyunlardan ibarət kurikulum tərtib etmişdir. Bu kurikulumun tətbiqində əsas məqsəd uşaqları məktəbə hazırlamaqdan ibarət idi. Təhsil işçiləri belə təhsil proqramlarının faydasını müşahidə etdikcə məktəbəqədər tərbiyə işi tədricən İngiltərə, Kanada, Amerika Birləşmiş Ştatlarında da tətbiq edilməyə başlandı. Sonralar bu, təhsilin ayrılmaz hissəsi kimi bütün dövlətlər və cəmiyyətlər tərəfindən qəbul edildi.

Məktəbəqədər təhsil dünya ölkələrinin əksəriyyətində yüksək ictimai əhəmiyyət kəsb etməklə sosial xidmətlər qrupuna məxsusdur və dünya ölkələri siyasətinin prioritetlərindən biridir.

ABŞ-da məktəbəqədər təhsil məcburi hesab edilmir. Lakin Amerikada bu məqsədlə bağlı böyük miqdarda investisiya yatırımı nəzərdə tutulur. Amerikada uşaqların məktəbəqədər təhsillə əhatə olunması həm dövlət, həm də özəl sektor tərəfindən həyata keçirilir. Amerikada məktəbəqədər təhsil aşağıdakı yaş qrupları üzrə aparılır. Birinci yaş qrupu 3 yaşa qədər, ikinci yaş qrupu 3 yaş qrupu, üçüncü yaş qrupu 4-5 yaş qrupu

Çində məktəbəqədər təhsil bütün cəmiyyətin resurslarının səfərbərliyi sayəsində inkişaf etdirilir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tətbiq olunan təhsil proqramları sistemli, məqsədlı və çoxtərəflidir. Çində 3 yaşdan 6 yaşadək uşaqlar məktəbəqədər təhsilə cəlb olunur. Çin məktəbəqədər təhsilə olduqca ciddi diqqət yetirən azsaylı ölkələrdən biridir.

Yaponiyada məktəbəqədər təhsil məcburi deyil. Yalnız valideynlərin arzusu ilə adətən uşaqlar dörd yaşından uşaq bağçasına gedir. Bəzən valideynlər çox məşğul olduqları halda onların uşaqları 3 yaşından uşaq bağçasına götürülə bilər. Yaponiyada 1 yaşlı uşaqlar üçün körpələr evi vardır, lakin uşaqları belə erkən ailədən vermək məsləhət görülmür. Həmin müəssisələrə uşaqların yerləşdirilməsi valideynin körpəsini 3 yaşadək tərbiyə etmək imkanı olmamasını ciddi səbəblərlə əsaslandırılmış xüsusi müraciəti olduğu halda mümkündür.

Rusiyanın 2013-cü ildə təsdiq edilmiş "Məktəbəqədər təhsilin federal dövlət təhsil Standartı"na əsasən, bu təhsilin başlıca məqsədi uşağın şəxsiyyətinin, təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, sosial bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Bütün bunlara böyükürlə və yaşlıları ilə əməkdaşlıq şəraitində yaşa uyğun fəaliyyət növləri vasitəsilə nail olmaq nəzərdə tutulur. Uşaqların fərdi inkişafı və sosiallaşması üçün inkişafetdirici təhsil mühitinin yaradılması əsas istiqamət kimi qeyd edilir. Məktəbəqədər təhsil dövlət, özəl və bələdiyyə müəssisələrində həyata keçirilir.

Göründüyü kimi, bütün dünyada məktəbəqədər təhsil və onun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələlər öz aktuallığını saxlayır.

Nəyə görə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə bütün uşaqların cəlb edilməsi bu qədər zəruridir? Məktəbəqədər təhsil uşaqlara və cəmiyyətə nə verir? Tədqiqatlar göstərir ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyə almış uşaqlar istər idraki, emosional, istərsə də fiziki baxımdan ümumi təhsil müəssisələrində təhsilə daha hazırlıqlı olurlar. Burada uşaqlara kiçik problemlərin həllinə nail olmaq üçün müstəqil şəkildə çalışmaq, idraki və emosional, habelə fiziki fəaliyyətdə olmaq öyrədilir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə sosial bacarıqlar və davranış problemləri ilə gələn uşaqlarda bir müddət sonra bunların aradan qaldırıldığı müşahidə edilir.

Sirr deyil ki, bütün cəmiyyətlərdə insanlar müxtəlif səbəblərdən fərqli sosial təbəqələrə mənsub olurlar. Bu da dünyaya gələn körpələrin müxtəlif maddi, intellektual səviyyəli ailələrdə formalaşmasına gətirib çıxarır. Bəzən ailənin müəyyən maddi çətinlikləri olmasına baxmayaraq, valideynlər övladlarının fiziki, psixi baxımdan sağlam inkişafı, tərbiyəsi və təhsilinə xüsusi qayğı ilə yanaşırlar. Bəzən də təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, əksinə proses baş verir. Uşaqların

qidalanmasına, gigiyenasına kifayət qədər diqqətin ayrılmaması, onların təhsilinin lazımı səviyyədə təşkil edilməməsi, həkim nəzarətindən kənar qalması uşağın inkişafında müxtəlif ciddi problemlər yaradır. Belə sosial fərqliliyin uşağın sağlamlığına və şəxsiyyət olaraq tərbiyəsinə mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə uşaqların cəlbi faizini yüksəltmək ciddi vəzifə kimi gündəmdə dayanır.

Məktəbəqədər təhsil dövlətə nə verir? Bu təhsil dövründə uşaqların fiziki, sosial və idraki inkişafının düşünülmüş şəkildə təşkili onun bütün gələcək taleyinə öz təsirini göstərir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, mükəmməl məktəbəqədər təhsil yalnız təhsilin növbəti mərhələsində uşağın nailiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyətli olmayıb, həm də öz sosial, iqtisadi ehtiyaclarını təmin edən vətəndaşın formalaşdırılmasında böyük rol oynayır. Belə vətəndaşları olan dövlətdə isə yoxsulluğun səviyyəsi aşağı düşür, cinayətkarlıq azalır. Bu da insanların maddi rifahını və təhlükəsizliyini təmin edir. Bütün göstərilənlər dövlətin və dövlətçiliyin qüvvətlənməsinə xidmət edir.

Azərbaycanda məktəbəqədər təhsilin tarixi 1907-ci ildən başlanmışdır. Məhz həmin ildə ilk dəfə olaraq Bakının Bayıl qəsəbəsində Alisa Radçenko tərəfindən uşaq tərbiyə müəssisəsi təşkil edilmişdir. Bu müəssisə “Dəcəllər məktəbi” adlandırılırdı. Burada uşaqların fiziki, bədii, əxlaqi və əqli inkişafı əsas hədəf kimi müəyyənləşdirilmişdi [1].

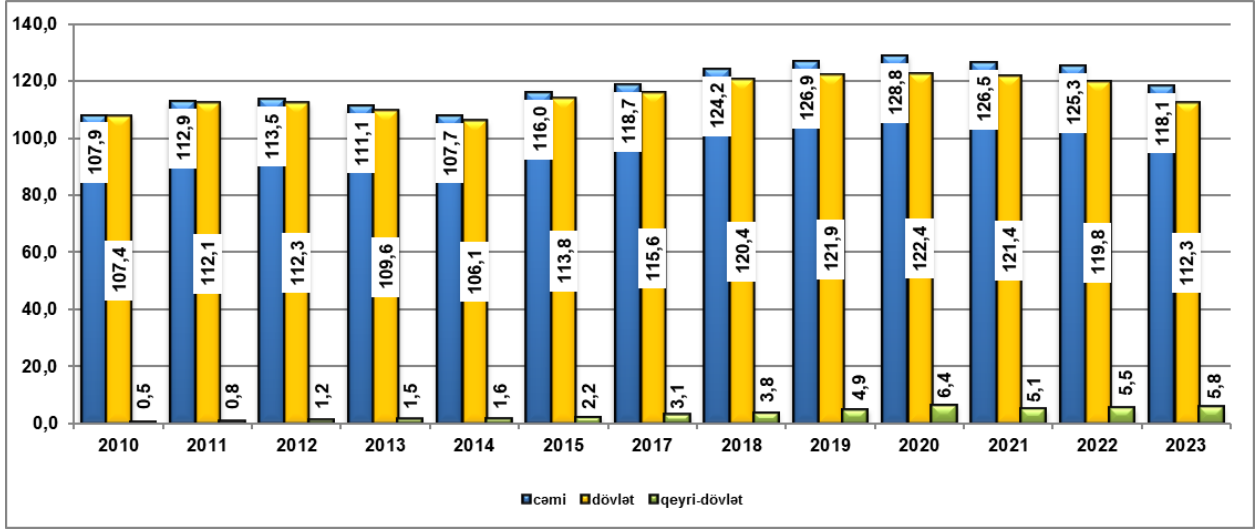
Sonrakı dövrlərdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin şəbəkəsi genişləndirildi və Azərbaycanın müxtəlif şəhər və rayonlarında yeni məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin təşkilinə başlandı.

Bununla belə, etiraf etmək lazımdır ki, keçmiş sovet dönməndə ümumtəhsil məktəbləri ilə müqayisədə məktəbəqədər təhsilin inkişafına, onun təkmil infrastrukturunun yaradılmasına nisbətən az diqqət yetirilmişdi. Bölgələrdə müasir, birtipli layihə ilə tikilən müəssisələr xeyli azlıq təşkil edirdi.

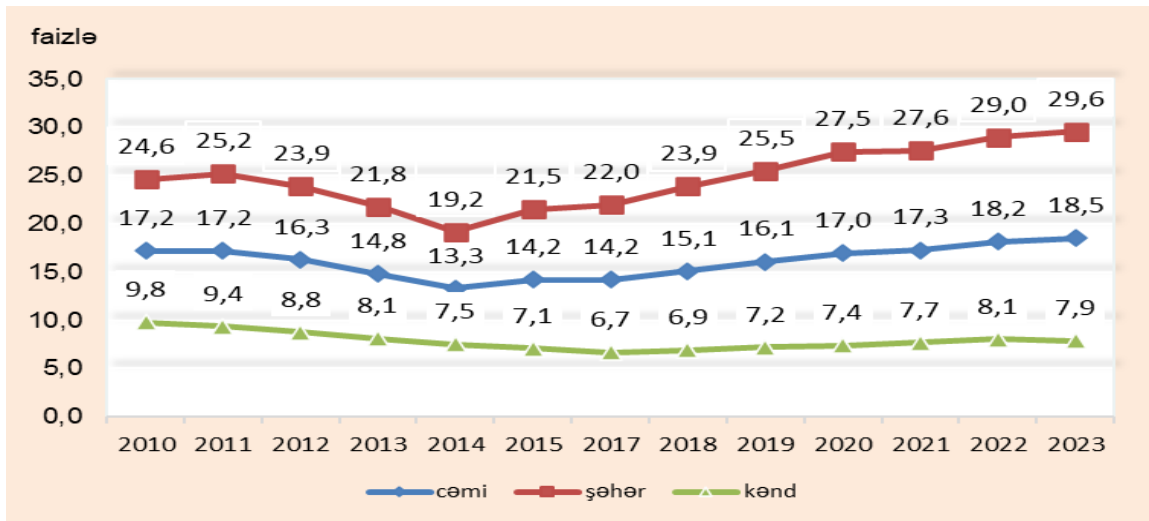
İnkar olunmaz faktdır ki, ölkəmizdə məktəbəqədər müəssisələrin inkişafı Azərbaycanın müstəqillik illərinə təsadüf edir. Bu illərdə təhsilin bütün pillələrinə o cümlədən də məktəbəqədər təhsil pilləsinə dövlət tərəfindən xüsusi diqqət və qayğı göstərilir. Xüsusi dövlət proqramları, xüsusi layihələr həyata keçirilir, müvafiq qanunlar, qərarlar qəbul olunur. Bunlara nümunə olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi Proqramı (2007-2010-cu illər)", "Məktəbəqədər təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının 585 nömrəli 14 aprel 2017-ci il Qanunu, "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının 833 nömrəli 19 iyun 2009-cu il Qanunu, "Büdcədən maliyyələşdirilən məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin nümunəvi ştatı haqqında" Nazirlər Kabinetinin 29 may 1996-cı il 61 nömrəli qərarı, "Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı"nın təsdiq edilməsi haqqında Nazirlər Kabinetinin 8 avqust 2019-cu il 351 nömrəli qərarı, "Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin Nümunəvi Nizamnaməsi"nin təsdiq edilməsi haqqında" Nazirlər Kabinetinin 2 oktyabr 2012-ci il 218 nömrəli qərarı və sair hüquqi aktları sadalamaq olar. Məktəbəqədər təhsil pilləsində uğurlu layihələrdən biri də "İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil" layihəsidir. Layihə erkən yaşda təlimin uşağın sosial-emosional kiçik və böyük motor və intellektual bacarıqların yaxşılaşmasına müsbət təsir etməsini, onun məktəbdəki akademik göstəricilərinə və gələcəkdə əmək bazarında uğur qazanmasına zəmin yaratmasını nəzərə alaraq həyata keçirilir. 2023-cü ildə Dövlət büdcəsindən məktəbəqədər təhsil pilləsinə 404.8 milyon manat vəsait ayrılmışdır ki, bu da 2018-ci il dövlət büdcəsindən məktəbəqədər təhsil pilləsinə ayrılan vəsaitdən 2.3 dəfə çoxdur [2].

2023-cü ilin əvvəlinə ölkənin 1696 dövlət və 148 qeyri-dövlət məktəbəqədər təhsil müəssisəsində 118,1 min uşaq (onlardan 78,3 faizi şəhər, 21,7 faizi isə kənd yerlərində) təlim-tərbiyə almışdır [3, səh.37].

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin 6-sı körpələr evi, 1218-i körpələr evi-uşaq bağçası, 613-ü uşaq bağçası, 7-si isə sanator tipli və sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün xüsusi məktəbəqədər təhsil müəssisəsidir. Bu müəssisələrin 99,6 faizi ümumi təyinatlı, qalanları isə xüsusi təyinatlıdır.

Şəkil 1. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə alan uşaqların sayı, min nəfər (ilin əvvəlinə)

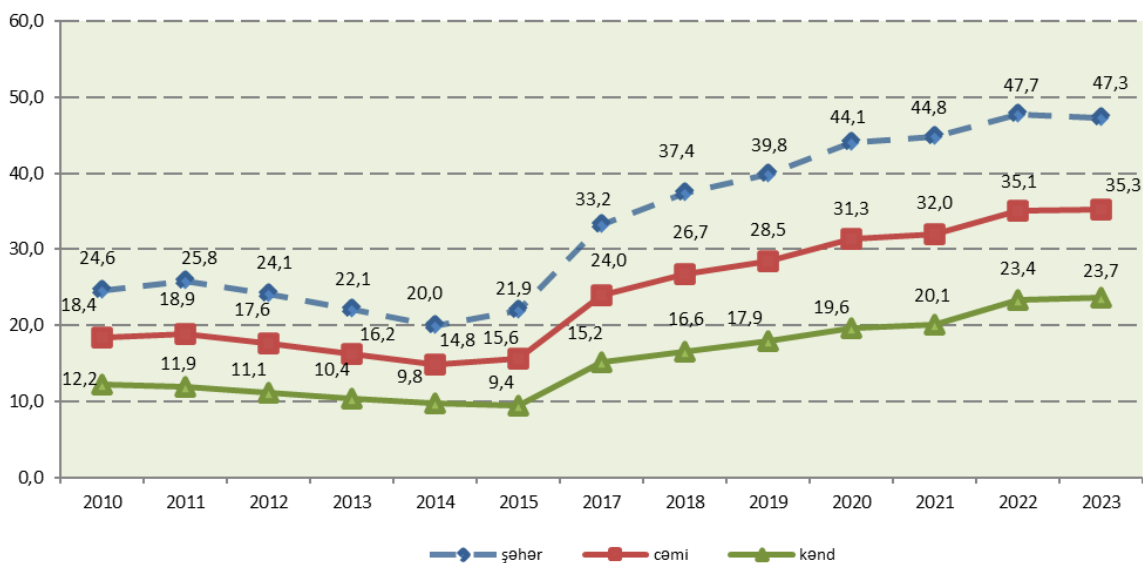

Şəkil 2. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə alan uşaqların 1-5 yaşlı uşaqların ümumi sayında xüsusi çəkisi, faizlə (ilin əvvəlinə)

Şəkil 2-dən görüldüyü kimi 2010-cu illə müqayisədə 1-5 yaşlarında olan uşaqların təhsilin ilk pilləsi hesab edilən məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə ilə əhatə olunma əmsalı yüksəlmişdir. Belə ki, əgər 2010-cu ilin əvvəlinə bu göstərici 17,2 faiz (şəhər yerlərində 24,6 faiz, kənd yerlərində 9,8 faiz) olmuşdursa, 2023-cü ilin əvvəlinə ümumilikdə ölkə üzrə 1,3 faiz bəndi

artaraq 18,5 faiz, şəhər yerlərində 5,0 faiz bəndi artaraq 29,6 faiz olmuşdur. Kənd yerlərində isə əksinə olaraq bu göstərici 1,9 faiz bəndi azalaraq 7,9 faiz təşkil etmişdir.

Bununla yanaşı, 2022/2023-cü tədris ilinin əvvəlinə ölkənin ümumtəhsil müəssisələrində 91,1 min uşaq məktəbəhazırlıq qruplarına və 15,4 min uşaq isə icma əsaslı təlim qruplarında məktəbəqədər təhsilə cəlb edilmişdir. Onların sayı da nəzərə alınmaqla məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə alan və məktəbəhazırlığa cəlb edilmiş uşaqların 1-5 yaşlı uşaqların ümumi sayında xüsusi çəkisi 35,3 faiz təşkil edərək əvvəlki ilin göstəricisini 0,2 faiz bəndi, 2018-ci ilin göstəricisini isə 8,6 faiz bəndi üstələmişdir. Bu göstərici şəhər yerlərində 47,3 faiz, kənd yerlərində isə 23,7 faiz olmuşdur [5, səh.37].

Şəkil 3. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə alan və ümumtəhsil məktəblərində məktəbəhazırlığa cəlb olunmuş uşaqların 1-5 yaşda uşaqların ümumi sayında xüsusi çəkisi, faizlə (ilin əvvəlinə)

2023-cü ilin əvvəlinə ümumilikdə ölkə üzrə məktəbəqədər təhsil müəssisələrindəki hər 100 yerə 80 uşaq düşmüşdür [5, səh.45]. Bu göstərici dövlət müəssisələri üzrə 81, qeyri-dövlət müəssisələri üzrə 65, şəhər yerləri üzrə 79, kənd yerləri üzrə isə 81 olmuşdur.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin 1302-si (70,6 faizi) beşgünlük, 521-i (28,3 faizi) altıgünlük və 21-i (1,1 faizi) yeddigünlük iş rejimi ilə işləyir. Bu müəssisələrdə uşaqların 91,6 faizi Azərbaycan, 7,7 faizi rus, 0,5 faizi ingilis, 0,2 faizi isə gürcü dillərində təlim-tərbiyə alır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin kadrlarla təminatı 98,7 faiz, o cümlədən şəhər yerlərində 98,8 faiz, kənd yerlərində isə 98,4 faiz səviyyəsində olmuşdur. Bir tərbiyəçiyə orta hesabla 9 uşaq düşür. Cari ilin əvvəlinə həmin müəssisələrdə uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmuş 17,3 min pedaqoji işçinin 77,4 faizini tərbiyəçilər təşkil etmişdir. Pedaqoji işçilərin 35,8 faizi ali, 58,9 faizi isə orta ixtisas təhsilinə malikdir. Ali təhsillilərin 95,5 faizinin, orta ixtisas təhsillilərin isə 95,7 faizinin pedaqoji təhsili vardır. Pedaqoji işçilərin 63,6 faizinin iş stajı 10 ildən artıqdır [5, səh.53].

Yuxarıda sadalanan təhlilləri nəzərdən keçirdikdə ölkə üzrə və şəhər yerlərində məktəbəqədər təhsil pilləsində inkişaf olsa da, kənd yerlərində bu təhsil pilləsinin daha da inkişafı üçün zəruri tədbirlər görmək vacibdir.

Nəticə

Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil pilləsinin bütövlükdə inkişafına dəstək məqsədilə inkişaf etmiş ölkələrin, bu yöndə təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi prioritet məsələlərdən biridir. Uşaqların fiziki, sosial və idraki inkişafını, bununla da özünün sosial, iqtisadi ehtiyaclarını təmin edən vətəndaşların formalaşdırılması yolu ilə gələcəkdə yoxsulluğun daha da azaldılması üçün məktəbəqədər təhsilin əhatəsinin daha da genişləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Son illərdə bu sahədə qəbul olunan hüquqi aktları, “İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil” layihəsini qeyd edilən sahədə atılmış uğurlu addım hesab etmək olar. Lakin kənd yerlərində bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı yeni layihələrin qəbul olunması, həyata keçirilməsi xüsusi diqqət mərkəzində olmalıdır, çünki kənd yerlərində bu nəticələr qənaətbəxş deyil. Məktəbəqədər təhsil pilləsindəki mövcud təcrübənin və tətbiqin genişləndirilməsi Azərbaycanın məktəbəqədər təhsil pilləsinin ən yaxın gələcəkdə daha da inkişafına və təhsilin keyfiyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olunmağa imkan verməlidir.

Vüsal Məmmədzadə **Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil** **Xülasə**

Məqalədə müstəqillik dövründə Azərbaycanda məktəbəqədər təhsillə bağlı qəbul edilmiş dövlət proqramının, qanunların, qərarların, layihələrin məktəbəqədər təhsilin inkişafına təsirləri təhlil edilmiş və göstərilmişdir ki, məktəbəqədər təhsilin həyatdakı rolunun daim artması ölkədə milli və mənəvi dəyərlərə yiyələnən, müvafiq biliklərə malik uşaqların formalaşmasına stimül yaradır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti ilə bağlı statistik məlumatlar məqalədə cədvəl və qrafiklərdə öz əksini tapmışdır.

Вюсал Мамедзаде **Дошкольное образование в Азербайджане** **Резюме**

В статье проанализировано влияние принятых государственных программ, законов, постановлений, проектов в сфере дошкольного образования в Азербайджане в период независимости на развитие дошкольного образования. Показано, что, постоянное повышение роли дошкольного образования в жизни детей придает стимул для их формирования и привития им национально-духовных ценностей и знаний.

В статье отражены статистические данные о деятельности дошкольных образовательных учреждений в таблицах и графиках.

Vusal Mammadzade **Preschool education in Azerbaijan** **Summary**

In the article, the state program, laws, resolutions, and projects related to preschool education in Azerbaijan during the independence period, as well as their effects on the development of education, have been thoroughly analyzed and demonstrated that the continuous increase in the role of preschool education in life contributes to the formation of children with national and moral values, and relevant knowledge.

Statistical information about the activities of preschool educational institutions has been reflected in tables and graphs in the article.

Ədəbiyyat

1. Reportyor.az saytı, “Dəcəllər məktəbi” haqqında məqalə
2. Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsi haqqında “Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, Azərbaycan Respublikasının 2023-cü il dövlət büdcəsi haqqında “Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin “Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət” adlı statistik nəşri Bakı 2023
4. <https://www.stat.gov.az/>
5. <https://edu.gov.az/>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11.04.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 15.05.2024

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONLARININ MÜNAQIŞƏDƏN ƏVVƏL VƏ SONRAKI DÖVRLƏRDƏ AQRAR SAHƏDƏ VƏZİYYƏTİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ

Ülviyyə Əmirova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı

Az 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: ulviyya.amirova2020@gmail.com

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, bitkiçilik, heyvandarlıq, münəqışə, işğal, torpaq

Ключевые слова: сельское хозяйство, растениеводство, животноводство. конфликт, оккупация, земля

Key words: agriculture, crop production, livestock breeding. conflict, occupation, land

Keçmiş Sovetlər İttifaqı dövründə Azərbaycanın iqtisadi rayonları sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinə görə fərqlənmişdir. Belə ki, Bakı və onun ətrafı əsasən iqtisadi mərkəz kimi yüksək səviyyədə sərmayə qoyuluşu, infrastruktur və məşğulluq göstəricilərinə malik olsa da, bəzi regionların iqtisadi inkişaf və artımla bağlı vəziyyəti o qədər də qənaətbəxş səviyyədə olmamışdır. Qarabağ münəqışəsi səbəbindən iqtisadi rayonlara, o cümlədən Qarabağ və ona bitişik rayonlara ciddi ziyan dəyib. Bu dövrdə infrastruktur məhv edilib, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı, o cümlədən investisiyalar faktiki olaraq dayandırılmışdı. Həmin bölgələrin əhalisi öz evlərini tərk edərək ölkə daxilində və ya onun hüdudlarından kənarında yaşamaq məcburiyyətində qalmışdı.

2020-ci ildə münəqışə başa çatdıqdan sonra Azərbaycan hökuməti işğaldan azad olunmuş rayonların bərpası üçün bir çox mühüm addımlar atmış, iqtisadi inkişaf prioritetləri müəyyən edilmiş, sərhəd bölgələrində yolların, hava limanlarının, sənaye zonalarının yaradılması kimi irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin icrasına başlanılmışdır. Bununla belə, işğaldan azad edilmiş rayonların bərpa prosesi hələ ilkin mərhələdədir və bu əlavə səylər tələb edir. Məhz infrastrukturun və kənd təsərrüfatı istehsalının bərpası, o cümlədən yeni investisiyaların cəlb edilməsi, davamlı inkişafın təmin edilməsində sosial proqramlar və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, biznes sektorunun inkişafı üçün əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi aktual olaraq gündəmədədir. Bu isə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş rayonlarının münəqışədən əvvəl və sonrakı sosial-iqtisadi vəziyyətinin təhlilini zəruri edir. Belə bir təhlilin aparılmasının vacib olmasının bir sıra səbəbləri var.

İlk növbədə bu sahədə ehtiyacların müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Münəqışədən əvvəl və sonrakı illərin statistik göstəricilərinin təhlilləri Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ehtiyac və əsas problemlərini müəyyən etməyə köməklik göstərə bilər. Burada əsasən infrastrukturun məhv olması, istehsal həcmının azalması, yüksək işsizlik və s. kimi göstəricilərin təhlili real vəziyyəti qiymətləndirməyə imkan verir. Digər tərəfdən, təhlil nəticəsində dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi investisiya qoyuluşlarına olan tələbi müəyyən etməyə, mövcud problemlərin həlli və regionların sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün məqsədyönlü proqram və tədbirlərin hazırlanmasına imkan yaradır.

İkincisi, iqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi üçün aparılan təhlil münəqışədən sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişafı üçün real imkanları müəyyən etməyə imkan verir. Bu, təbii ehtiyatların müəyyən edilməsi, bazarlara çıxış, əmək resurslarının və s. vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə mövcud iqtisadi potensialın iqtisadi inkişaf strategiyalarının icrasında istifadə edilməsinə və investisiyaların cəlb edilməsi üçün bazanı təyin etməyə imkan verir.

Üçüncüsü, münəqışənin təsirinin ölçülməsi. Münəqışədən əvvəl və sonrakı təhlil eləcə də münəqışənin iqtisadi və sosial təsirini ölçmək imkanı verir. Bu zərərin qiymətləndirilməsi, sağlamlıq və həyat itkisi, yüksək miqrasiya və s. kimi təhlilləri əhatə edir. Bu cür məlumatlar bərpa tədbirlərinin işlənilməsinə hazırlanması və baş verə biləcək münəqışələrin qarşısının alınması üçün lazımı təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsində istifadə edilə bilər.

Dördüncüsü, dövlət tədbirlərinin icrasının monitorinqi münaqişədən sonra regionların inkişafı üçün həyata keçirilən proqram və tədbirlərin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Proqramda nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nail olmaq, resurslardan səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsi əsasında burada onun müəyyən icrasına düzəlişlər etmək və effektivliyini artırmaq mümkündür.

Nəhayət, beşincisi, münaqişədən əvvəl və sonrakı təhlillər Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üçün ədalətli və davamlı inkişaf strategiyalarını yaratmağa kömək etməklə, qeyri-bərabər inkişaf problemlərinin həlli, iqtisadi və sosial bərabərsizliklərlə mübarizə, regionların bütün sakinləri üçün bərabər imkanların yaradılması və s. problemlərin həlli üçün də əhəmiyyətli hesab oluna bilər.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının münaqişədən əvvəl və sonrakı aqrar vəziyyətinin təhlili

İlkin hesablamalara görə, erməni vandalizmi nəticəsində Azərbaycana dəymiş iqtisadi zərərin həcmi 60 milyard dollara yaxındır. Bütün sahələri nəzərə alıqda işğal nəticəsində bütün istiqamətlər üzrə Azərbaycana dəymiş zərərin ilkin hesablamalara görə 800 milyardı ötdüyünü görürük [2]. İşğal nəticəsində ölkəmizin ekologiyasına və təbii sərvətlərinə dəyən zərərin həcmi isə ölçüyəgəlməzdir. İlkin olaraq, bu məbləğ 300 milyarda yaxın kimi dəyərləndirilsə də, ümumilikdə təbiətə vurulan zərər uzun illər özünü büruzə verir və belə zərəri dəqiqliklə qiymətləndirmək qeyri-mümkündür [2].

Təhlilin aparılması üçün tərəfimizdən münaqişədən əvvəlki vəziyyəti xarakterizə etməyə imkan verən 1980-ci ilin, habelə münaqişə dövrünün ən son göstərici kimi 2019-cu ilin statistik göstəriciləri və nəhayət, II Qarabağ Müharibəsindən sonrakı vəziyyəti xarakterizə edə bilən 2022-ci illərin statistik göstəriciləri seçilmiş, müvafiq müqayisələr aparılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyindən verilən məlumata görə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə müxtəlif təyinatlı 167 faydalı qazıntı yatağı var. Onların arasında sement və soda istehsalı üçün xammal olan 5 yataq, eləcə də üzlük, taxta-şalban və müxtəlif növ tikinti daşlarının hasil oluna biləcəyi 42 yataq var. Həmçinin tərkibində gips və gil olan 19, əlvan metalların və dekorativ daşların hasil olunduğu 14, qum-çınqıl və tikinti qumu 14, pemza və vulkanik kül yataqları olan 21 yataq mövcuddur. İlkin hesablamalar göstərir ki, bu yataqlarda 132,6 ton qızıl, 37,3 min ton qurğuşun, 129,8 milyon kubmetr soda istehsalı üçün əhəngdaşı, 147,1 milyon ton sement xammalı, o cümlədən 2,1 milyon kubmetr pemza və digər faydalı ehtiyatlar var [1].

Ekoloji fəlakətlərin, iqtisadi sarsıntıların və iqlim dəyişikliklərinin artdığı bir fonda silahlı münaqişələrin kənd təsərrüfatının inkişafına və milli ərzaq təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərməsi danılmazdır. Bir tərəfdən silahlı münaqişə əsasən torpaqların minalanması və əhalinin yerdəyişməsi, kənd infrastrukturunun dağıdılması, meşələrin və flora örtüyünün hədsiz istismarı və məhv edilməsi, münaqişə ocaqlarında mal-qaranın tələfi və itkisi ilə nəticələnmişdir. Digər tərəfdən də münaqişədən sonra dağılmış ərazilərdə kənd təsərrüfatı istehsalının və ərzaq təminatının bərpası, investisiyaların cəlbi, torpaqların minalardan təmizlənməsi və infrastrukturun, xüsusən də yolların və suvarma sistemlərinin bərpası tədbirlərinin reallaşması tələb edilir.

İndiki dövrdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası ilə bağlı ilkin vəzifə Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Bu, həmin ərazilərdə hərbi müdafiənin gücləndirilməsi və işğaldan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi üzrə tədbirlərin görülməsi ilə əlaqədardır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bir milyondan çox mina basdırılması mövcud təhlükələrin hələ də mövcudluğunun bariz nümunəsidir. 2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan və Ermənistan arasında hərbi əməliyyatların dayandırılmasına dair üçtərəfli bəyannamənin imzalanmasından indiyədək 303 vətəndaşımız minalardan zərər çəkmiş, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mina partlayışları nəticəsində 50-yə yaxın insan həlak olmuşdur. 30 ilə yaxın işğal və münaqişədən sonra da davam edən təxribatlar zamanı ölkəmizdə basdırılan minaların yeri barədə dəqiq məlumatların olmaması Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin terrorçu mahiyyətini nümayiş etdirir. Ermənistan tərəfindən mina terrorunun davam etdirilməsi bu ölkənin regionda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlığa ciddi təhdid olduğunu göstərir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı üçün prioritet sahələrdən biri minalardan təmizlənmə prosesinin tam başa çatdırılmasıdır. Minaların, partlamamış hərbi sursatların və digər partlayıcı qalıqların təmizlənməsi Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin

edilməsi üçün əsasdır. Ərazilərimizdə həddindən artıq minalarla çirklənmə problemi yenidənqurma prosesinə və keçmiş məcburi köçkünlərin təhlükəsiz qayıtmasına ciddi maneədir. Beynəlxalq ekspertlərin hesablamalarına görə, Azərbaycan ərazilərini təmizləmək üçün təxminən 30 il və 25 milyard ABŞ dolları lazımdır. Həmçinin qeyd edək ki, “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın birinci prioritetinin ilk istiqaməti 2022-2026-cı illər ərzində işğaldan azad olunmuş 280 min hektar ərazinin minalardan, partlamamış hərbi sursatdan, tərkibində partlayıcı olan qurğulardan və digər partlayıcı qalıqlardan təmizlənməsini nəzərdə tutur. Bununla həmin ərazilər bütövlükdə tam təhlükəsiz yaşayış və sosial-iqtisadi həyatın bərpası üçün uyğun olacaq [4].

Lakin bərpa işlərinin uzun müddətli mərhələ tələb etməsinə və böyük məsrəflərə baxmayaraq, Azərbaycan digər donorların və beynəlxalq təşkilatların köməyi olmadan işğaldan azad edilmiş ərazilərinin minalardan təmizlənməsi prosesini təkbaşına davam etdirir. 2020-2022-ci illər arasında ANAMA 57,6 min hektar ərazini təmizləyib. 2023-cü ildə 19840 hektar ərazi artıq partlayıcı qurğulardan təmizlənilib. Dövlət Proqramı çərçivəsində 2023-2026-cı illər ərzində 215 min hektar, 2026-cı ilə qədər isə 280 min hektar ərazinin minalardan təmizlənməsi nəzərdə tutulur.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi, onların bərpası və inkişafı həmin prosesin tərkib hissəsidir. Bu, Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda təhlükəsizliyi və sabitliyi təmin edəcək. Bu problemin həlli böyük səy və resurslar tələb edəcək, lakin Azərbaycan bu məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə və regionda sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsini davam etdirməyə hazırdır.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazilərində silahlı münaqişələr bitkiçilik və heyvandarlığa xüsusi ilə böyük ziyan vuraraq kənd təsərrüfatı istehsalının ciddi şəkildə azalmasına gətirib çıxarmışdır. Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən, 1980-ci illərdə bölgədə 139,8 min hektar əkilmiş sahə mövcud olub. Əkinlərin strukturunda taxıl sahələri və üzümlüklər üstünlük təşkil edib: əkilmiş sahənin 55%-i taxıl məhsullarının, 35%-i üzümlüklərin payına düşüb [3].

Cədvəl 1

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına daxil olan inzibati ərazi vahidlərində munaqişədən əvvəl əkin sahələri, ha

	1986	1987	1988	1989	1990	1986	1987	1988	1989	1990
	DQMV					Qubadlı				
Dənli və dənli paxlalılar	19786	21878	37776	9081	42275	2530	2861	3401	1319	5730
Tütün	225	225	198	114	114	600	600	589	447	587
Kartof	598	687	692	440	441	38	38	27	13	82
Tərəvəz	497	534	539	573	575	1	2	8	4	2
Bostan məhsulları	70	69	86	145	145	24	34	53	19	37
	Ağdam					Füzuli				
Dənli və dənli paxlalılar	6524	6745	7660	5511	10672	6794	7863	13214	2365	16925
Pambıq	6350	7511	7565	7614	6990	-	-	600	600	-
Kartof	1	2	2	3	113	-	13	-	2	69
Tərəvəz	160	165	152	161	218	84	94	97	85	94
Bostan məhsulları	101	108	105	125	81	84	88	104	171	135
	Cəbrayıl					Kəlbəcər				
Dənli və dənli paxlalılar	4428	3485	8995	1385	11114	-	-	-	43	108
Kartof	1	-	2	21	22	-	3	5	2	30
Tütün	-	-	-	-	-	733	707	660	729	776
Tərəvəz	89	95	98	111	78	-	-	-	-	-
Bostan məhsulları	41	43	44	60	63	1	1	1	2	1

	Laçın					Zəngilan				
Dənli və dənli paxlalılar	2561	3201	3852	2031	3438	1557	1002	1929	516	2959
Tütün	38	67	83	8	30	387	381	359	330	322
Kartof	60	14	20	9	48	2	2	26	20	43
Tərəvəz	-	44	37	34	31	21	21	24	24	18
Bostan məhsulları	-	1	6	12	3	8	8	11	29	20

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı əsasında tərtib edilib

İşğala məruz qalan 8 rayonda təhlil 1986-cı ilə nisbətən 1989-cü ildə dənli və dənli paxlalılar üçün ayrılan əkin sahəsinin 1,3-3,2 dəfə, tütün üçün əkin sahələrinin 1,2-4,8 dəfə, kartof üçün ayrılan əkin sahələri 0,3-6,7 dəfə, pambıq sahələri 0,8 dəfə azaldığını göstərir.

Cədvəl 2

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına daxil olan inzibati ərazi vahidlərində münəcişədən əvvəl məhsul istehsalı, ton

	1986	1987	1988	1989	1990	1986	1987	1988	1989	1990
	DQMV					Qubadlı				
Dənli və dənli paxlalılar	43111	47085	100053	18682	93107	4192	5244	6733	1664	10204
Tütün	393	440	284	147	200	1853	1839	2101	1387	1959
Kartof	2861	1255	2766	1772	1828	72	33	56	28	261
Tərəvəz	8348.5	6986	6605	5601	5379	0,3	4	7	-	7
Bostan məhsulları	117	453	341	598	556	133	141	113	94	107
	Ağdam					Füzuli				
Dənli və dənli paxlalılar	24841	24558	30078	20278	37717	14083	17029	31944	4836	37478
Pambıq	17352	18919	19298	19044	17709	-	-	1512	926	-
Kartof	8	-	5	15	396	-	23	-	8	269
Tərəvəz	1150	1556	1435	1434	1222	712,7	550	588	259	445
Bostan məhsulları	434	550	940	734	560	488	423	511	349	613
	Cəbrayıl					Kəlbəcər				
Dənli və dənli paxlalılar	7987	6761	20143	2556	24032	-	-	-	63	100
Kartof	5	-	13	55	71	1290	1283	896	1072	480
Tərəvəz	549,2	639	541	476	338	-	-	-	17	48
Bostan məhsulları	199	125	296	191	220	9	9	9	1	-
	Laçın					Zəngilan				
Dənli və dənli paxlalılar	2186	2377	3032	1033	3184	2807	1890	4622	996	5790
Tütün	66	129	142	15	48	1612	1457	1272	1331	1254
Kartof	108	32	46	31	89	2	4	64	58	91
Tərəvəz	-	401	442	294	215	53.3	36	54	53	17
Bostan məhsulları	-	3	16	18	9	13	19	49	67	46

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı əsasında tərtib edilib

Cədvəl 2-nin məlumatlarına əsasən, işğala məruz qalan həmin 8 rayonda 1986-cı ilə nisbətən 1989-cü ildə dənli və dənli paxlalıların istehsalının 1,2-3,1 dəfə, tütün istehsalının 1,2-4,4 dəfə, kartof istehsalının 1,2-3,5 dəfə azaldığını göstərir.

Münaqişə nəticəsində dəymiş itki və ziyanın nə qədər təsirli olduğunu təyin etmək üçün aşağıda göstərilmiş cədvəldə belə bir müqayisəli təhlil etmək yerinə düşər.

Cədvəl 3

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında münaqişədən əvvəlki və sonrakı illərdə bitkiçiliyin vəziyyətinin müqayisəli təhlili

	Əkin sahələri, ha						Məhsul istehsalı, min ton					
	Qarabağ iqtisadi rayonu			Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu			Qarabağ iqtisadi rayonu			Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu		
	1980	2019	2022	1980	2019	2022	1980	2019	2022	1980	2019	2022
Taxıl (dənlilər və dənli paxlalılar)	58650	121754	111867	18177	4384	41056	162,1	424,908	409,671	34,4	13,363	28,507
Pambıq	8165	27420	29149				20,8	87,17	95,699			
Kartof, tərəvəz, bostan	1777	13217	11344	362	156	116	13,08	360,718	355,206	1,67	2,133	1,798
Meyvə və giləmeyvə	2064	6276	6671	371	251	298	1,63	44,947	54,971	0,1	1,281	1,295
Üzüm	38401	173	168	9958	20	92	258,7	7,971	7,989	61,2	0,175	0,222

Mənbə: <https://stat.gov.az/source/regions/>

1980-cı ilin Qarabağ iqtisadi rayonunun məlumatlarında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin, Ağdam və Füzuli rayonlarının statistik məlumatları və Ağdam və Füzuli rayonlarının işğala məruz qalmayan ərazilərindəki faktiki istehsal əks olunmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, 1980-cı ilə nisbətən 2019-cu ildə Şərqi Zəngəzurdə dənli və dənli paxlalılarla becərilən əkin sahələri 4,1 dəfə, kartof, tərəvəz və bostan meyvələrinin əkin sahələri 2,3 dəfə, meyvə və giləmeyvə üçün əkin sahələri 1,5 dəfə, üzüm sahələri 99.8% azalmışdır. Qarabağ iqtisadi rayonunda Ağdam və Füzuli rayonlarının işğala məruz qalmayan ərazilərindəki faktiki sahələri nəzərə almasaq eyni acınacaqlı vəziyyəti müşahidə etmiş olarıq.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının təbii-iqlim şəraitini və relyefini nəzərə alsaq, onda vaxtı ilə bu ərazilərdə heyvandarlığın inkişaf etdiyini qeyd edə bilərik.

Cədvəl 4

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında münaqişədən əvvəlki və sonrakı illərdə əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalının müqayisəsi

	Qarabağ iqtisadi rayonu			Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu		
	1980	2019	2022	1980	2019	2022
İribuynuzlu mal-qaranın sayı, min baş	159,6	295,4	301,6	143,2	67,8	94,1
İnək və camışların sayı, min baş	54,7	137	146,6	49,8	32,4	43,3
Qoyun və keçilər, min baş	605,1	784,8	722,5	501,6	399,3	440,3
Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı						
Ət (kəsilmiş çəkiddə), min ton	17,5	25,8	27,2	10	5,7	6,1
Süd, min ton	98,3	301	332,6	65,5	42	50,7
Yumurta, milyon ədəd	62,7	96,5	101,4	31,6	14,3	16,5

Mənbə: <https://stat.gov.az/source/regions/>

1980-cı ilin məlumatlarında keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin, habelə Ağdam və Füzuli rayonlarının statistik məlumatları öz əksini tapmışdır.

Təhlil göstərir ki, 1980-cı ilə nisbətən 2019-cu ildə Şərqi Zəngəzurdə iribuynuzlu mal-qaranın sayında 2,1 dəfə, o cümlədən inək və camışların sayında 1,5 dəfə, xırdabuynuzlu mal-qaranın sayında 1,3 dəfə azalma olmuşdur. Ət istehsalı 1,8 dəfə, süd istehsalı 1,6 dəfə, yumurta istehsalı isə

2,2 dəfə azalmışdır. Qarabağ iqtisadi rayonunda Ağdam və Füzuli rayonlarının işğala məruz qalmayan ərazilərindəki istehsalı nəzərə almasaq, onda burada da neqativ tendensiyanı müşahidə etmiş oluruq. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin potensialı və coğrafi şəraiti nəzərə alınaraq Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Füzuli və Xocavənd rayonları kənd təsərrüfatı və turizm sahəsi üzrə yeni iqtisadi mərkəzlər kimi qiymətləndirilə bilər [5].

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının münaqişədən əvvəlki və sonrakı sosial-iqtisadi vəziyyətinin təhlili münaqişənin nəticəsinin ölkəmiz üçün acınacaqlı olduğunu göstərir. Münaqişə zamanı bölgənin kənd təsərrüfatına güclü mənfi təsir göstərən əhəmiyyətli dərəcədə hərbi dağıntılara məruz olmuş, əkin sahələrinə ziyan dəymiş, bir çox kənd təsərrüfatı müəssisəsi dağıdılmış, xeyli sayda fermer və kəndli öz dolanışığını itirmişdi.

Təhlillər göstərir ki, Qarabağda və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda aqrar vəziyyətin bərpası xeyli səy və vəsait tələb edəcəkdir. Kənd təsərrüfatının bərpası üçün proqram və layihələrin işlənilməsi, hazırlanması və həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatı müəssisələrinə və fermerlərə lazımi maliyyə dəstəyinin göstərilməsi, onların həmçinin toxum, gübrə və digər resurslarla təchizatının təşkili vacibdir.

Bütün çətinliklərə və çağırışlara baxmayaraq, Qarabağda və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı sahəsinin daha da inkişaf etdirilməsi perspektivləri mövcuddur. Belə ki, göstərilən iqtisadi rayonlarda əlverişli iqlim və münbit torpaqların mövcudluğu kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük potensial yaradır.

Ülviyyə Əmirova

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının münaqişədən əvvəl və sonrakı dövrlərdə aqrar sahədə vəziyyətinin statistik təhlili

Xülasə

Məqalədə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının münaqişədən əvvəl və sonrakı aqrar vəziyyətinin statistik təhlili təqdim olunur. Bu baxımdan iqtisadi və statistik məlumatların sisteməlik şəkildə nəzərdən keçirilməsi silahlı münaqişələrin kənd təsərrüfatı sektoruna təsirini və regionda sonrakı baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirməyə imkan verir. İlkin olaraq Qarabağda və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda münaqişədən əvvəl kənd təsərrüfatına təsir edən əsas amillərin icmalı verilir. Burada əsas diqqət kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına, infrastrukturun inkişafına və kənd təsərrüfatı torpaqlarının bərpasına yönəlib. Münaqişədən sonra regionda aqrar sahənin vəziyyəti araşdırılır. Silahlı qarşıdurmanın kənd təsərrüfatında istehsalın azalması, infrastrukturun məhv edilməsi və torpaq ehtiyatlarına çıxış kimi mənfi nəticələri qiymətləndirilir. Yekun olaraq təhlillər əsasında münaqişədən sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarındakı mövcud aqrar sahələrinin vəziyyətinə dair nəticələr çıxarılır. Bununla yanaşı, regionda iqtisadi artımın və sabitliyin təmin edilməsi üçün kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının və investisiyaların cəlb edilməsinin zəruriliyi vurğulanır.

Ульвия Амирова

Статистический анализ ситуации в аграрной сфере

Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов до и после конфликта

Резюме

В статье представлен статистический анализ аграрного положения Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов до и после конфликта. В связи с этим, систематический обзор экономических и статистических данных позволяет оценить влияние вооруженных конфликтов на аграрный сектор и последующие изменения в регионе. В начале даётся обзор основных факторов, повлиявших на сельское хозяйство Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов до конфликта. Здесь основной упор делается на производство сельскохозяйственной продукции, развитие инфраструктуры и

восстановление сельскохозяйственных земель. Затем анализируется ситуация в аграрном секторе региона после конфликта. Оцениваются негативные последствия вооруженного конфликта, такие как снижение производства в сельском хозяйстве, разрушение инфраструктуры и ограничение доступа к земельным ресурсам. Наконец, на основе анализа сделаны выводы о состоянии сельскохозяйственных земель после конфликта. При этом подчеркивается необходимость устойчивого развития сельского хозяйства и привлечения инвестиций в целях обеспечения экономического роста и стабильности в регионе.

Ulviyya Amirova
Statistical analysis of the situation in the agrarian field
in the Karabakh and East Zangezur economic regions before and after the conflict
Summary

The article presents a statistical analysis of the agrarian situation in the Karabakh and East Zangezur economic regions before and after the conflict. In this regard, a systematic review of economic and statistical data allows us to assess the impact of armed conflicts on the agricultural sector and subsequent changes in the region. First, an overview is given of the main factors influencing agriculture in Karabakh and the East Zangezur economic region before the conflict. Here the main emphasis is on agricultural production, infrastructure development and restoration of agricultural land. After the conflict, the situation in the agricultural sector of the region is being clarified. The negative consequences of the armed conflict are assessed, such as a decrease in agricultural production, destruction of infrastructure and access to land resources. Finally, based on the analysis, conclusions are drawn about the state of existing agricultural areas in the Karabakh and East Zangezur economic regions after the conflict. It emphasizes the need for sustainable development of agriculture and attracting investment in order to ensure economic growth and stability in the region.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev T. "Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri". "İqtisadiyyat" qəzeti, 24.12.2020.
<https://economics.com.az/index.php/tehdirler/yenilikl-r/item/2030-azaerbaydzan-n-ishzhaldan-azad-edilaen-aerazilaerindae-sahibkarl-zhh-n-inkishaf-istizhamaetlaeri.html>
2. Əsədov Ə. Mırzəyev S., Əsədzadə Z. "Azərbaycan Respublikasının keyfiyyətli ərzaq təminatında işğaldan azad edilmiş ərazilərin potensial imkanları". "İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnal № 3(4),2022
3. Fikrətzadə F., Hacıyeva S. "İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması", Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı,2020, № 4 (34), s.32
4. Guliyeva G. "Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda sahibkarlıq mühiti". Azertac. 26.05.2023.
https://azertag.az/xeber/qarabag_ve_serqi_zengezurda_sahibkarliq_muhiti-2633255
5. "İşğaldan azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdış proqramı uğurla davam edir". 2023.
<https://adpuquba.edu.az/isgaldan-azad-edilmis-%C9%99razil%C9%99r%C9%99-boyuk-qayidisina-ugurla-davam-edir/>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 06.03.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 11.03.2024
Çap üçün qəbul olunmuşdur:

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏTİNİN LIBERALLAŞDIRILMASININ İXRACIN COĞRAFI QURULUŞUNA TƏSİRİ

Aqşin Əliyev

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Keyfiyyətin idarə edilməsi və metaməlumatlar şöbəsinin məsləhətçisi,
Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı
AZ 1148, Bakı şəhəri, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi - 33
e-poçt: agshin.aliyev@stat.gov.az*

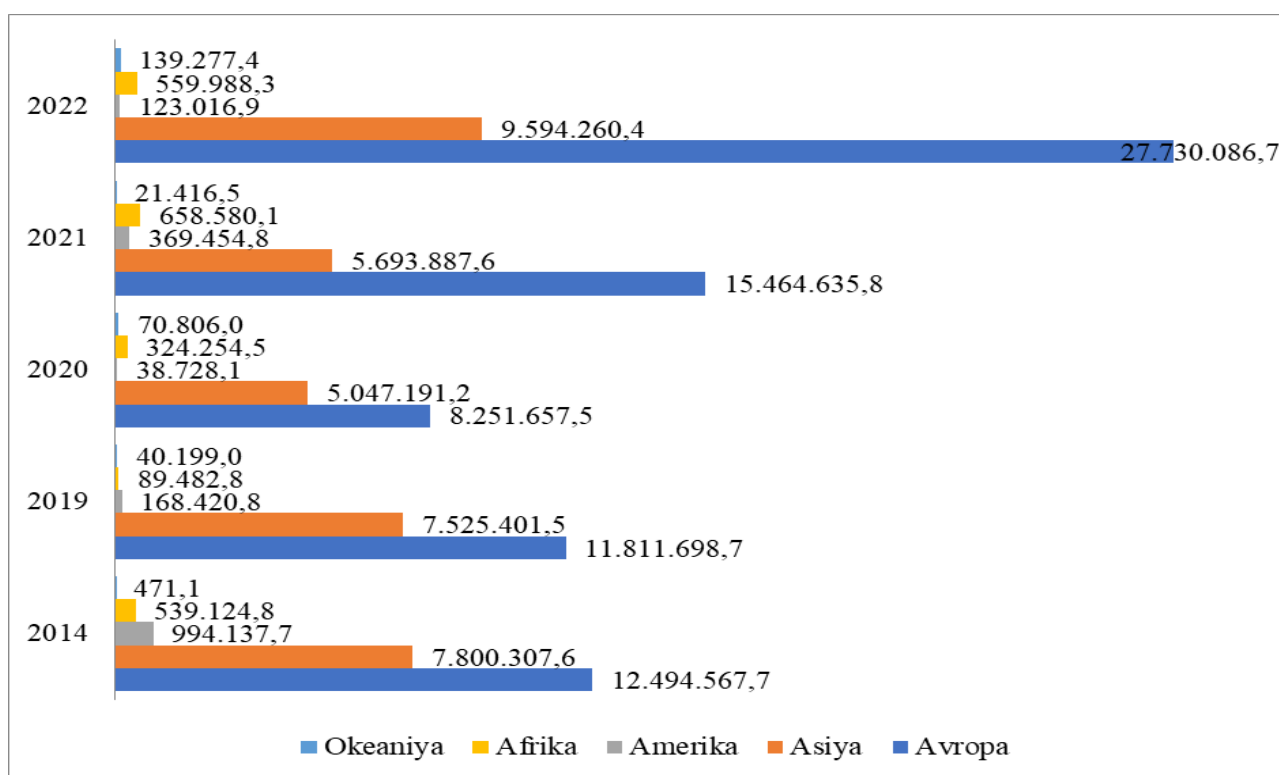
Açar sözlər: ticarət, ixrac əməliyyatları, ixracın əmtəə strukturu, coğrafi quruluş, ixracın diversifikasiyası, ixracın kreditləşdirilməsi, investisiya qoyuluşları

Ключевые слова: торговля, экспортные операции, товарная структура экспорта, географическая структура, диверсификация экспорта, кредитование экспорта, инвестиции

Keywords: trade, export operations, commodity structure of exports, geographical structure, diversification of exports, crediting of exports, investments

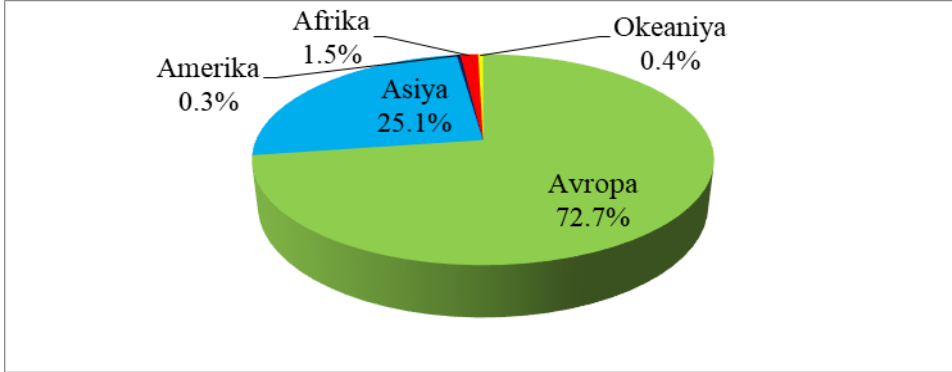
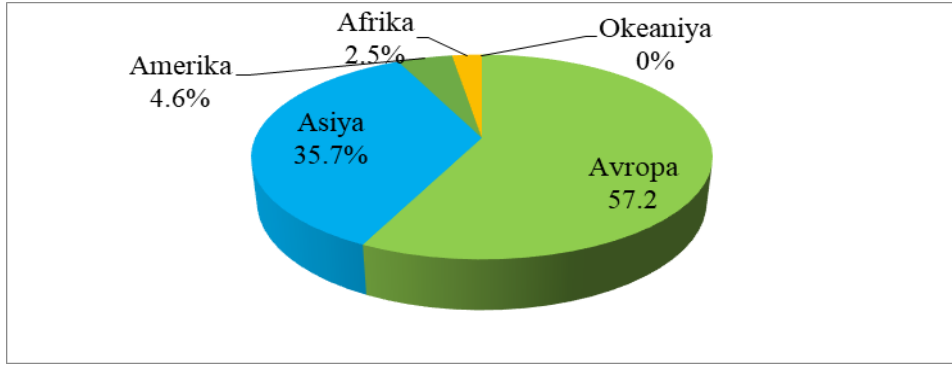
Xarici ticarət ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas tərəflərinin, milli maraqları, ərzaq təhlükəsizliyi kimi aktual məsələlərin həllinə imkan verdiyindən, hər bir ölkə xarici ticarətin liberallaşdırılmasının tərəfdarı kimi çıxış etməyi strateji hədəf olaraq müəyyən edir. Belə olduğu halda, istehsalın yalnız bir sahəsi üzrə deyil, kompleks şəkildə inkişafına nail olunur, məhsul istehsalının həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir [3, səh.146]. Azərbaycanda daxili bazarda məhsulların əmtəə strukturunun formalaşması əsasən iki coğrafi regiondan daha çox asılıdır. Burada idxal-ixrac əməliyyatlarının mütləq əksəriyyəti əsasən Avropa və Asiya qitəsi ölkələri ilə reallaşdırılır. Bundan başqa, ixracda neft-qaz məhsullarının xüsusi çəkisinin daha yüksək olması diqqət çəkən məqamlardandır. Odur ki, ixracın əmtəə strukturunun diversifikasiyası zamanı, qeyri neft-qaz sektoru məhsullarının ixracının stimullaşdırılması əsas ixrac siyasəti kimi müəyyən edilməlidir. Xarici iqtisadi siyasət, o cümlədən xarici ticarət siyasəti müəyyən bir ölkənin inkişafında əsasən iki istiqamət üzrə təsir obyektinə malikdir. Yəni xarici ticarətin milli iqtisadiyyat qarşısında yaratdığı imkanlar ya iqtisadi artıma xidmət edir, ya da iqtisadi geriləməyə səbəb olur. Belə ki, düzgün idarə edildiyi, ixrac imkanlarının genişləndirildiyi, o cümlədən rəqabət mühitinin təmin edildiyi dövrlərdə ölkələr xarici ticarətin üstünlüklərindən bəhrələnmək imkanı əldə edir. İstehsal etdikləri məhsul və təklif etdikləri yüksək xidmətlər müqabilində əhəmiyyətli vəsaitlərin daxili bazara, ölkəyə cəlb edilməsinə nail olurlar. Bununla yanaşı, bəzi dövrlərdə milli iqtisadiyyatın xarici mühitin təsirlərindən irəli gələn mənfi halların qarşısının alınması heç də asan olmur. Bu məqsədlə adətən ölkələr xarici mühitdən daxil olan risklərdən müdafiə nöqtəyi-nəzərindən özləri üçün müxtəlif qanunvericilik aktlarından bəhrələnməklə müdafiə mexanizmi formalaşdırırlar. Hazırda dünyanın bir çox ölkələri hər nə qədər də açıq sistem üzrə fəaliyyətlərini təşkil etsələr də, ticarətin sərbəstləşdirilməsinin əhəmiyyətini dərk edərək xarici ticarəti liberallaşırsalar da, onların hər biri risklərin artdığı vaxtlarda müdafiə mexanizmini işə salır, bununla da tənzimlənməni həyata keçirirlər [1, səh.93]. Ziddiyyətlərin olduğunu diqqətə çatdırdıqdan sonra qısaca qeyd edək ki, xarici ticarətin liberallaşdırılmamasının verdiyi zərərlər daha yüksək olduğundan, ölkənin ərzaq, milli, iqtisadi, sosial sahələrində əsaslı geriləmələrə səbəb olduğundan, onun sərbəstləşdirilməsi daha faydalı hesab edilir. Xarici ticarətin liberallaşdırılmasının verdiyi əsas üstünlüklərdən biri, ixracın əmtəə strukturunda öz əksini tapır. Bunu nəzərə alaraq, xarici ticarətdə ixracın coğrafi quruluşunun son illər necə dəyişdiyini özündə əks etdirən şəkil 1-ə diqqət etmək əhəmiyyətlidir. Şəkildəki məlumatlardan görünən odur ki, 2014-cü ildə Okeaniya ölkələrinə ixrac edilən məhsulların ümumi bazar dəyəri təqribən 471,1 min dollar səviyyəsində olmuşdur. Ancaq ötən dövr ərzində sözügedən regionda yerləşən ölkələrlə xarici ticarətin dövriyyəsi təqribən 6,7 faiz azalaraq, 26,2 milyon ABŞ dolları səviyyəsinə enmişdir ki, bu

da coğrafi məsafənin uzaqlığı və ixrac etdiyimiz məhsullara həmin ölkələrdən olan tələbin aşağı olması və ya həmin ölkələrlə xarici ticarət əlaqələrinin zəif inkişaf etməsindən irəli gəlir. Qeyd edək ki, Okeaniya ölkələrinə ixracın ən çox olduğu dövr, 2022-ci ilə təsadüf edir ki, bu da həmin dövrdə region üzrə ticarət tərəfdaşları ilə əlaqələrin müxtəlif istiqamətdə təşkili ilə bağlı olmuşdur. İxracda xüsusi çəkisinə görə digər regionlardan az paya malik olan ikinci region Afrika olmuşdur. Afrika regionuna ixrac edilən məhsulların 2014-cü ildəki ümumi bazar dəyəri 539,1 milyon ABŞ dolları olsa da, 2022-ci ildə bu kəmiyyət qismən dəyişərək 559,9 milyon ABŞ dolları həcminə çatmışdır [4]. Afrika regionunda yerləşən ölkələrə ixrac edilən məhsulların 2014-cü ildən sonrakı dövrdə, ən az həcmi 2019-cu ildə müşahidə edilmişdir ki, həmin dövrdə ixrac edilən məhsulların ümumi dəyəri təqribən 89,5 milyon ABŞ dolları səviyyəsində olmuşdur. İxracda xüsusi çəkisi yüksək olan regionlara diqqət edilən zaman aydın olur ki, 2014-cü ildə ölkəmizdən Asiya regionuna ixrac edilən məhsulların həcmi 7,8 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Bu göstərici həmin dövrdə ixrac əməliyyatlarının ümumi kəmiyyətinin 35,7 %-ni təşkil etmişdir. 2014-cü illə müqayisədə, 2022-ci ildə regiona ixrac edilən məhsulların kəmiyyəti 23,0% artaraq 9,6 milyard ABŞ dolları həcminə çatmışdır.

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir
Şəkil 1. Xarici ticarətdə ixracın coğrafi quruluşu, min ABŞ dolları ilə

Ölkəmizdən ixrac edilən məhsulların ən yüksək hissəsi məhz Avropa regionuna çatdırılmışdır. Belə ki, 2014-cü ildə bu kəmiyyət 12,5 milyard ABŞ dolları olmaqla, həmin dövrdə ümumi ixracın 57,2%-ni təşkil etmişdir. 2022-ci ildə Avropaya ixrac edilən məhsulların ümumi bazar dəyərinin artaraq 27,7 milyard ABŞ dolları olduğunu görürük. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu kəmiyyət baza ili, yəni 2014-cü illə müqayisədə 2,2 dəfə artmışdır. 2022-ci ildə ümumi ixrac edilən məhsulların təqribən 72,7%-i məhz Avropaya ixrac edilmişdir [5]. Təhlilin aparılmasından əldə edilən nəticə, xarici ticarətin coğrafi strukturunda ilbəlil vahid regiondan asılılığın artdığını göstərir. Xüsusilə ixrac edilən məhsulların mütləq əksəriyyətinin mineral yanacaq ehtiyatları olduğunu nəzərə almaqla, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda iqtisadiyyatın digər sahələri üzrə alternativ ixrac imkanlarının dəstəklənməsinə ciddi ehtiyac vardır. Regionlar üzrə ixracın coğrafi quruluşundakı illər üzrə dəyişikliyi daha da aydınlaşdırmaq məqsədilə, şəkil 2-də, 2014-cü il və 2022-ci il üzrə müvafiq dəyişikliklər öz əksini tapmışdır. Burada müxtəlif regionların artan payı və ya onların payının azalması əyani şəkildə göstərilmişdir.

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir

Şəkil 2. 2014 və 2022-ci il üzrə xarici ticarətdə ixracın coğrafi quruluşu, dəyişmə meyilləri

Şəkil 2-nin məlumatlarından aydın olur ki, 2014-cü illə müqayisədə 2022-ci ildə ixrac edilən məhsulların xüsusi çəkisi, Amerika regionu üzrə 4,3 faiz bəndi azalaraq, 4,6%-dən 0,3%-ə, Afrika regionu üzrə 1,0 faiz bəndi azalaraq 2,5%-dən 1,5%-ə geriləmişdir. Ötən dövr ərzində ixracın coğrafi quruluşunda xüsusi çəkisi azalan digər bir region Asiya regionudur. Həmin regionda yerləşən ölkələrə ixracın xüsusi çəkisi 2014-cü ildəki, 35,7 faizdən 10,6 faiz bəndi azalaraq, 2022-ci ildə 25,1 faizə enmişdir [5]. Müvafiq qaydada müqayisə etdikdə, Avropa regionu ölkələrinə ixracın xüsusi çəkisində isə göstəricinin 15,5 faiz bəndi artaraq 57,2%-dən 72,7%-ə yüksəlmişdir. İxracın coğrafi strukturu üzrə apardığımız təhlil bizə onu göstərdi ki, son illər artan enerji tələbi üzrə ölkəmizdən Avropa regionuna göndərilən enerji resurslarının kəmiyyəti kəskin şəkildə yüksəlmişdir. Bu isə özlüyündə ixracın xüsusi çəkisində Avropa regionunun payının artmasına gətirib çıxarmışdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, ixrac edilən məhsullar içərisində xüsusilə yanacaq ehtiyatlarının göndərildiyi əsas ixrac tərəfdaşı ölkəsi qismində İtaliya (neft ixracına münasibətdə əsas etibarilə ticarət limanlarının bu ölkədə yerləşməsi ilə əlaqədar) çıxış edir. 2022-ci ildə ölkəmizdən ixrac edilən məhsulların 38,1 milyard dollarlıq kəmiyyətinin təqribən 17,7 milyard dolları, başqa sözlə, 46,4%-i məhz həmin ölkə ilə aparılmışdır. Aparılmış təhlillərdən əldə etdiyimiz nəticə kimi qeyd edə bilərik ki, ölkəmizin ixrac əməliyyatlarında əsasən bir regiondan asılılıq yüksəkdir. Digər regionların ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsinin kəmiyyəti isə o qədər də yüksək deyil. Bu halın aradan qaldırılması məqsədilə yaxşı olar ki, ayrı-ayrı qeyri neft-qaz sektoru sahələrinin istehsal dayanıqlığı təmin edilsin və ixracda onların xüsusi çəkisi artırılınsın [2, səh.67]. Bununla yanaşı yalnız bir region üzrə deyil, digər regionlar üzrə də ixrac imkanları araşdırılaraq ixrac imkanlarının genişləndirilməsi vacibdir. Belə olduğu halda, xarici ticarət sahəsində milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına nail olmaq müəyyən dərəcədə mümkün olacaqdır.

Nəticə

Təhlillərin aparılması bizə Azərbaycanın xarici ticarət əməliyyatlarının mütləq əksəriyyətinin daha çox iki regionla (Avropa və Asiya) aparıldığını göstərmişdir. Region ölkələri üzrə baxdığımızda burada ixracda xüsusi çəkisi ilə seçilən ölkənin İtaliya olduğu müəyyən edilmişdir. İxrac əməliyyatlarında vahid regiondan asılılığın və ya müəyyən ölkələr ilə aparılan ticarət əməliyyatlarının xüsusi çəkisinin yüksək olması (ixracın əsas hissəsini təşkil etdiyi halda) gələcəkdə

müəyyən risklər (iki ölkə arasında baş verən iqtisadi, siyasi, hərbi və.s dəyişikliklərdən irəli gələrək) formalaşdırır. Odur ki, hazırda ixrac tərəfdaşlarının sayının artırılmasına, ixracda vahid məhsuldan asılılığın (neft sənayesi məshulları üzrə) aradan qaldırılmasına və onun diversifikasiyasına ehtiyac vardır.

Aqşin Əliyev

Azərbaycanın xarici ticarətinin liberallaşdırılmasının ixracın coğrafi quruluşuna təsiri

Xülasə

Məqalədə xarici ticarət, xarici iqtisadi siyasətdə cari və strateji hədəflərdən, mövcud vəziyyətdən asılı olaraq ölkələrin liberallaşdırma siyasətinə münasibətlərinə dair fikirlər verilmişdir. Xarici iqtisadi siyasətin liberallaşdırılmasının strateji hədəf kimi ortaya çıxaracağı üstünlüklər qeyd olunmuşdur. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin müxtəlif illər üzrə coğrafi strukturu ABŞ dolları ilə verilmişdir. Xarici ticarətin coğrafi strukturunda regionların xüsusi çəkisi üzrə müqayisələr aparılmış, kəskin fərqlərin olmasında əsas səbəblər müəyyənləşdirilmişdir. Strateji baxımdan xarici ticarətin coğrafi strukturunda şaxələndirmənin iqtisadi baxımdan üstünlükləri ilə bağlı müəyyən müddəalara yer verilmişdir.

Агшин Алиев

Влияние либерализации внешней торговли Азербайджана на географическую структуру экспорта

Резюме

В статье представлены взгляды на текущие и стратегические цели внешней торговли, внешнеэкономической политики, а также на отношение стран к политике либерализации в зависимости от текущей ситуации. Отмечены преимущества, которые выявит в качестве стратегической цели либерализация внешнеэкономической политики. Географическая структура внешнеторговых связей Азербайджана за разные годы представлена в долларах США. Проведены сравнения по удельному весу регионов в географической структуре внешней торговли и выявлены основные причины резких различий. Со стратегической точки зрения существуют определенные положения относительно преимуществ диверсификации географической структуры внешней торговли с экономической точки зрения.

Aghshin Aliyev

The influence of Azerbaijan's foreign trade liberalization on the geographical structure of exports

Summary

The article presents views on the current and strategic goals of foreign trade, foreign economic policy, as well as the attitude of countries to the policy of liberalization depending on the current situation. The advantages that liberalization of foreign economic policy will reveal as a strategic goal are noted. The geographical structure of Azerbaijan's foreign trade relations for different years is given in US dollars. Comparisons were made based on the share of regions in the geographical structure of foreign trade and the main reasons for the sharp differences were identified. From a strategic point of view, there are certain provisions regarding the advantages of diversifying the geographical structure of foreign trade from an economic point of view.

Ədəbiyyat

1. Nadirov A.N., Azərbaycan iqtisadiyyatı, Bakı, 2013, 215 s
2. Sadiqov K.F., Xarici iqtisadi fəaliyyətin makroiqtisadi tənzimlənməsi, Bakı 2007, 270 s
3. Şəkərəliyev A.Ş., Keçid iqtisadiyyatı və dövlət, Bakı 2005, 311 s
4. <http://www.customs.gov.az>
5. <http://www.stat.gov.az>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11.03.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 15.03.2024

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

AZƏRBAYCANDA QIDA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMLƏRİ

Fərid Babayev

Bakı Dövlət Universiteti

Dünya iqtisadiyyatı kafedrasının dosenti i.ü.f.d,

AZ 1148, Bakı şəhəri, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi, 23

e-poçt: farid.babayev.bsu@gmail.com

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, qida standartları, dövlət tənzimlənməsi, yoxlama və nəzarət, sahibkarlıq

Ключевые слова: продовольственная безопасность, пищевые стандарты, государственное регулирование, мониторинг и контроль, предпринимательство

Keywords: food safety, food standards, government regulation, inspection and control, ownership

Tarix boyu ictimai-siyasi çərçivədən və ya idarəetmə sistemindən asılı olmayaraq, əhalinin davamlı və təhlükəsiz ərzaq təminatının təmin edilməsi hər bir dövlət üçün əsas vəzifə olaraq qalmışdır. Müasir kontekstdə bu çağırış yalnız əhəmiyyətini artırmışdır. Əminliklə demək olar ki, hər bir dövlətin üzərinə götürməli olduğu saysız-hesabsız öhdəliklər arasında onun əhalisini təhlükəsiz ərzaq məhsulları ilə etibarlı şəkildə təmin etmək əhəmiyyətli və həlledici yer tutur. Bu imperativi dərk edən möhtərəm dövlət xadimi və ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi ardıcıl olaraq prioritet təşkil etmişdir. Gələcək nəsillər üçün onun davamlı aktuallığını qəbul edərək, o, ərzaq təhlükəsizliyini dövlət strategiyasının təməl daşı kimi daxil etdi.

Bu irsə uyğun olaraq, ümummilli liderimizin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatını öz iqtisadi gündəliyinin əsas tərkib hissəsi kimi vurğulayır. İlk olaraq qəbul edilmiş Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı bu sahədə böyük nailiyyətlərə yol açdı. Daha sonra Prezidentin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasına başlanılmışdır. Aydın ki, sonrakı Dövlət Proqramının icrası ərzaq təminatı sahəsində mühüm irəliləyişlərə səbəb olacaqdır. Bundan başqa, dövlət başçısının 2008-ci il 25 avqust tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” uğurla icra edilir və xalqın ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyi təminatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aydın ki, ərzaq təhlükəsizliyi əhalinin zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi strategiyasının əsas elementi kimi dayanır. Onun əhəmiyyəti insan və heyvan sağlamlığına, eləcə də ətraf mühitin qorunmasına aiddir. Ərzaq təhlükəsizliyi anlayışı millətin genetik irsinin qorunması və sağlam nəslin yetişdirilməsi üçün öz nəticələrini daşıyır. Nəticə etibarlı ilə, hökumətlər, o cümlədən Azərbaycan hökuməti öz kənd təsərrüfatı siyasətləri çərçivəsində ərzaq təhlükəsizliyini ardıcıl olaraq prioritetləşdirir və bunu əhalinin sağlam qida məhsullarına çıxışını təmin etmək üçün başlıca səy kimi qəbul edir. Bu kontekstdə qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrin araşdırılması və mövcud qanunvericilik bazalarının təkmilləşdirilməsi imperativ tədbirlər kimi ortaya çıxır. Beləliklə, qida təhlükəsizliyi idarəetmə sistemlərinin müasirləşdirilməsi və bu sahədə mövcud olan beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində səylər davam etdirilməlidir.

Qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə dövlət təşəbbüsləri ilə birlikdə qida istehsalçıları, emalçılar və qida ticarəti ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektlərinin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Qida istehsalı zəncirinin iştirakçıları qida təhlükəsizliyini qorumaq məsuliyyətini daşıyırlar. İstehsalçılar və tacirlər fəaliyyətlərini ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyinə yönəltməli, sağlam qida

məhsullarının istehlakçılara çatdırılmasına müqəddəs və şərəfli vəzifə kimi baxmalıdırlar. Əhalinin rifahı bütün maraqlı tərəflər üçün iqtisadi maraqları üstələyən dövlətçilik prinsiplərinin təməl daşını təmsil edir.

Azərbaycanın qida təhlükəsizliyinə sadıqlığı möhkəm qanunvericilik bazasından başlayır. Ölkədə qida təhlükəsizliyinin müxtəlif aspektlərini tənzimləyən hərtərəfli qanunvericilik yaradılmışdır. “Qida təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu bu hüquqi bazanın təməl daşısıdır [6]. O, həm istehsalçıların, həm də istehlakçıların hüquq və vəzifələrini təsvir edir, təhlükəsizlik standartlarını müəyyən edir, yoxlamalar və pozuntular aşkar edildikdə cəzalar üçün zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin yüksək keyfiyyətli və təhlükəsiz ərzaq məhsullarına tələbatının ödənilməsinə yönəlmiş kompleks tədbirlər öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Eyni zamanda, qida və kənd təsərrüfatı sektorunda istehsalın və idxal-ixrac fəaliyyətinin artması, o cümlədən istehlakçıların sağlamlığının və hüquqlarının qorunmasının vacibliyi kimi amillər qida təhlükəsizliyinə dövlət tərəfindən tənzimləmə və nəzarətin gücləndirilməsinin zəruriliyini ortaya qoyur.

Dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə uyğun olaraq iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini və inklüzivliyi təşviq etmək, rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı istehsalı və emalı sektorunu inkişaf etdirmək məqsədilə 2016-cı ildə “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq edilmişdir [2].

“Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 10 fevral tarixli 1235 nömrəli Sərəncamının 5.5-ci bəndində nəzərdə tutulmuş və Azərbaycanda qida təhlükəsizliyi çərçivəsinin təkmilləşdirilməsinə dair vəzifələrin icrası məqsədilə hazırlanmışdır.

Dövlət Proqramının səmərəli həyata keçirilməsi üçün 12 əsas istiqamət üzrə bir-biri ilə əlaqəli bir sıra tədbirlər müəyyən edilmişdir [1].

Dövlət Proqramında qida təhlükəsizliyi norma və standartlarının beynəlxalq meyarlara uyğunlaşdırılması, qida yoluxucu xəstəliklərin azaldılması üçün təhlükəsiz və yüksək keyfiyyətli qidanın əlçatanlığının artırılması, qida təhlükəsizliyi və keyfiyyət tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin və ixrac potensialının artırılması da daxil olmaqla bir sıra əsas məqsədlər öz əksini tapmışdır. Bu, həmçinin kənd təsərrüfatında aqrokimyəvi maddələrə, bitki mühafizə vasitələrinə və baytarlıq dərmanlarına nəzarətin gücləndirilməsini və onların maarifləndirici təşəbbüslər vasitəsilə məsuliyyətli istifadəsini təşviq etməyi əhatə edir.

Digər məqsəd isə sahibkarlarla əməkdaşlığı gücləndirməklə qida müəssisələrinin qida təhlükəsizliyi qanunvericiliyinə uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin etməkdir. Bundan əlavə, proqram qida təhlükəsizliyini qorumaq və istehlakçıların hüquqlarını qorumaq üçün qabaqcıl təcrübələrə əsaslanan effektiv ictimai nəzarət mexanizmlərini tətbiq etməyə çalışır.

Bundan əlavə, Dövlət Proqramında heyvan və bitki sağlamlığının qlobal standartlara uyğun şəkildə qorunmasının vacibliyi vurğulanır. Nəhayət, ölkə daxilində qida sənayesi ilə məşğul olan subyektlər üçün əlverişli və sağlam biznes mühitinin yaradılması məqsədi daşıyır.

Qida Təhlükəsizliyi üzrə Dövlət Proqramı səmərəli həyata keçirilməsi üçün konkret prioritet sahələr üzrə strateji şəkildə təşkil edilmiş kompleks tədbirlər kompleksini əhatə edir. Bu prioritet istiqamətlərə aşağıdakılar daxildir:

Birincisi, qida təhlükəsizliyi üzrə milli qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə, beynəlxalq qabaqcıl təcrübələrdən anlayışların alınmasına diqqət yetirilir. Bu, qlobal standartlara və gözləntilərə cavab vermək üçün qaydaların və standartların yenilənməsini nəzərdə tutur.

İkincisi, səylər qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün zəruri olan infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına yönəldilir. Obyektlərin və sistemlərin təkmilləşdirilməsi bu təşəbbüsləri effektiv şəkildə dəstəkləmək üçün çox vacibdir.

Üçüncüsü, proqram qida təhlükəsizliyi sahəsində mövcud olan elmi təcrübə və insan resurslarını gücləndirmək məqsədi daşıyır. Bu, yaxşı təchiz olunmuş işçi qüvvəsini təmin etmək üçün təlim və bacarıqların artırılmasını nəzərdə tutur.

Kritik cəhət elmi sübutlarla dəstəklənən və beynəlxalq qida təhlükəsizliyi standartlarına uyğunlaşdırılmış möhkəm risk təhlili sisteminin yaradılmasıdır. Bu sistem potensial riskləri effektiv şəkildə müəyyən etmək və idarə etmək üçün vacibdir.

Bundan əlavə, müasir qida təhlükəsizliyi tələblərinə riayət etməklə və prosedurları sadələşdirmək üçün “bir pəncərə” yanaşmasını tətbiq etməklə sadələşdirilmiş qeydiyyat, təsdiq və sertifikatlaşdırma prosesi planlaşdırılır.

Əsas komponent qida təhlükəsizliyi üçün riskə əsaslanan dövlət nəzarəti sisteminin yaradılmasıdır. Bu yanaşma təhlükəsizliyi artırmaq üçün resursların ən çox ehtiyac duyulan yərə yönəldilməsini təmin edir.

Bu resursların rifahını effektiv şəkildə qorumaq üçün heyvan və bitki sağlamlığına nəzarət sistemləri modernləşdirilir.

Proqramda həmçinin qida təhlükəsizliyi tədbirlərinin gücləndirilməsi, habelə bu sahədə müasir texnologiyaların və innovativ həllərin qəbulu üçün dövlət və özəl sektorlar arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi vurğulanır.

Qida təhlükəsizliyi standartları və təcrübələrinin uyğunlaşdırılması, qlobal qida təhlükəsizliyi səylərinə töhfə vermək üçün beynəlxalq əməkdaşlıq vacibdir [4].

Nəhayət, Dövlət Proqramı əhalinin qida təhlükəsizliyi ilə bağlı maarifləndirilməsini, sağlam qidalanma verdişlərini təşviq edir və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsini təbliğ edir.

Bu prioritet sahələrin hər biri proqramın müvəffəqiyyətini qiymətləndirmək, onun effektiv icrasını təmin etmək və tərəqqinin izlənməsi üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş fəaliyyət göstəriciləri ilə müşayiət olunur.

Dövlət Proqramının maliyyə tələblərinin müxtəlif maliyyə mənbələri hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulur. Bu mənbələrə xüsusi il üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən maliyyələşən müvafiq dövlət qurumlarının dəstəklənməsi üçün nəzərdə tutulmuş ayırmalar daxildir.

Proqramın maliyyələşdirilməsində bu büdcə ayırmalarından əlavə, büdcədən kənar vəsaitlər də rol oynayacaq. Bu vəsaitlər adi büdcə çərçivəsindən kənar müxtəlif mənbələrdən gələ bilər.

Bundan əlavə, həm daxili, həm də xarici sərmayələr Dövlət Proqramının uğurla icrası üçün lazım olan maliyyə resurslarına öz töhfəsini verəcəkdir. Bu investisiyalar proqramın məqsədlərinə çatmaqda mühüm rol oynayacaq.

Beynəlxalq təşkilatların maliyyə dəstəyi digər mühüm maliyyə mənbəyini təşkil edir. Bu töhfələr qida təhlükəsizliyini və əlaqəli təşəbbüsləri təşviq etmək öhdəliyi götürmüş qlobal qurumlardan gələ bilər.

Əhəmiyyətli olan odur ki, Dövlət Proqramı mövcud qanunvericiliklə qadağan olunmayan hər hansı digər qanuni maliyyələşdirmə mənbələrini nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bu çeviklik proqramın məqsədlərinə və effektiv həyata keçirilməsinə dəstək olmaq üçün geniş çeşidli resurslara çıxış əldə etməsini təmin edir [3].

2025-ci ildə Dövlət Proqramının yekun ilinə yaxınlaşdıqca, üfüqdə bir sıra mühüm nailiyyətlər gözlənilir:

Birincisi, proqram qida təhlükəsizliyi norma və qaydalarını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq, qlobal uyğunluğu artırmaq məqsədi daşıyır.

İkincisi, diqqətəlayiq məqsəd qiymətləndirmələrdə dəqiqliyi təmin etməklə laboratoriya analizlərinin nəticələrinin dəqiqlik dərəcəsini təsir edici 95%-ə çatdırmaqdır.

Bundan əlavə, təkmilləşdirilmiş təhlükəsizlik tədbirlərini əks etdirən qida zəhərlənməsi hallarının azalması gözlənilir.

Proqram həmçinin ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını, o cümlədən inkişaf etmiş bazarlara nüfuz etməklə iqtisadi artımı gücləndirməyə çalışır.

İdxal edilən ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının digər ölkələr tərəfindən rədd edilməsi hallarının minimuma endirilməsi səyləri beynəlxalq ticarət əlaqələrinin hamarlaşmasına kömək edəcəkdir.

Sağlamlığın diqqətəlayiq məqsədi insanlara təsir edən zoonoz xəstəliklərin hallarının azaldılması, ictimai rifahın yüksəldilməsidir.

Qida təhlükəsizliyinə yönəlmiş həm fundamental, həm də tətbiqi tədqiqat səylərini ikiqat artırmaq məqsədi ilə tədqiqata əhəmiyyətli diqqət yetirilir.

Biznes sahəsində, proqram qida və kənd təsərrüfatı sektorlarında nəzarət və tənzimləmə fəaliyyətləri ilə sahibkarların məmnunluğunu artırmağa çalışır.

Nəhayət, proqram sənaye üzrə təhlükəsizlik təcrübələrini gücləndirərək, iri müəssisələrdə 90%, orta müəssisələrdə isə 50% qəbul dərəcəsini hədəfləyən qabaqcıl qida təhlükəsizliyi idarəetmə sistemlərinin tətbiqini inkişaf etdirməyə çalışır.

Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, mövcud siyasət ilk növbədə istehsalın gücləndirilməsinə və geniş əmtəə təchizatının gücləndirilməsinə yönəlmişdir. Bu, mövcud potensial və torpaq ehtiyatlarından istifadənin optimallaşdırılması hesabına əldə edilir. İstehsal səviyyəsinin yüksəldilməsi xaricdən gətirilən məhsulları yerli alternativlərlə əvəz etməyə imkan verir, pambıq, tütün, barama və tərəvəz kimi müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırır, ümumi ticarət balansını artırır və kənd rayonlarında məşğulluq səviyyəsini yüksəldir [5].

1. Qida təhlükəsizliyi orqanları

Qida ilə yoluxan xəstəliklər və qida zəhərlənməsi halları dünyanın hər bir qitəsində artmaqdadır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının 2017-ci il hesabatına görə, hər il dünyada 600 milyon insan qida yoluxucu xəstəliklərin qurbanı olur ki, bu da planetdəki hər on insandan birinə bərabərdir. Təəssüf ki, qida zəhərlənməsi hər il 420 000 insanın həyatına son qoyur, bu ölüm hallarının 30 faizini və ya 125 000-ni beş yaşından kiçik uşaqlar təşkil edir.

Bu statistik məlumatlar qida ilə yoluxan xəstəliklərin və zəhərlənmələrin əhalinin sağlamlığına və rifahına mənfi təsirini vurğulayır. Üstəlik, onlar fərdlər, ailələr, icmalar, bizneslər və millətlər üçün ağır iqtisadi nəticələr verir. Nəticə etibarlı ilə qida təhlükəsizliyi cəmiyyətin inkişafı, gələcək nəsillərin sağlamlığı, insan genofondunun qorunması və iqtisadi məhsuldarlığın təşviqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən kritik sahə kimi ortaya çıxır [6].

Son illər bütün dünyada qida təhlükəsizliyi ilə bağlı yeni problemlərin ortaya çıxdığı müşahidə olunur. Ərzaq və kənd təsərrüfatı ticarətinin qloballaşması təkmilləşdirilmiş əlçatanlıq və rəqabət qabiliyyəti kimi faydalar təqdim etməklə yanaşı, geniş yayılmış qida yoluxucu xəstəliklərin riskini də artırır. Bundan əlavə, narahatlıqlar arasında qida ilə yoluxan patogenlərin antimikrob dərmanlara artan müqaviməti, qida təchizatı üçün təhlükə yaradan yeni mikroorqanizmlərin və kimyəvi maddələrin müəyyən edilməsi və global pəhriz vərdişlərində dəyişikliklər daxildir.

Bu amillər birlikdə qida təhlükəsizliyinin qlobal əhəmiyyətini vurğulayır və müvafiq qurumların yaradılmasına təkan verir. İstehlakçıları mövcud və potensial risklər haqqında obyektiv, müstəqil və elmi əsaslandırılmış məlumatlarla təmin etmək üçün 2002-ci ildə Avropa Birliyində Avropa Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatı (EFSA) yaradılmışdır. Bu təşkilat qida və yem təhlükəsizliyi ilə bağlı risklərin qiymətləndirilməsinə cavabdeh olan əsas qurumdur.

Son dövrlərdə bütün dünyada qida təhlükəsizliyi sahəsində idarəetmə və nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsində mühüm dəyişikliklər baş verir. Bəzi inkişaf etmiş ölkələr resursları yüksək riskli ərazilərə yönəlmiş və qida təhlükəsizliyini effektiv şəkildə tənzimləmək üçün xüsusi məsələləri həll edir.

Müasir qida təhlükəsizliyi sistemlərinin inkişafında onların strukturunu, tətbiqini və istismarını əhatə edən müxtəlif prinsiplər və tendensiyalar müşahidə olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) müdafiə edir ki, qida təhlükəsizliyinə nəzarət sistemlərinin əsas məqsədləri təkcə hazır məhsulların yoxlanılmasına yönəlməməli, daha çox qida zəncirinin bütün mərhələlərini, o cümlədən ilkin istehsal, emal, paylama və digər məhsulları əhatə etməlidir. Bu hərtərəfli yanaşmanın qida zəncirinin bütün mərhələlərində profilaktik tədbirləri vurğulayaraq, son mərhələdə yoxlamalara etibar etməkdən daha səmərəli və təsirli olduğuna inanılır.

Həm Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, həm də ÜST qida təhlükəsizliyi ilə bağlı bütün məsələlərə fundamental yanaşma kimi elmi əsaslı risk təhlilini dəstəkləyir. Riskin qiymətləndirilməsi insan sağlamlığı və həyatı üçün təhlükələrin ehtimalının və şiddətinin ölçülməsində mühüm rol oynayır. Bu proses, təbiətinə uyğun olaraq qida ilə əlaqəli

təhlükələrin qarşısını almaq, azaltmaq və ya aradan qaldırmaq üçün effektiv müdaxilə tədbirləri və strategiyalarını müəyyən etməyə kömək edir.

Qida təhlükəsizliyi ilə bağlı dəqiq və obyektiv qərarların qəbul edilməsini təmin etmək üçün nəzarət edən orqanın elmi əsasa malik olması zəruridir. Bu məqsədlə nəzarət edən qurumun yurisdiksiyasında elmi komitələr yaradılır. Bu komitələr risklərin qiymətləndirilməsi, monitorinqi və qiymətləndirilməsi zamanı texniki məsələlərlə bağlı tövsiyələr verir, qaydaların qida standartlarına və təlimatlarına təsirini qiymətləndirir [7].

Avropa İttifaqına üzv dövlətlərdə və digər inkişaf etmiş dövlətlərdə qida sektorunda fəaliyyət göstərən qurumlar nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsinə nəzarət edən tənzimləyici orqanlar ilə məhsulun təhlükəsizliyi üçün birbaşa məsuliyyət və öhdəliklər daşıyırlar.

Qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində beynəlxalq təşkilatlar və müvafiq konvensiyalar da mühüm rol oynayır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, ÜST, Kodeks Alimentarius Komissiyası, Bitkilərin Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Konvensiya və Ümumdünya Heyvan Sağlamlığı Təşkilatı qida təhlükəsizliyi proqramlarının beynəlxalq qərarlar, tövsiyələr və qlobal qida standartları ilə uyğunlaşdırılmasında onlara kömək etməklə, milli qida təhlükəsizliyi orqanları ilə əməkdaşlıq edir.

Azərbaycanda qida təhlükəsizliyinə cavabdeh olan əsas tənzimləyici orqan Qida Təhlükəsizliyi Agentliyidir. Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi 2019-cu ildə yaradılıb və Nazirlər Kabineti yanında fəaliyyət göstərir. O, qida təhlükəsizliyi qaydalarının həyata keçirilməsinə və icrasına cavabdeh olan müstəqil dövlət qurumu kimi fəaliyyət göstərir. Agentliyə qida istehsalı, paylanması, etiketlenməsi və gigiyena standartlarına nəzarət etmək tapşırılmışdır.

2. Qida təhlükəsizliyi standartları

Hazırda qida təhlükəsizliyinin idarə edilməsində üstünlük təşkil edən qlobal sistem Təhlükə Təhlili və Kritik Nəzarət Nöqtəsi sistemidir. O, qida təhlükəsizliyi üçün risklər yaradan mühüm amillərin tanınması, qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi mexanizmi kimi xidmət edir. Bu təhlükəli amillər qida məhsullarında və ya insan sağlamlığına təhlükə yarada bilən şəraitdə olan bioloji, kimyəvi və fiziki agentləri əhatə edir. Kritik Nəzarət Nöqtəsi təhlükəli amilin qarşısını almaq, azaltmaq və ya məqbul səviyyəyə endirmək üçün nəzarət tədbirlərinin vacib olduğu istehsal zəncirində xüsusi mərhələni ifadə edir [8].

Təhlükə Təhlili və Kritik Nəzarət Nöqtəsi sistemi müasir dövrdə ən effektiv qida təhlükəsizliyi idarəetmə sistemi kimi dayanır. Çoxsaylı beynəlxalq təşkilatlar onu qlobal səviyyədə tanınmış standart kimi qəbul edərək, qida təhlükəsizliyinin idarə edilməsi üçün texniki və tənzimləyici təlimatların formalaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (ISO) "Qida təhlükəsizliyi idarəetmə sistemləri - qida istehsalı zəncirində iştirak edən təşkilatlar üçün tələblər" adlı ISO 22000:2005 kimi qeyd olunan Təhlükə Təhlili və Kritik Nəzarət Nöqtəsi sistemini beynəlxalq standart kimi təsis etmişdir. Bir çox ölkələr bu standartı öz milli qaydalarına daxil etmişdirlər.

Təhlükə Təhlili və Kritik Nəzarət Nöqtəsi sistemini standartlaşdıran görkəmli beynəlxalq qurumlardan biri Kodeks Alimentarius Komissiyasıdır. Bu komissiyanın rolunu daha ətraflı araşdırmaq diqqətəlayiqdir. Codex Alimentarius Komissiyası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən birgə yaradılmış əməkdaşlıq orqanıdır. Onun yaradılması 1961-ci ilə təsadüf edir, əsas məqsədi qida məhsulları üçün beynəlxalq standartların və qida təhlükəsizliyi qaydalarının işlənilməsi və hazırlanması və qəbul edilməsi, bununla da qlobal ticarət şəbəkəsində qida məhsullarının ədalətli ticarətinin təşviq edilməsidir.

Kodeks Alimentarius Komissiyası bütün dünyada qida təhlükəsizliyi sahəsində ən böyük səlahiyyətə malikdir. Onun standartları və qaydaları hamı tərəfindən tanınır, ölkələrin böyük əksəriyyəti bu komissiyanın üzvüdür. Kodeks Alimentarius Komissiyasında iştirak üzv dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara qida təhlükəsizliyinin milli idarəetmə sistemlərini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq üçün geniş imkanlar təklif edir. Azərbaycan bu komissiyaya üzvlüyü fəal şəkildə davam etdirir və çox güman ki, yaxın gələcəkdə müsbət qərar əldə olunacaq. Kodeks Alimentarius Komissiyası ilə fəal əməkdaşlıq sayəsində Azərbaycan qida təhlükəsizliyinin milli idarəetmə sistemlərini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq üçün geniş perspektivlərə malik olacaqdır.

Təhlükə Təhlili və Kritik Nəzarət Nöqtəsi sisteminin kifayət qədər mürəkkəb bir sistem olduğunu qəbul etmək vacibdir.

Cədvəl

Azərbaycanda qida təhlükəsizliyi standartlarının əsas aspektləri

Aspektlər	Təfərrüatlar
Tənzimləyici orqan	Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi (AQTA)
Qanunvericilik	- Qida Təhlükəsizliyi haqqında Qanun (2019), - Sanitariya-epidemioloji rifah haqqında qanun, - Baytarlıq hüququ
Əsas Standartlar və Tələblər	- Pestisidlər və baytarlıq dərmanları üçün Maksimum Qalıq Səviyyələri (MRL), - Çirkləndiricilərə məhdudiyətlər (məsələn, ağır metallar, mikotoksinlər), - Qida məhsulları üçün mikrobioloji meyarlar - Etiketləmə tələbləri (məsələn, qidalanma məlumatları, allergen bəyannamələri) - Qida məhsulları üçün izlənmə tələbləri
Yoxlama və Sertifikatlaşdırma	- Qida istehsalı və emalı müəssisələrinin mütəmadi olaraq yoxlanılması, - Qida məhsullarının milli və beynəlxalq standartlara uyğunluğunun sertifikatlaşdırılması, - Qida məhsullarının sınaqdan keçirilməsi üçün laboratoriyaların akkreditasiyası
İdxal və İxrac Nəzarətləri	- İdxal və ixrac olunan ərzaq məhsulları üçün sərhəd məntəqələrində uyğunluq yoxlanılır, - İdxal və ixrac üçün sənədləşdirmə tələbləri (məsələn, sağlamlıq sertifikatları, uyğunluq sertifikatları)
İstehlakçıların Müdafiəsi	- Qida təhlükəsizliyi ilə bağlı əhalinin maarifləndirilməsi kampaniyaları, - Qida təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqları bildirmək üçün qaynar xəttlər və onlayn platformalar
Beynəlxalq Əməkdaşlıq	- Codex Alimentarius standartlarına uyğunlaşma, - Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq (məsələn, FAO, ÜST) - Qida təhlükəsizliyi üzrə regional təşəbbüslərdə iştirak
Problemlər və Təkmilləşdirmə Sahələri	- Laboratoriya infrastrukturunun və sınaq imkanlarının gücləndirilməsi
Aspekt	- İcra mexanizmlərinin və tələblərə əməl edilməməsinə görə cəzaların gücləndirilməsi
Tənzimləyici orqan	- Müxtəlif maraqlı tərəflər arasında koordinasiyanın təkmilləşdirilməsi (məsələn, dövlət qurumları, özəl sektor, istehlakçılar)
Qanunvericilik	- Yaranan qida təhlükəsizliyi risklərinin (məsələn, antibiotiklərə qarşı müqavimət, qida saxtakarlığı) aradan qaldırılması, - Qida təhlükəsizliyi müfəttişləri və sənaye işçiləri üçün davamlı təlimin və potensialın artırılmasının təmin edilməsi, - Qida təhlükəsizliyi üçün hərtərəfli risk qiymətləndirməsi və idarəetmə çərçivələrinin hazırlanması

Mənbə: İnternet resursları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldə Azərbaycanda qida təhlükəsizliyi standartlarının əsas aspektləri, o cümlədən tənzimləyici orqanlar, əsas standartlar və tələblər, təftiş və sertifikatlaşdırma prosesləri, idxal və ixrac nəzarəti, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi tədbirləri, beynəlxalq əməkdaşlıq və qida təhlükəsizliyi sisteminin üzləşdiyi problemlər öz əksini tapır.

Qida təhlükəsizliyinin idarə edilməsi mexanizmini sadələşdirmək üçün Kodeks Alimentarius Komissiyası onu yeddi əsas prinsip əsasında idarə oluna bilən səviyyəyə qədər sadələşdirmişdir. Bu prinsiplər aşağıdakı əsas aspektləri əhatə edir:

- ◆ təhlükə təhlili;
- ◆ kritik hədlərin müəyyən edilməsi;

- ◆ kritik nəzarət nöqtələrinin müəyyən edilməsi;
- ◆ kritik nəzarət nöqtələri üçün monitoring sisteminin yaradılması;
- ◆ Təhlükə Təhlili və Kritik Nəzarət Nöqtəsi sisteminin effektivliyini yoxlamaq üçün yoxlama prosesinin hazırlanması;
- ◆ monitoring zamanı kritik nəzarət nöqtələrində sapsmaların aradan qaldırılması üçün düzəldici tədbirlərin müəyyən edilməsi;
- ◆ bu prinsiplərə uyğunluğun sənədləşdirilməsi üçün metod və prosedurların dəqiqləşdirilməsi və onların tətbiqi.

Azərbaycan qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun qida təhlükəsizliyi standartlarını qəbul edir. Bu standartlar qida istehsalının müxtəlif aspektlərini, o cümlədən xammal, emal, qablaşdırma və etiketləməni əhatə edir. Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) tərəfindən hazırlanmış Codex Alimentarius standartlarının qəbulu Azərbaycan qaydalarının qlobal normalara uyğunlaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

3. Yoxlama və nəzarət

Müntəzəm yoxlamalar və nəzarət qida təhlükəsizliyi tənzimlənməsinin vacib komponentləridir. Azərbaycanda təhlükəsizlik standartlarına uyğunluğu təmin etmək üçün qida obyektlərində müntəzəm yoxlamalar aparılır. Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi (FSA) bu yoxlamaları həyata keçirən təlim keçmiş müfəttişləri işə götürür və tələblərə cavab verməyən qurumlar cərimə və cəzalara məruz qalır. Bundan əlavə, agentlik qida məhsullarının təsərrüfatdan süfrəyə axınına nəzarət etmək üçün qida izləmə sistemləri kimi müasir texnologiyadan istifadə edir.

Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən ardıcıl və düşünülmüş islahatlar mövcud normativ-hüquqi bazanın və maddi-texniki infrastrukturun təkmilləşdirilməsi üçün mühüm imkanlar açmış, nəticədə nəzərəcarpacaq nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Bundan əvvəl müxtəlif proqramlar, o cümlədən “Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı”, “2008–2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” və “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” ölkədə ərzaq təminatının həlli üçün təsdiq edilmişdir. Bu islahatlar daha da məqsədyönlü proqramlar, konsepsiyalar və müvafiq sənədlərlə tamamlanmışdır.

Qida təhlükəsizliyinə cavabdeh olan mərkəzləşdirilmiş orqanın yaradılmasından əvvəl müxtəlif dövlət orqanları və qurumları məhsulların dövlət gigiyena qeydiyyatı, gigiyena sertifikatlarının verilməsi və milli standartlara uyğunluğunun yoxlanılması üçün sertifikatlaşdırma kimi proseslər vasitəsilə qida təhlükəsizliyini təmin edirdilər. Bununla belə, bu tədbirlər risk əsaslı deyildi, sertifikatlaşdırma prosesi yalnız son məhsula diqqət yetirirdi və əksər milli standartlar müasir beynəlxalq tələblərə uyğun gəlmirdi. Ona görə də bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün əlavə tədbirlər görülməli idi. Bundan əlavə, yerlərdə qida təhlükəsizliyinə nəzarət və dövlət tənzimlənməsində ixtisar və təkrarlanma məsələləri müəyyən edilib.

Dövlət Proqramının səmərəli icrasını təmin etmək üçün əlaqələndirici dövlət orqanları tərəfindən xüsusi işçi qruplar yaradılacaq. Bu işçi qruplar müəyyən edilmiş prioritet istiqamətlər çərçivəsində tədbirlərin operativ və səmərəli həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyacaqlar.

Dövlət Proqramının uğurla icrasını asanlaşdırmaq üçün hərtərəfli monitoring və qiymətləndirmə prosedurlarından istifadə olunacaq. Bu proseslər beynəlxalq metodologiyalara uyğun olacaq və müvafiq alət və resurslardan istifadəni əhatə edəcək. Monitoring və qiymətləndirmə səyləri zamanı müvafiq prioritet sahələr çərçivəsində tədbirlərin əsaslı icrasının, gözlənilən nəticələrin və əlaqəli göstəricilərin əldə edilməsinin qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetiriləcək. Bundan əlavə, nəzərdə tutulmuş icra müddətlərinə uyğunluq ciddi şəkildə qiymətləndiriləcəkdir.

4. Riskin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi

Qida təhlükəsizliyi ilə bağlı tez-tez yanlış izah edilən müəyyən fərqləri aydınlaşdırmaq çox vacibdir. Tez-tez qarışdırılan bu terminlərə bəzən yanlış olaraq sinonim kimi baxılan qida təhlükəsizliyi və qida keyfiyyəti meyarları daxildir. Bununla belə, bunların hər birinin özünəməxsus mahiyyəti olan tamamilə fərqli anlayışlar olduğunu vurğulamaq vacibdir.

Mahiyyət etibarilə, qida təhlükəsizliyi istehlak bazarındakı ərzaq miqdarı və istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinin vəhdəti ətrafında fırlanır. Əksinə, qida keyfiyyəti xammalın keyfiyyəti, istehsal texnologiyası, dadı, rəngi, struktur tərkibi və digərləri kimi müsbət atributları əhatə edən istehlakçılar üçün qida dəyərində aiddir. O, həmçinin xarab olma, çirklənmə, rəngdə, qoxuda, dadı və s. dəyişikliklər kimi mənfi atributları ehtiva edir [9].

Qida təhlükəsizliyi isə hər hansı bir qida məhsulunda insan sağlamlığına zərər verə biləcək bioloji, fiziki və kimyəvi təhlükələrin olmaması deməkdir. Bu, hər hansı bir qida məhsulunun insan, heyvan və ya ətraf mühitin sağlamlığı üçün təhlükə yaratmamasını təmin edir. Əslində, qida təhlükəsizliyi təhlükəli amillərin qidada qalması, sonradan inkişaf etməsi və ya qidanın bir hissəsinə çevrilməsi potensialının aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur.

Təhlükəli qida məhsulu ilə bağlı risk dərəcəsi onun tərkibində təhlükəli amillərin mövcudluğuna əsasən qiymətləndirilir. Bu amillər üç qrupa bölünür: bioloji, fiziki və kimyəvi. Bioloji qrup yoluxucu bakteriyaları, toksin istehsal edən orqanizmləri, virusları, parazitləri və digər mikroorqanizmləri əhatə edir. Kimyəvi qrupa təbii toksinlər, pestisidlərin qalıqları, qida əlavələri, baytarlıq dərmanlarının qalıqları, kimyəvi çirkləndiricilər, ətraf mühitin çirkləndiriciləri, allergenlər və s. daxildir. Fiziki qrupa metal parçaları, şüşə qırıqları, istehsal prosesləri zamanı təsadüfən qida məhsullarına daxil ola biləcək işçilərin əşyaları, sümüklər, daşlar və oxşar əşyalar kimi yad obyektlər daxildir.

Hər hansı bir qida məhsulunda təhlükəli amillərin olması potensialı məhsulun istehlakçıya çatmadan əvvəl məruz qaldığı müxtəlif mərhələlərdə yarana bilər. Bu risk xammalın istehsalı və saxlanması, xammalın daşınması, emalı və qablaşdırılması, hazır məhsulların saxlanması və daşınması, habelə ticarət və ictimai iaşə obyektlərində məhsulun saxlanması zamanı baş verə bilər. Bu mərhələlərin hər hansı birində təhlükəli amillərlə təmasda olmaq və ya çirklənmə ehtimalı var və bu amillər məhsulun tərkibinə daxil ola bilər.

Qida təhlükəsizliyini etibarlı şəkildə təmin etmək üçün məhsulun səyahətinin bütün mərhələlərini əhatə edən idarəetmə sistemi vacibdir. Qida təhlükəsizliyinin idarə edilməsi mexanizmi istehsaldan istehlakçıya çatdırılmasına qədər əhatə olunmalı və inteqrasiya olunmuş sistem kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bu mərhələlərin hər hansı birində hərtərəfli monitorinq adekvat şəkildə həyata keçirilməzsə, ümumi sistemin effektivliyi pozulur.

Təcrübə göstərir ki, artıq istehlakçıların əlində olan hazır məhsulların təhlükəsizliyini təmin etməyə yönəlmiş tədbirlər kimi yalnız istehlak bazarlarında həyata keçirilən tədbirlər qida təhlükəsizliyinin idarə edilməsi mexanizmləri kimi səmərəsiz və praktiki deyildir. Qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, yalnız istehlak bazarında istehsaldan sonrakı yoxlamalara diqqət yetirməkdənsə, qida istehsalı zəncirinin hər mərhələsində məhsulun təhlükəsizliyinə zəmanət verən qida təhlükəsizliyi idarəetmə mexanizmlərinin işlənilməsini və həyata keçirilməsini tələb edən kompleks yanaşma tələb edir.

Riskin qiymətləndirilməsi qida təhlükəsizliyinin tənzimlənməsinin əsas aspektidir. Azərbaycanın Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi (FSA) potensial təhlükələri müəyyən etmək və onların ehtimalını və şiddətini qiymətləndirmək üçün risklərin qiymətləndirilməsi metodologiyalarından istifadə edir. Bu yanaşma hökumətə resursları və müdaxilələri ən çox ehtiyac duyulan yerlərdə prioritetləşdirməyə imkan verir ki, bununla da qidadan qaynaqlanan xəstəlikləri azaldır və qida məhsullarının təhlükəsizliyini təmin edir.

Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi, şəffaflığın artırılması, təkrarçılığın aradan qaldırılması, dövlət başçısı tərəfindən təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətində addımlar atılmışdır.

Prezidentin 13 noyabr 2017-ci il tarixli 1681 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu publik hüquqi şəxs kimi Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi yaradılmışdır.

Davam edən islahatlar Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi üçün tənzimləmələri sadələşdirərək, bütün qida tədarük zəncirinə mərkəzləşdirilmiş nəzarəti təmin etmiş və qida təhlükəsizliyi üçün hüquqi bazanı təkmilləşdirmişdir.

Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu elmi tədqiqatlar, risklərin qiymətləndirilməsini aparır, texniki rəqlamentlərin layihələrini hazırlayır, laboratoriya xidmətləri təklif edir və əhalini qida təhlükəsizliyi ilə bağlı maarifləndirir.

Bundan əlavə, aidiyyəti dövlət orqanlarının aktivləri və laboratoriyaları Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinə verilmişdir.

Dövlət Proqramı qida təhlükəsizliyi tələblərinin standartlaşdırılması, sertifikatlaşdırma və qeydiyyatın təkmilləşdirilməsi, təsərrüfat subyektlərinin qida təhlükəsizliyinə cəlb edilməsi, risk əsaslı dövlət nəzarəti sisteminin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədi daşıyır.

5. İctimai maarifləndirmə

Son dövrlərdə planetimizdə əhəmiyyətli ekoloji və iqlim dəyişiklikləri baş vermiş, kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq və su ehtiyatlarının sürətlə aşınmasına səbəb olmuşdur. Bu, sürətlə artan dünya əhalisi ilə birləşərək, ərzaq məhsullarına qlobal tələbatın ödənilməsində ciddi problemlər yaratmışdır. Ərzaq məhsullarına artan tələbat və mövcud istehsal resursları arasında kəskin uyğunsuzluq dünya əhalisinin artımını təmin etmək üçün çoxsaylı problemlər yaradır. Ən son məlumatlara görə, dünya əhalisinin sayı 6,7 milyard nəfəri keçib və proqnozlara görə 2050-ci ilə qədər onun 9,2 milyard nəfərə çatacağı proqnozlaşdırılır. Əhalinin artım tempi təbii olaraq keyfiyyət və çeşid baxımından davamlı olaraq inkişaf edən və genişlənən qidaya olan tələbi şərtləndirir.

Belə bir kontekstdə ərzaq istehsalının artım tempinin artan tələbatla uzlaşdırılması və sinxron tələb-təklif əlaqəsinin təmin edilməsi müasir dünyada ən vacib məsələ olaraq qalır. Nəticə etibarilə, qida istehsalında məhsuldarlığı artırmaq üçün mütəmadi olaraq elmi tədqiqatlar aparılır və bu problemi həll etmək üçün innovativ texnika və texnologiyalar tətbiq edilir.

Genetik mühəndislik, geni dəyişdirilmiş mikroorqanizmlərin, müxtəlif kimyəvi maddələrin, qida əlavələrinin və əvəzedicilərin istifadəsi kənd təsərrüfatı sektorunda geniş yayılmış alətlərə çevrilmişdir. Bu alətlər və elmi irəliləyişlər istehsalın artmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə versə də, düzgün istifadə edilmədikdə qida təhlükəsizliyi və sağlamlığı üçün potensial risklər də daşıyır. Bundan əlavə, sürətli tələb artımı sağlamlıq üçün təhlükə yaradaraq bazarda keyfiyyətsiz qida məhsullarının olmasına səbəb ola bilər. Qeyri-adekvat qida keyfiyyəti və təhlükəsizliyi idarəetmə sistemləri, eləcə də geniş əhali arasında qida təhlükəsizliyi haqqında bilik və məlumatların olmaması kənd təsərrüfatı siyasətinin bu aspektinə diqqətin artırılmasının zəruriliyini vurğulayır. Bu narahatlıq xüsusilə iqtisadi və siyasi transformasiyalar keçirən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə özünü göstərir.

Qida təhlükəsizliyi təkcə tənzimləyici orqanların məsuliyyəti deyil. Azərbaycanda ictimai maarifləndirməyə böyük önəm verilir. Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi istehlakçıları qida ilə düzgün işləmə, saxlama və nüfuzlu mənbələrdən satın alma kimi təhlükəsiz qida təcrübələri haqqında məlumatlandırmaq üçün kampaniyalar keçirir. Bu proaktiv yanaşma istehlakçılara istehlak etdikləri qida haqqında məlumatlı seçim etmək imkanı verir.

6. Beynəlxalq əməkdaşlıq

Azərbaycan ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin birgə səy olduğu qloballaşan dünyanın ayrılmaz hissəsidir. Müasir dövrdə ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq ayrı-ayrılıqda həyata keçirilə bilməz. Azərbaycan qloballaşan istehsal münasibətləri ilə açıq və liberal iqtisadi sistem çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Təbii ki, ümumdünya iqtisadi dinamikası Azərbaycana öz təsirini göstərir, yerli istehsalın strukturuna və bazar şəraitinə təsir göstərir. Qlobal ərzaq bazarında baş verən hadisələr milli istehsalın mənzərəsinin və bazar dinamikasının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Avropa İttifaqına və inkişaf etmiş dünyaya inteqrasiya yolunu seçmiş, davamlı səylərlə bu işdə kifayət qədər uğurlar qazanmışdır. Ölkə qanunvericilik bazasının Aİ standartlarına uyğunlaşdırılmasında, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyünə uyğun olaraq sanitar və fitosanitar tədbirlərin modernləşdirilməsində və qida keyfiyyətinin və təhlükəsizliyinin idarə edilməsi sistemlərinin əhəmiyyətli dərəcədə modernləşdirilməsində mühüm irəliləyiş əldə etmişdir. Əsas məqsəd Azərbaycanın istehlak bazarına zərərli və ya keyfiyyətsiz qida məhsullarının axınının qarşısını almaq üçün təhlükəsizlik idarəetmə sistemlərini və nəzarət mexanizmlərini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaqla, əhalinin sağlam və təhlükəsiz qida məhsulları ilə təmin edilməsidir.

Buna baxmayaraq, qida təhlükəsizliyi idarəetmə sistemlərinin modernləşdirilməsi bilik, məlumat, təcrübə və bacarıq tələb edən vaxt və resurs tutumlu prosesdir. Ona görə də qabaqcıl təcrübənin

öyrənilməsi və Azərbaycanın şərtlərinə uyğun effektiv mexanizmlərin seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür təcrübələrin qəbulu və təşviqi üçün zəmin yaratmaq ölkənin qida təhlükəsizliyi və keyfiyyətinin təmin edilməsində mühüm səydir.

Azərbaycan qida təhlükəsizliyi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın vacibliyini qəbul edir. Ölkə qida təhlükəsizliyinin idarə edilməsində potensialını artırmaq üçün Ümumdünya Ərzaq Proqramı (ÜƏP), FAO və ÜST kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Bu əməkdaşlığa bilik mübadiləsi, potensialın yaradılması və qida təhlükəsizliyi üzrə regional və qlobal təşəbbüslərdə iştirak daxildir.

Nəticə

Azərbaycan qida təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi mexanizmlərinin yaradılması və gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Güclü hüquqi baza, Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin fəaliyyəti, beynəlxalq standartlara riayət edilməsi, ciddi yoxlama və nəzarət, risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi, xalq maarifləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsilə ölkə öz vətəndaşlarının sağlamlığının və rifahının qorunmasına sadıqdır. Azərbaycan ərzaq təhlükəsizliyi mexanizmlərini inkişaf etdirməyə və təkmilləşdirməyə davam etdikcə, onun səyləri əhalisi üçün daha təhlükəsiz və sağlam qida mühitinə töhfə verəcək.

Fərid Babayev

Azərbaycanda qida təhlükəsizliyinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan hökumətinin qida məhsullarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tətbiq etdiyi strategiya və çərçivələr hərtərəfli araşdırılır. Möhkəm qanunvericilik bazası üzərində qurulmuş bir təməllə ölkə tənzimləmə səylərinin təməl daşı kimi Qida Təhlükəsizliyi Agentliyini yaratmışdır. Bundan əlavə, məqalədə qida təhlükəsizliyinin artırılmasında ictimai məlumatlılığın və beynəlxalq əməkdaşlığın vacibliyi vurğulanır. Bu mexanizmlər vasitəsilə Azərbaycan qida təhlükəsizliyi və tənzimlənməsinin yüksək standartlarını qorumaqla öz əhalisinin sağlamlığını və rifahını qorumağa çalışır. Bu araşdırma Azərbaycanın qida təminatının qorunması üçün həyata keçirdiyi mürəkkəb tədbirlər şəbəkəsinə işıq salır, qida təhlükəsizliyi və tənzimləmə təcrübələri ilə bağlı daha geniş müzakirələrə dəyərli fikirlər verir.

Фарид Бабаев

Механизмы государственного регулирования продовольственной безопасности в Азербайджане

Резюме

В статье подробно рассматриваются стратегии и механизмы, реализуемые правительством Азербайджана для обеспечения безопасности пищевых продуктов. Имея прочную законодательную основу, страна создала Агентство по безопасности пищевых продуктов в качестве краеугольного камня своей нормативной деятельности. Кроме того, в статье подчеркивается важность информирования общественности и международного сотрудничества в повышении безопасности пищевых продуктов. С помощью этих механизмов Азербайджан стремится защитить здоровье и благополучие своего населения, поддерживая высокие стандарты безопасности и регулирования пищевых продуктов. Это исследование проливает свет на сложную сеть мер, принимаемых Азербайджаном для защиты продовольственной безопасности, предоставляя ценную информацию о более широких дискуссиях по вопросам безопасности пищевых продуктов и практики регулирования.

Farid Babayev
Mechanisms of state regulation of food safety in Azerbaijan
Summary

The article thoroughly examines the strategies and frameworks implemented by the government of Azerbaijan to ensure the safety of food products within its borders. With a foundation built on a solid legislative framework, the country has established the Food Safety Agency as the cornerstone of its regulatory efforts. In addition, the article emphasizes the importance of public awareness and international cooperation in increasing food safety. Through these mechanisms, Azerbaijan strives to protect the health and well-being of its population by maintaining high standards of food safety and regulation. This study sheds light on the complex web of measures implemented by Azerbaijan to protect food security, providing valuable insights into the broader debate on food safety and regulatory practices.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 mart 2001-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

3. “Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 aprel 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

4. Elmanoğlu S. Özəl müəssisələrdə qida təhlükəsizliyinin təmini strateji hədəflərdəndir. “Mövqe” qəz., Bakı, 2020, 15 may, s.10.

5. İmanov K. Ərzaq təminatı strategiyasında qida təhlükəsizliyi vacib şərtidir. “Xalq” qəz., Bakı, 2009, 21 may, s.7.

6. Quliyev E. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. Bakı: Kooperasiya, 2018, 480 səh.

7. <https://faolex.fao.org/docs/pdf/aze211461.pdf>

8. <https://e-qanun.az/framework/42111>

9. <https://e-qanun.az/framework/4467>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.03.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 07.03.2024

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

BAZAR İQTİSADİYYATINDA RESURLARIN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

Samirə Məmmədova

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

Marketing kafedrasının dosenti i.ü.f.d,

Az 1106, Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küçəsi, 93

e-poçt: samira.mammadova64@gmail.com

Açar sözlər: bazar infrastrukturu, tələb və təklif, resursların bölüşdürülməsi, neft ehtiyatları, emal gücü

Ключевые слова: рыночная инфраструктура, спрос и предложение, распределение ресурсов, запасы нефти, перерабатывающие мощности

Keywords: market infrastructure, supply and demand, resource allocation, oil reserves, processing capacity

Bazar infrastrukturu tələb və təklifin dinamik qarşılıqlı təsiri ilə idarə olunan müasir iqtisadiyyatlarda mürəkkəb resursların bölüşdürülməsi şəbəkəsini dəstəkləyən görünməz strukturdur. Müxtəlif komponentlərdən və mexanizmlərdən ibarət olan bu həyati çərçivə bazarın daim dəyişən qüvvələrinə cavab olaraq mal və xidmətlərin səmərəli paylanmasını təmin edir.

Bazar infrastrukturunun əsas komponentlərindən biri fond bazarıdır. Bu platformalar qiymət kəşfinin mərkəzidir, burada investorlar, treyderlər səhmlər və istiqrazlar almaq və satmaq üçün bir araya gəlirlər. Bu bazarlarda müəyyən edilmiş qiymətlər resursların bölüşdürülməsi ilə bağlı qərarlar üçün əsas siqnal rolunu oynayır. Qiymətlər yüksəldikdə, bu, istehsalçılara mənfəət əldə etmək imkanının olduğunu bildirir və bu, təklif olunan miqdarın artmasına səbəb olur. Əksinə, qiymətlər aşağı düşdükcə, istehlakçılar tələb olunan miqdarı artıraraq daha çox almağa təşviq edilir. Qiymət, təklif və tələb arasında olan bu dinamik əlaqə tələb və təklif dinamikasının mahiyyətini təşkil edir.

Fiziki infrastruktur bazar infrastrukturunun digər mühüm hissəsini təşkil edir. Nəqliyyat şəbəkələri, logistika sistemləri və rabitə kanalları malların və məlumatların axdığı fiziki kanallardır. Bu şəbəkələr istehsalçıları geniş məsafələrdəki istehlakçılarla birləşdirərək məhsulların nəzərdə tutulmuş bazarlara səmərəli şəkildə çatmasını təmin edir. Malların və məlumatların vaxtında çatdırılması tələb və təklifdəki dəyişikliklərə cavab vermək üçün çox vacibdir. Məsələn, müəyyən bir məhsula olan tələbatın artması, istehlakçı ehtiyaclarını ödəmək üçün mallarını sürətlə daşıya bilən istehsalçıların sürətli reaksiyasına səbəb ola bilər.

İnformasiya əsrində real vaxt rejimində verilənlər və informasiya sistemləri hər şeydən üstündür. Bazar iştirakçıları təklif səviyyələri, tələb tendensiyaları və iqtisadi şərait haqqında ən son məlumatları əldə etmək üçün bu sistemlərə etibar edirlər. Bu cür məlumatlar fərdlərə və təşkilatlara əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək imkanı verir. Treyderlər, məsələn, qiymət hərəkətlərini ölçmək və bazar əhval-ruhiyyəsini qiymətləndirmək üçün real vaxt bazar məlumatlarından asılıdır. Bu məlumat onların alqı-satqı qərarlarına rəhbərlik edir, prosesdə resursların bölüşdürülməsinə təsir göstərir.

Tənzimləyici çərçivələr bazar infrastrukturu elementlərinin son hissəsini təşkil edir. Hökumətlər və tənzimləyici orqanlar ədalətli və şəffaf bazar əməliyyatlarını təmin etmək üçün qaydalar və standartlar müəyyən edirlər. Bu qaydalar bazarın bütövlüyünü qorumağa, istehlakçıları qorumağa və bütün iştirakçılar üçün bərabər oyun şəraitini təmin etməyə kömək edir. Onlar həmçinin ictimai maraqların qorunmasında mühüm rol oynayır, xüsusən də ekoloji problemlərin əsas olduğu sənayelərdə.

1. Tələb və təklif dinamikası

Tələb və təklif dinamikasının mexanikası bazar yönümlü iqtisadiyyatda resursların bölüşdürülməsinin əsas amilləridir. Təklif istehsalçıların müxtəlif qiymət səviyyələrində satışı

təqdim etmək istədikləri və təklif edə bildikləri əmtəə və ya xidmətin miqdarını əks etdirir. Qiymətlər artdıqca, tədarük olunan miqdar adətən artır və istehsalçıları artan tələbatı ödəməyə təşviq edən mənfəət motivini əks etdirir.

Tənliyin digər tərəfində tələb istehlakçıların müxtəlif qiymət səviyyələrində almaq istədikləri və əldə edə bildikləri mal və ya xidmətin miqdarını ifadə edir. Qiymətlər azaldıqda, tələb olunan kəmiyyət ümumiyyətlə yüksəlir, çünki istehlakçılar bir məhsulun daha çox vahidini almağı daha əlverişli hesab edirlər.

Tələb və təklif arasındakı qarşılıqlı əlaqə bazar tarazlığının qurulması ilə başa çatır, burada təklif olunan kəmiyyət tələb olunan kəmiyyətə bərabərdir. Bu tarazlıq nöqtəsi əməliyyatların baş verdiyi ədalətli dəyəri təmsil edən sabit bazar qiyməti ilə nəticələnir [4].

Bazar infrastrukturunu bu qarşılıqlı əlaqənin asanlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Maliyyə bazarları qiymətlərin aşkarlanması üçün arena rolunu oynayır, burada alıcılar və satıcılar danışıqlar aparır, tələb və təklif şərtləri əsasında ədalətli bazar qiymətini müəyyən edirlər. Bazar infrastrukturunu tərəfindən yaradılan bu qiymət signalı iqtisadiyyat üzrə resursların bölüşdürülməsi qərarlarına rəhbərlik edir.

Bundan əlavə, bazar infrastrukturunu resursların səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edir. Müəyyən bir məhsul və ya xidmətə tələb artdıqda, resurslar onun istehsalına yönəldilir. Bu yenidən bölüşdürmə iqtisadi artımı və sabitliyi dəstəkləyərkən istehlakçı ehtiyaclarının ödənilməsini təmin edir.

Qiymətlərin aşkarlanması və resursların bölüşdürülməsi ilə yanaşı, bazar infrastrukturunu risklərin idarə edilməsi üçün alətlərlə də təmin edir. Fyuçers və opsiya müqavilələri kimi maliyyə alətləri istehsalçılara və istehlakçılara qiymət dəyişkənliyinə qarşı hedcinq etməyə imkan verir. Bu risklərin idarə edilməsi funksiyası bazarları sabitləşdirməyə kömək edir və qeyri-müəyyənliyi azaltmaqla və iqtisadi sabitliyi gücləndirən resurs bölgüsü qərarlarını dəstəkləyir.

Resursların bölüşdürülməsi məhdud resursların müxtəlif rəqabətli istifadələr və ya ehtiyaclar arasında bölüşdürülməsi prosesidir. Effektiv resurs bölgüsü bazar iqtisadiyyatında iqtisadi səmərəliliyin optimallaşdırılması və arzuolunan nəticələrin əldə edilməsi üçün çox vacibdir.

Təklif istehsalçıların müəyyən bir müddət ərzində müxtəlif qiymət səviyyələrində bazara təqdim etmək istədikləri və təmin edə bildikləri konkret mal və ya xidmətin miqdarını əks etdirir. Buna istehsal xərcləri, texnologiya, giriş qiymətləri və istehsalçının gözləntiləri kimi amillər təsir edir. Təklif qanununa görə, hər şey bərabərdir, bazar qiymətində artım adətən təklif olunan kəmiyyətin genişlənməsinə, qiymətin azalması isə təklifin azalmasına səbəb olur.

Tələb istehlakçıların müəyyən bir müddət ərzində müxtəlif qiymət səviyyələrində almaq istədikləri və əldə edə bildikləri konkret mal və ya xidmətin miqdarına aiddir. Tələbə istehlakçı seçimləri, gəlir səviyyəsi, qiymət gözləntiləri və əvəzedicilərin mövcudluğu kimi amillər təsir edir. Bununla belə, bazarlar nadir hallarda statik olur. Onlar daim dəyişən şərtlərə və xarici amillərə uyğunlaşırlar. Artıqlıq yarandıqda - təklif olunan kəmiyyət tələb olunan kəmiyyətdən, artıq olduqda isə bazar qüvvələri işə düşür. Qiymətlər adətən aşağı düşməyə başlayır, bu da öz növbəsində daha çox tələbi stimullaşdırır və təklifi azaldır, bazarı tədricən tarazlığa qaytarır.

Bazar bölgüsünü xüsusilə diqqətəlayiq edən onun çevikliyi və uyğunlaşmasıdır. Bazar qiymətləri istehlakçı seçimlərinin dəyişməsinə, istehsal xərclərinin dəyişməsinə, texnoloji irəliləyişlərə və xarici hadisələrə cavab olaraq sürətlə tənzimlənir. Bu uyğunlaşma, inkişaf edən sosial ehtiyacları və üstünlükləri ödəmək üçün resursların səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edir. Bazarın bölüşdürülməsi mürəkkəb, lakin yüksək effektiv prosesdir, cəmiyyətin inkişaf edən ehtiyac və istəklərini ödəmək üçün resursların səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təmin etməklə iqtisadi artım və rifahı təmin edir [3].

2. Bazar infrastrukturunun əsas funksiyaları

Bazar infrastrukturunun əsas funksiyaları bazar iqtisadiyyatında resursların bölüşdürülməsinin asanlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bazar infrastrukturunu tələb və təklif dinamikasına əsaslanaraq resursların səmərəli şəkildə bölüşdürülməsinə imkan verən təməl çərçivə rolunu oynayır.

Şəkil 1. Bazar infrastrukturunun əsas funksiyaları

Qiymət kəşfi: bazar infrastrukturunun əsas funksiyalarından biri qiymət kəşfidir. Birjalar və əmtəə birjalari kimi maliyyə bazarları alıcı və satıcıların qarşılıqlı əlaqədə olduğu mərkəzi platformanı təmin edir. Alqı-satqı prosesi vasitəsilə bazar iştirakçıları malların, xidmətlərin və ya maliyyə alətlərinin bazar qiymətini kollektiv şəkildə müəyyən edirlər. Bu qiymət aşkarlama mexanizmi resurs bölgüsü üçün vacibdir, çünki o, bazarda mövcud tələb və təklif şərtlərini əks etdirir. Dəqiq və şəffaf qiymət məlumatları istehsalçılara və istehlakçılara resursların bölüşdürülməsi ilə bağlı əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməkdə kömək edir.

Bazarın klirinqi: tələb və təklif arasındakı bu tarazlıq resursların bölüşdürülməsi üçün çox vacibdir, çünki bu, istehlakçı ehtiyaclarını və üstünlüklərini ödəmək üçün resurslardan səmərəli istifadə edildiyini göstərir. Tənzimlənmiş bazarda tarazlıq qiyməti və kəmiyyəti müəyyən bir vaxtda resursların optimal bölüşdürülməsini təmsil edir.

Resursların yenidən bölüşdürülməsi: bazar infrastrukturunu dəyişən bazar şərtlərinə cavab olaraq resursların sürətlə yenidən bölüşdürülməsinə imkan verir. Tələb və təklif dinamikası dəyişdikdə, qiymətlər müvafiq olaraq tənzimlənir, istehsalçılara və istehlakçılara qaynaqların ən çox ehtiyac duyulduğu yerlərdə siqnal verir. Məsələn, əgər konkret məhsula tələbat artarsa, qiymət artımı istehsalçıları onun istehsalına daha çox resurslar ayırmağa sövq edir. Əksinə, əgər bir məhsula tələb azalarsa, aşağı qiymət bu məhsuldan resursların yenidən bölüşdürülməsinə səbəb olur.

Məlumatın yayılması: vaxtında və dəqiq məlumat bazar infrastrukturunun təməli daşdır. İnformasiya sistemləri bazar iştirakçılarına real vaxt rejimində qiymətlər, təklif səviyyələri, tələb meylləri və iqtisadi şərait haqqında məlumat verir. Bu məlumat fərdlərə və təşkilatlara resursların bölüşdürülməsi ilə bağlı əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək imkanı verir. Treyderlər bazar əhval-ruhiyyəsini ölçmək və strategiyalarını tənzimləmək üçün bazar məlumatlarından istifadə edir. İnformasiyanın yayılması cari bazar şərtləri əsasında resursların səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edir.

Risqlərin idarə edilməsi: bazar infrastrukturunu resurs bölgüsü qərarları üçün vacib olan risklərin idarə edilməsi məqsədilə alətlər təqdim edir. Məsələn, maliyyə bazarları istehsalçılara və istehlakçılara qiymət dəyişkənliyindən hədcinq etməyə imkan verən fyuçers və opsiya müqavilələri kimi törəmələr təklif edir. Bu risklərin idarə edilməsi funksiyası qeyri-müəyyənliyi azaldır və bazarları stabilləşdirir, bununla da iştirakçıların resursları inamla bölüşdürməsinə asanlaşdırır.

Tənzimləyici nəzarət: tənzimləyici çərçivələr bazar infrastrukturunun əsas funksiyasıdır. Hökumətlər və tənzimləyici orqanlar ədalətli, şəffaf və nizamlı bazar əməliyyatlarını təmin etmək üçün qaydalar, standartlar və təminatlar müəyyən edir. Bu qaydalar bazarın bütövlüyünü təşviq edir, istehlakçıları və bazar sistemə inamı qoruyur. Tənzimləyici nəzarət resursların bölüşdürülməsi

üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, bazar sui-istifadələrinin qarşısını alır və bazar iştirakçılarının etik və hüquqi standartlara əməl etməsini təmin edir [7].

Xülasə, bazar infrastrukturunun əsas funksiyaları tələb və təklif dinamikası əsasında resursların səmərəli bölüşdürülməsini asanlaşdırmaq üçün ahəngdar şəkildə işləyir. Bu infrastruktur qiymətlərin aşkar edilməsinə, bazarın tənzimlənməsinə, resursların yenidən bölüşdürülməsinə, məlumatların yayılmasına, risklərin idarə edilməsinə və tənzimləyici nəzarətə imkan verir ki, bunların hamısı bazar iqtisadiyyatının rəvan və səmərəli fəaliyyətinə kömək edir. Nəhayət, bazar infrastrukturunu cəmiyyətin daim dəyişən ehtiyaclarını və üstünlüklərini ödəmək üçün resursların optimal şəkildə bölüşdürülməsini təmin etməkdə mərkəzi rol oynayır.

3. Şəffaf qiymətdoyma

Şəffaf qiymətdoyma bazar iqtisadiyyatlarında resursların bölüşdürülməsinin asanlaşdırılmasında mühüm rol oynayan bazar infrastrukturunun əsas aspektidir. Şəffaf qiymətdoyma bazar iştirakçılarının qiymətlər haqqında aydın, dəqiq və asanlıqla əldə edilə bilən məlumatlara çıxışını təmin edir və onlara resursların bölüşdürülməsi ilə bağlı əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Şəffaf qiymətlər maliyyə bazarlarında və digər bazarlarda qiymət kəşfinin təməli daşıdır. O, malların, xidmətlərin və maliyyə alətlərinin ədalətli bazar dəyərinin müəyyən edilməsi mexanizmini təmin edir. Qiymətlər şəffaf olduqda, onlar mövcud tələb və təklif dinamikasını əks etdirir, bazar iştirakçılara resursların bölüşdürülməsi ilə bağlı imkanları və riskləri müəyyən etməyə kömək edir. Dəqiq və aktual qiymət məlumatları alıcılar və satıcılar üçün danışıqlar aparmaq və əməliyyatları səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün vacibdir.

Şəffaf qiymətlər resursların səmərəli və effektiv şəkildə bölüşdürülməsini təmin edir. Qiymətlər bazar konyukturasını düzgün əks etdirdikdə istehsalçılara hansı mal və xidmətlərin, hansı miqdarda və hansı qiymətlərlə istehsal olunacağına qərar verməkdə rəhbərlik edir. Eyni şəkildə, istehlakçılar nəyi və nə qədər alacaqlarına dair seçim etmək üçün şəffaf qiymətlərdən istifadə edirlər. Resursların bu cür səmərəli bölüşdürülməsi istehsalı istehlakçıların seçimlərinə uyğunlaşdırır, cəmiyyətin rifahını maksimum dərəcədə artırır.

Şəffaf qiymətlər maliyyə bazarlarında risklərin idarə edilməsinin ayrılmaz hissəsidir. İncətorlar və treydlər səhmlər, istiqrazlar və törəmə alətlər kimi müxtəlif maliyyə alətləri ilə bağlı dəyəri və riski qiymətləndirmək üçün şəffaf qiymət məlumatlarına etibar edirlər. Şəffaf qiymətlər bazar iştirakçılara öz investisiya portfelləri ilə bağlı əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir, onların riskə dözümlülük və investisiya məqsədlərinə uyğun olan aktivlərə resurslar ayırmağa kömək edir.

Həmçinin, şəffaf qiymətlər bazarın bütövlüyünü və iştirakçılar arasında etimadı artırır. Qiymətlər şəffaf və bütün bazar iştirakçıları üçün əlçatan olduqda, manipulyasiya və ya ədalətsiz təcrübələr potensialını azaldır. Şəffaf qiymətdoyma ədalətli və rəqabətli bazarları təşviq edir, burada alıcılar və satıcılar qiymət mexanizminin ədalətli və şəffaf olduğunu bilərək inamla əməliyyatlar apara bilirlər.

Şəffaf qiymətlər fərdlərə və təşkilatlara resursların bölüşdürülməsi ilə bağlı məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Məsələn, müəssisələr öz məhsul və xidmətləri üçün rəqabətli qiymətlər təyin etmək, istehsalı optimallaşdırmaq və inventarları idarə etmək üçün qiymət məlumatlarından istifadə edirlər. İstehlakçılar müxtəlif satıcılar üzrə qiymətləri müqayisə etmək, büdcələrinə və seçimlərinə uyğun seçim etmək üçün qiymət şəffaflığından istifadə edirlər.

Bundan əlavə, şəffaf qiymətlər məlumat asimetriyasını azaltmaqla bazarın səmərəliliyinə töhfə verir. Bütün iştirakçıların eyni qiymət məlumatlarına çıxışı olduqda, bu, oyun sahəsini bərabərləşdirir və sağlam rəqabəti gücləndirir. Bu şəffaflıq dəyişən bazar şərtlərinə cavab vermək üçün innovasiyaları, səmərəliliyi və resursların sürətlə yenidən bölüşdürülməsini təşviq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəffaf qiymətlər ədalətli və şəffaf bazar əməliyyatlarını təmin etmək məqsədi daşıyan tənzimləmə tələblərinə uyğundur. Tənzimləyici orqanlar tez-tez bazar iştirakçılarını qorumaq və bazarın bütövlüyünü qorumaq üçün qiymətlərin şəffaflığını tələb edirlər. Şəffaf qiymət qaydalarına riayət olunması bazarın sabitliyini və investitorların inamını artırır.

Nəticə olaraq, şəffaf qiymətqoyma bazar iqtisadiyyatında resursların bölüşdürülməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən bazar infrastrukturunun əsas komponentidir. O, bütün bazar iştirakçılarna aydın və əlçatan qiymət məlumatı təqdim etməklə səmərəliliyi, ədalətliliyi və məlumatlı qərar qəbul etməyi təşviq edir. Şəffaf qiymətlər təkcə resursların səmərəli bölüşdürülməsini asanlaşdırmır, həm də bazarın bütövlüyünü, etibarını və tənzimləyici qanunlara uyğunluğu təşviq edir, bazar iqtisadiyyatının bütövlükdə cəmiyyətin xeyrinə səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

4. Bazar sabitliyinin və səmərəliliyinin təmin edilməsi

Bazar infrastrukturunu alıcılar və satıcılar üçün strukturlaşdırılmış platformanın təmin edilməsində, tələb və təklif dinamikasına əsaslanan resurs bölgüsünün asanlaşdırılmasında da mühüm rol oynayır.

Bu platformanın mərkəzində əlçatanlıq var. Bazar infrastrukturunu ticarət və mübadilənin fərdi istehlakçılardan tutmuş iri korporasiyalara qədər geniş spektrli iştirakçılar üçün açıq və əlçatan olmasını təmin edir. Bu inklüzivlik bazar iqtisadiyyatının xarakterik əlamətidir və müxtəlif aktorlara hər biri öz unikal üstünlüklərini, ehtiyaclarını və məqsədlərini güdən iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmağa imkan verir.

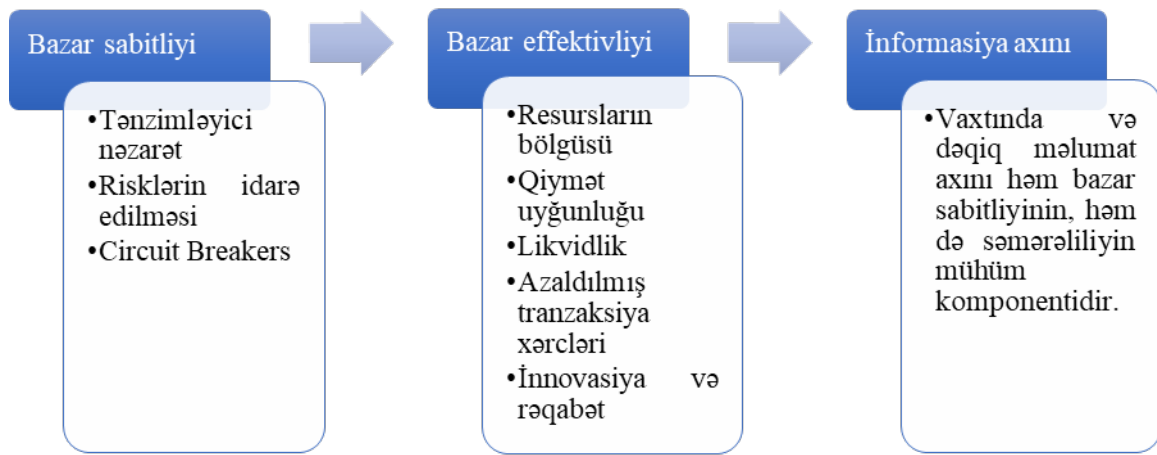
Əsas odur ki, bazar infrastrukturunu qiymətlərin aşkarlanması üçün mərhələ rolunu oynayır. Burada alıcılar və satıcılar danışıqlar aparmaq, malların, xidmətlərin və maliyyə alətlərinin qiymətlərini müəyyən etmək üçün bir araya gəlirlər. Bu qiymətqoyma mexanizmi resursların bölüşdürülməsinin əsasını təşkil edir, çünki o, daim bazarda tələb və təklifin aşağı düşməsinə və axınını əks etdirir. Şəffaf və dəqiq qiymətlər yaranır ki, bu da bazar iştirakçılarının resursları səmərəli şəkildə bölüşdürmək axtarışında qərarlarını istiqamətləndirir [2].

Səmərəlilik bazar infrastrukturunun başqa bir əlamətidir. O, əməliyyatları asanlaşdırır, onları səmərəli və vaxtında edir. Standartlaşdırılmış ticarət qaydaları, sifarişlərin icra mexanizmləri və dəqiq müəyyən edilmiş klirinq və hesablaşma prosesləri ilə aktivlərin mübadiləsi problemsiz bir əməliyyata çevrilir. Həm vaxt, həm də səy baxımından tranzaksiya xərclərinin azalması iştirakçılara resursları səmərəli şəkildə bölüşdürmək imkanı verir, eyni zamanda iqtisadi artımı təşviq edir.

Likvidlik və qiymət uyğunluğu bu platforma ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Mərkəzləşdirilmiş bazar daha çox iştirakçını ticarət və mübadilə ilə məşğul olmağa həvəsləndirir, bu da likvidliyin artmasına səbəb olur. Likvid bazarlarda aktivlər qiymətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmədən asanlıqla alın və ya satıla bilər. Bu likvidlik qiymətlərin dəqiqliyini və resursların bölüşdürülməsinin səmərəliliyini artırır, bazarın dəyişən şərtlərə operativ reaksiya verməsini təmin edir. Üstəlik, bazar infrastrukturunu uyğunlaşa bilər və zamanla inkişaf edir. O, texnologiya, tənzimləmə tələbləri və bazar dinamikasında baş verən dəyişikliklərə cavab verir. Bu uyğunlaşma, ticarət və mübadilənin bazar şərtləri inkişaf etdikcə belə, resurs bölgüsü üçün effektiv platforma təmin etməyə davam etməsini təmin edir.

Nəticə etibarilə, bazar infrastrukturunu bazar iqtisadiyyatları daxilində ticarət və mübadilənin mərhələsi, hakimi və asanlaşdırıcısı kimi çıxış edir. Onun əlçatanlığı, qiymət kəşfi, səmərəliliyi, riskin azaldılması, bazarın bütövlüyü, likvidliyi, məlumatın yayılması və uyğunlaşma qabiliyyəti kollektiv şəkildə strukturlaşdırılmış mühit yaradır. Bu mühitdə iştirakçılar ticarət və mübadilə ilə məşğul olurlar, tələb və təklifin daim dəyişən dinamikasına cavab olaraq resursların bölüşdürülməsinə təkan verir və nəticədə iqtisadi mənzərəni formalaşdırır.

Bazar sabitliyinin və səmərəliliyinin təmin edilməsi bazar iqtisadiyyatı daxilində resursların bölüşdürülməsində mühüm rol oynayan bazar infrastrukturunun mühüm funksiyasıdır. Bu funksiya möhkəm və nizamlı bazar yaratmaq məqsədi daşıyan bir sıra mexanizmlər və qaydalar ilə dəstəklənir. Burada biz həm sabitliyin, həm də səmərəliliyin qorunmasında bazar infrastrukturunun əhəmiyyətini və bu amillərin resursların bölüşdürülməsinə necə təsir etdiyini araşdırırıq:

Şəkil 2. Bazar infrastrukturunun sabitliyin və səmərəliliyin qorunmasına təsir edən resursları

Bazar Sabitliyi: bazar infrastrukturunu maliyyə bazarlarında sabitliyi və əlavə olaraq daha geniş iqtisadiyyatı təşviq etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sabitlik vacibdir, çünki o, bazar iştirakçılarında inam verir, investisiyaları təşviq edir və uzunmüddətli iqtisadi artımı dəstəkləyir. Bazar infrastrukturunu bir neçə vasitə ilə sabitliyə nail olur: tənzimləyici nəzarət, risklərin idarə edilməsi, circuit breakers.

Circuit Breakers: bəzi bazar infrastrukturuna həddindən artıq qiymət hərəkətləri zamanı ticarəti müvəqqəti dayandıran mexanizmlər olan elektrik açarları daxildir. Bu elektrik açarları həddindən artıq dəyişkənliyin və çaxnaşma satışının qarşısını alır, stres dövrlərində bazar sabitliyini qorumağa kömək edir.

Bazar Effektivliyi: səmərəlilik resursların optimal şəkildə bölüşdürülməsini və bazar iştirakçılarının minimum sürtünmə ilə əməliyyatlarda iştirak edə bilməsini təmin edən bazar infrastrukturunun əlamətidir. Bazar səmərəliliyi bir sıra üstünlüklərə səbəb olur: resursların bölgüsü, qiymət kəşfi, likvidlik, azaldılmış tranzaksiya xərcləri, innovasiya və rəqabət.

İnformasiya axını: vaxtında və dəqiq məlumat axını həm bazar sabitliyinin, həm də səmərəliliyin mühüm komponentidir. Bazar infrastrukturunu iştirakçıların qiymətlər, ticarət həcmi və bazar şərtləri haqqında real vaxt məlumatlarına çıxışını təmin edir. Bu məlumat iştirakçılara əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək imkanı verir və bazarların düzgün işləməsinə töhfə verir.

Nəticə etibarilə, bazar infrastrukturunu bazar iqtisadiyyatında həm sabitliyin, həm də səmərəliliyin təmin edilməsində əsas rol oynayır. Bazar sabitliyi tənzimləyici nəzarət, risklərin idarə edilməsi və qiymətlərin həddindən artıq hərəkətinin qarşısını almaq üçün mexanizmlər vasitəsilə əldə edilir. Digər tərəfdən, bazarın səmərəliliyi resursların optimal bölüşdürülməsinə, qiymətlərin aşkarlanmasına, əməliyyat xərclərinin azaldılmasına, innovasiyalara və rəqabətə kömək edir. Sabitlik və səmərəliliyin bu ikili məqsədləri əhənglə işləyir, resursların səmərəli şəkildə bölüşdürüldüyü, iqtisadi fəaliyyətlərin inam və şəffaflıqla aparıldığı bir bazar yaradır [6].

5. Neft və qaz sənayesində resursların bölüşdürülməsi

Neft və qaz sənayesində resursların bölüşdürülməsi dünyanın ən kritik sektorlarından birinin mərkəzində dayanan olduqca mürəkkəb prosesdir. Qlobal iqtisadiyyatın mərkəzi olan bu sənaye enerji istehsalı, nəqli və çoxsaylı digər sənaye tətbiqləri üçün vacib olan neft və qaz məhsullarının hasilatı, istehsalı və paylanması əhatə edir.

Bu sənayedə resursların bölüşdürülməsi məsələsi adətən kəşfiyyatla başlayır, bu mərhələ əsaslı kapitalın ayrılmasını tələb edir. Neft və qaz şirkətləri geoloji tədqiqatlara, seysmik sınaqlara və kəşfiyyat quyularının qazılmasına böyük sərmayə qoyurlar. Burada məqsəd potensial ehtiyatları tapmaq və qiymətləndirmək, onların kommersiya qabiliyyətinə malik olub-olmadığını müəyyən etməkdir. Bu investisiyalar geoloji məlumatların, texnoloji irəliləyişlərin və bazar şərtlərinin kompleks qarşılıqlı əlaqəsi ilə idarə olunur.

Perspektivli ehtiyatlar müəyyən edildikdən sonra resursların bölüşdürülməsi istehsal əməliyyatlarına keçir. Bu mərhələ qazma, quyu tikintisi və hasilat avadanlığının yerləşdirilməsi üçün

əhəmiyyətli kapital və təcrübə tələb edir. Qazma texnikası, quyu dərinliyi və hasilat üsulları ilə bağlı qərarlar lay xüsusiyyətləri, geoloji birləşmələr və hasilatın iqtisadi məqsədə uyğunluğu kimi amillər əsasında qəbul edilir. Bundan əlavə, resursların bölüşdürülməsi qazma və hasilat işlərinin təhlükəsiz və səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsi üçün ixtisaslı işçi qüvvəsi və ixtisaslaşdırılmış təcrübənin vacib olduğu işçi qüvvəsinə şamil edilir.

İnfrastruktur və obyektlərin inkişafı resurs bölgüsündə də mühüm yer tutur. Neft və qaz şirkətləri boru kəmərləri, neft emalı zavodları, saxlama çənləri və nəqliyyat şəbəkələri də daxil olmaqla mühüm infrastrukturun tikintisinə və saxlanmasına sərmayə qoyurlar. Bu məqsədlər üçün resursların bölüşdürülməsinə coğrafi mülahizələr, bazarlara çıxış və tənzimləyici tələblərə riayət edilməsi təsir göstərir. Xam neftin və təbii qazın hasilat sahələrindən emal zavodlarına və istehlakçılara səmərəli nəqlini təmin etmək bu sahədə resursların bölüşdürülməsinin əsas məqsədidir.

İnnovasiya və texnologiyanın inkişafı resursların bölüşdürülməsinin ayrılmaz komponentləridir. Şirkətlər qazma texnologiyalarını təkmilləşdirmək, hasilatın səmərəliliyini artırmaq və ətraf mühitə təsirləri azaltmaq üçün tədqiqat və inkişaf üçün resurslar ayırır. Qazma texnikası, avtomatlaşdırma və məlumat analitikasındakı yeniliklər istehsal proseslərini optimallaşdırmaq, tullantıları minimuma endirmək və əməliyyat xərclərini azaltmaqla resursların daha səmərəli bölüşdürülməsinə səbəb ola bilər.

Bazar dinamikası neft və qaz sənayesində resursların bölüşdürülməsinə böyük təsir göstərir. Şirkətlər resursları cari və proqnozlaşdırılan tələb, eləcə də qiymət meylləri əsasında bölüşdürməlidirlər. Geosiyasi hadisələr, global enerji bazarlarında baş verən dəyişikliklər, tələb və təklif balanssızlıqları səbəbindən neft qiymətlərindəki dalğalanmalar kəşfiyyat, hasilat və infrastrukturun inkişafı ilə bağlı investisiya qərarlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər [1].

Resursların bölüşdürülməsində ekoloji və tənzimləyici amillər də mərkəzi rol oynayır. Ciddi ekoloji qaydalara uyğunluq ekoloji cəhətdən məsuliyyətli təcrübələrin həyata keçirilməsi üçün resursların ayrılmasını tələb edən prioritetdir. Buraya karbon emissiyalarının azaldılması, tullantı sularının idarə edilməsi, qazma və hasilat əməliyyatlarının ətraf mühitə təsirini minimuma endirmək səyləri daxildir. Tənzimləyicilərə uyğunluq çox vaxt monitoring, hesabat vermək və davamlı təcrübələrin qəbulu üçün resursların əsaslı şəkildə ayrılmasını tələb edir.

Riskin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi resursların bölüşdürülməsində əsas mülahizələrdir. Şirkətlər avadanlıqların nasazlığı, qəzalar və geosiyasi qeyri-müəyyənliklər daxil olmaqla əməliyyat risklərini azaltmaq üçün resurslar ayırır. Təhlükəsizlik tədbirlərinə, fəvqəladə hallara cavab sistemlərinə və hərtərəfli sığorta təminatına investisiyalar biznesin davamlılığını və əməliyyatların mühafizəsini təmin etmək məqsədi daşıyan resurs bölgüsünün vacib komponentləridir.

Diversifikasiya və portfelin idarə edilməsi bir çox neft və qaz şirkətləri tərəfindən riskləri effektiv idarə etmək üçün istifadə olunan strategiyalardır. Resursların bölüşdürülməsi bərpa olunan enerji, təbii qaz və neft-kimyaya investisiyaları əhatə edir, şirkətlərə öz portfellerini diversifikasiya etməyə və vahid enerji mənbəyindən asılılığını azaltmağa imkan verir. Bu proaktiv yanaşma bizneslərə dəyişən bazar dinamikasına uyğunlaşmaq, inkişaf edən istehlakçı seçimlərinə cavab vermək və davamlılığı artırmaq imkanı verir.

Əslində, neft-qaz sənayesində resursların bölüşdürülməsi strateji düşüncə və uyğunlaşma tələb edən çoxşaxəli və dinamik prosesdir. O, maliyyə sərmayələrini, texnoloji yenilikləri, işçi qüvvəsinin idarə edilməsini, infrastrukturun inkişafı, tənzimləyici və ekoloji standartlara uyğunluğu əhatə edir. Effektiv resurs bölgüsü təkcə sənayenin davamlılığı üçün deyil, həm də dünyanın artan enerji tələbatını ödəmək üçün vacibdir.

Nəticə olaraq, bazar infrastrukturunu bazar yönümlü iqtisadiyyatda resursların bölüşdürülməsinin əsasını təşkil edən əsas çərçivədir. O, qiymət siqnallarının yaradıldığı, resursların səmərəli şəkildə bölüşdürüldüyü və iqtisadi fəaliyyətlərin əlaqələndirildiyi kritik alətləri, məlumatları və strukturları təmin edir. Tələb və təklif dinamikası davamlı olaraq inkişaf etdikcə, bazar infrastrukturunu rifah və dayanıqlılığı təşviq edərkən dəyişən bazar şərtlərinə cavab olaraq resursların bölüşdürülməsini təmin edərək, iqtisadi artımın və sabitliyin əsası olaraq qalır.

Neft və qaz sənayesində emal və emal gücünün bölüşdürülməsi bazar infrastrukturunun əsas çərçivəsi ilə mürəkkəb şəkildə əlaqəli incə tənzimlənmiş prosesdir. Bu ayırma xam neftin qiymətli emal olunmuş məhsullara çevrilməsini təmin edən, bütün dünya ölkələrinin və sənaye sahələrinin enerji ehtiyaclarına xidmət edən dayaq nöqtəsidir.

Maliyyə bazarları, nəqliyyat şəbəkələri və tənzimləyici çərçivələrdən ibarət bazar infrastrukturunu emal və emal imkanlarının sənaye daxilində necə bölüşdürülməsini formalaşdırır. Bu prosesin mərkəzində bazar siqnallarının rolu durur. Maliyyə bazarları xam neftin və emal olunmuş məhsulların qiymətlərinin dinamik kəşfi üçün platforma yaradır. Bu qiymətlər sənayenin resurs bölgüsü qərarlarını istiqamətləndirən kompasıdır. Bazar siqnalları benzin və ya təyyarə yanacağı kimi xüsusi emal olunmuş məhsullara tələbin artdığını göstərdikdə, neft və qaz şirkətləri bu tələbatı ödəmək üçün emal gücü bölgüsünü sürətlə tənzimləyirlər. Bu, istehsalın bazar ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasına və mənfəətin optimallaşdırılmasına yönəlmiş incə balanslaşdırma aktıdır.

Təqdim etmə prosesi bazar siqnallarından kənara çıxaraq logistika və nəqliyyat sahəsinə qədər uzanır. Boru kəmərlərinin, limanların və gəmiçilik marşrutlarının fiziki infrastrukturunu xam neftin və emal olunmuş məhsulların səmərəli hərəkətini təmin edir. Neft emalı zavodları, xam neftin istehsal sahələrindən emal müəssisələrinə daşınmasını və nəticədə emal edilmiş məhsulların son istehlakçılara tez və sərfəli şəkildə çatdırılmasını təmin edərək, nəqliyyat xərclərini minimuma endirmək üçün strateji mövqedə yerləşir.

Tənzimləməyə uyğunluq bölüşdürmənin digər vacib aspektidir. Hökumətlər və tənzimləyici orqanlar təhlükəsizliyi, ətraf mühitin mühafizəsini və ədalətli rəqabəti qorumaq üçün ciddi standartlar və tələblər qoyurlar. Şirkətlər qabaqcıl emal texnologiyalarına və ətraf mühitə nəzarətə sərmayə qoyaraq bu standartlara cavab vermək üçün əhəmiyyətli resurslar ayırırlar. Tənzimləyicilərə uyğunluq üçün resursların ayrılmasında hüquqi nəticələr və maliyyə cəzaları da daxil olmaqla ciddi nəticələrə səbəb ola bilər [5].

Bazar rəqabəti həm də resursların səmərəli bölüşdürülməsinə səbəb olur. Neft və qaz sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün emal və emal əməliyyatlarını optimallaşdırmağa çalışırlar. Bazar qüvvələri onları resurslardan səmərəli istifadəni təmin edərək, rəqabətqabiliyyətli xərclərlə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edə biləcəkləri sahələrə güc ayırmağa məcbur edir.

Təqdim etmə prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edən risklərin idarə edilməsi bazar infrastrukturunu ilə mürəkkəb şəkildə bağlıdır. Şirkətlər risklərin azaldılması strategiyalarını həyata keçirmək üçün resurslar ayırır, məsələn, tədarükün pozulmasına cavab vermək üçün ehtiyat potensialın saxlanması, bazar dəyişkənliyi şəraitində əməliyyat sabitliyinin təmin edilməsi və maliyyə bazarlarında hedcinq vasitəsilə qiymət dəyişkənliyinə məruz qalmanın idarə edilməsi.

Əslində, neft-qaz sənayesində emal və emal güclərinin ayrılması mürəkkəb, dinamik və vacib prosesdir. Resursların bölüşdürülməsi qərarları üçün lazımi çərçivənin təmin edilməsi bazar infrastrukturundan asılıdır. Bazar siqnalları, logistika səmərəliliyi, normativlərə uyğunluq, rəqabət və risklərin idarə edilməsi bu bölgüyə təsir edir, nəticədə emal və emal əməliyyatlarının bazar tələblərinə cavab verməsini, tənzimləmə standartlarına riayət etməsini və qlobal miqyasda enerji resurslarının fasiləsiz axınını dəstəkləməsini təmin edir.

Nəticə

Nəticə etibarilə, bazar infrastrukturunu ilə mühüm resursların, o cümlədən neft ehtiyatları və emal potensialının bölüşdürülməsi arasında simbiotik əlaqə müasir iqtisadiyyatların təməl daşını təşkil edir. Bu məqalə tələb və təklifin dinamikasını rəhbər tutaraq, resursların bölüşdürülməsini asanlaşdırmaqda bazar infrastrukturunun çoxşaxəli rolunu araşdırmışdır.

Bazar infrastrukturunu şəffaf qiymətlərin, səmərəli əməliyyatların və tənzimləyici nəzarətin inkişaf etdiyi təməl kimi xidmət edir. O, bazar iştirakçılarında dəyişən şərtlərə effektiv reaksiya vermək səlahiyyətini verir, cəmiyyətin daim inkişaf edən ehtiyaclarını ödəmək üçün resursların optimal şəkildə bölüşdürülməsini təmin edir.

Bundan əlavə, bazar infrastrukturunu rəqabəti, innovasiyanı və uyğunlaşma qabiliyyətini təşviq edir, resursların bölüşdürülməsində səmərəliliyi artırır və iqtisadi artımı gücləndirir. O, qlobal enerji

landşaftının mürəkkəbliklərində, xüsusən də resurslardan səmərəli istifadənin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi neft-qaz sənayesində əsas rol oynayır.

Bazar infrastrukturunun ayrılmaz rolu üzərində düşünərkən biz onun müasir dünyanın formalaşmasında davamlı əhəmiyyətini dərk edirik, burada resursların bölüşdürülməsi tərəqqi, rifaha təkan verən dinamik və əsas qüvvə olaraq qalır.

Samirə Məmmədova
Bazar iqtisadiyyatında resursların bölüşdürülməsi
Xülasə

Bu məqalədə neft ehtiyatları və emal güclərinə diqqət yetirməklə, bazar infrastrukturunu ilə həyati əhəmiyyətli resursların bölüşdürülməsi arasındakı mürəkkəb əlaqələr, bazar infrastrukturunun tələb və təklifin daim dəyişən dinamikasını rəhbər tutularaq səmərəli resurs bölgüsünə imkan verən təməl çərçivə kimi necə xidmət etdiyi araşdırılır. Neft və qaz sənayesi sahəsində bazar infrastrukturunu qlobal enerji tələbatını ödəmək üçün neft ehtiyatlarının kəşfiyyatının, çıxarılmasının və emal edilməsinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. O, qiymət kəşfi, səmərəli əməliyyatlar və risklərin idarə edilməsi üçün platforma təqdim edərək, resurs bölgüsü qərarlarına bazar siqnallarına sürətlə cavab verməyə imkan verir. Resursların bölüşdürülməsində bazar infrastrukturunun rolunun dərinlənəndə araşdırılması vasitəsilə bu məqalə bazar dinamikası ilə bugünkü bir-biri ilə əlaqəli qlobal iqtisadiyyatda mühüm resurslardan səmərəli istifadə arasında əvəzsiz əlaqəyə işıq salır.

Самира Мамедова
Распределение ресурсов в рыночной экономике
Резюме

В этой статье исследуются сложные взаимосвязи между рыночной инфраструктурой и распределением жизненно важных ресурсов, с особым акцентом на запасы нефти и мощности по ее переработке. В ней рассматривается, как рыночная инфраструктура служит базовой структурой, которая обеспечивает эффективное распределение ресурсов, руководствуясь постоянно меняющейся динамикой спроса и предложения. Рыночная инфраструктура в нефтегазовой отрасли играет важную роль в обеспечении разведки, добычи и переработки нефтяных ресурсов для удовлетворения мирового спроса на энергию. Она предоставляет платформу для определения цен, эффективных операций и управления рисками, позволяя быстро реагировать на сигналы рынка при принятии решений о распределении ресурсов. Посредством углубленного изучения роли рыночной инфраструктуры в распределении ресурсов эта статья освещает незаменимую связь между динамикой рынка и эффективным использованием критически важных ресурсов в сегодняшней взаимосвязанной глобальной экономике.

Samira Mammadova
Allocation of resources in a market economy
Summary

This article examines the complex relationship between market infrastructure and the allocation of vital resources, with a particular focus on oil reserves and refining capacity. It examines how market infrastructure serves as the underlying framework that enables efficient resource allocation guided by the ever-changing dynamics of supply and demand. Market infrastructure in the oil and gas industry plays an important role in ensuring the exploration, extraction and processing of oil resources to meet global energy demand. It provides a platform for price discovery, efficient operations and risk management, enabling resource allocation decisions to respond rapidly to market signals. Through an in-depth examination of the role of market infrastructure in resource allocation, this paper illuminates the indispensable link between market dynamics and the efficient use of critical resources in today's interconnected global economy.

Ədəbiyyat

1. Byde A, Sallé M, Bartolini C. Market-Based Resource Allocation for Utility Data Centers, 2003
2. Gong M., Zeng Y., Zhang F. New infrastructure, optimization of resource allocation and upgrading of industrial structure, Finance Research Letters, Volume 54, 2023.
3. Isard P., Aizenman J. Resource Allocation During the Transition to a Market Economy: Policy Implications of Supply Bottlenecks and Adjustment Costs, International Monetary Fund, 1993
4. Pourebrahimi B., Bertels K., Kandru G., Vassiliadis S. Market-Based Resource Allocation in Grids. e-Science 2006
5. Wang G., Cheng Q., Zhao W., Liao Q., Zhang H. Review on the transport capacity management of oil and gas pipeline network: Challenges and opportunities of future pipeline transport, Energy Strategy Reviews, Volume 43, 2022
6. Wolski R, Plank JS, Brevik J, Bryan T. Analyzing Market-Based Resource Allocation Strategies for the Computational Grid. The International Journal of High Performance Computing Applications. 2001;15(3):258-281. doi:10.1177/109434200101500305
7. How Do Supply and Demand Affect the Oil Industry? <https://www.investopedia.com/ask/answers/040915/how-does-law-supply-and-demand-affect-oil-industry.asp>.
8. The economics of financial market infrastructures https://publications.banque-france.fr/sites/default/files/media/2019/06/28/819029_livre_chapitre_19_en.pdf

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 04.03.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 07.03.2024

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

TƏHSİL, ELMI-TƏDQIQAT VƏ İSTEHSAL FƏALİYYƏTİ SUBYEKTLƏRİNİN ŞƏBƏKƏ ÜZƏRİNDƏN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ MEXANİZMI

Zülfıyya Hacıyeva

Sumqayıt Dövlət Universitetinin

Biznesin təşkili və menecment kafedrasının baş müəllimi, i.ü.f.d.

AZ5008, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə, Bakı küç. 1

e-poçt: zulfıyya.hacıyeva@sdu.edu.az

Açar sözlər: təhsil, elmi tədqiqat, şəbəkə strukturu, təhsil şəbəkəsi, innovativ şəbəkə, istehsal fəaliyyəti, iqtisadi mexanizm

Ключевые слова: образование, научные исследования, сетевая структура, образовательная сеть, инновационная сеть, производственная деятельность, экономический механизм

Keywords: education, scientific research, network structure, educational network, innovative network, production activity, economic mechanism

Şəbəkə - ümumi məqsədləri həyata keçirən və ya uzun müddət ərzində qarşılıqlı əlaqəli problemlərin həlli üzərində işləyən iki və ya daha çox şirkətdən ibarət olan bir quruluş kimi başa düşülməlidir.

Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə istifadə təcrübəsi göstərir ki, şəbəkə strukturlarının əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

- sürətlə dəyişən şəraitə uyğunlaşma və bazar şərtlərində dəyişikliklərə tez cavab vermə;
- unikal proseslərə və onların əsas səlahiyyətlərinə şəbəkə iştirakçılarının konsentrasiyası;
- əhəmiyyətli xərclərin azaldılması və onların optimal strukturu;
- şəbəkə iştirakçıları tərəfindən bir sıra funksiyaların təkrarlanmasının aradan qaldırılması;
- şəbəkə çərçivəsində layihələrin həyata keçirilməsində səlahiyyətli tərəfdaşlarla birgə fəaliyyət;

- iştirakçılar arasında informasiya mübadiləsi üçün ən təsirli mexanizm və ən yaxşı təcrübələrin istifadəsi;

Qeyd etmək lazımdır ki, şəbəkə yanaşmasının istifadəsi həm bütün sosial-iqtisadi sistemin, həm də onun hər bir elementinin səmərəli işləməsinə təmin etməyə imkan verir.

Şəbəkə strukturlarını nəzərə alaraq, onların iqtisadi inkişafa təsirini təhsil, elmi tədqiqat və istehsal subyektlərinin fəaliyyətinin effektivliyinin artırılmasında müxtəlif aspektlərdən diqqət yetirmək lazımdır. Bu aspektlərə daxildir:

- xarici amillər və birgə fəaliyyətlərin üstünlükləri sayəsində qənaət;
- yeni və analoji sənaye texnologiyalarına çıxış;
- təhsil, elmi tədqiqat, istehsal subyektlərinin birgə və qarşılıqlı fəaliyyətinə nəzarət;
- əlavə məlumatların bölüşdürülməsi;
- öyrənmə prosesinin sürətləndirilməsi;
- əməliyyat xərclərinin azaldılması;
- şəbəkəyə girişə maneələrin aradan qaldırılması;
- təhsil, elmi tədqiqat, istehsal fəaliyyəti subyektləri arasında əmək qabiliyyətinin bölüşdürülməsi, ixtisaslaşması və ixtisaslı əmək bazarının formalaşması;

- istehsal miqyasında qənaət vasitəsilə istehsal amillərinin ümumi məhsuldarlığının artması, tərəfdaşlar arasında yeni texnologiyaların yayılması;

- maliyyə resurslarının cəlb edilməsi, istehsal xərclərinin azaldılması, informasiya əldə etmək və informasiya mübadiləsi yolu ilə qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi;

- istehsal xərclərinin azaldılması, investisiyaların cəlb edilməsi, strukturlaşdırma prioritetlərinin həyata keçirilməsi üçün resursların konsentrasiyası və məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artırılması;

- yerli resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması yolu ilə yeni texnologiyaların tətbiqi və inkişafı [1].

Şəbəkə üzərindən qarşılıqlı təsirə ehtiyacın olmasının səbəbləri olduqca çoxdur. Belə ki, hər hansı bir müəssisədə həll edilməsi çətin olan problemlər mövcuddur. Həmin problemlər şəbəkə üzərində qarşılıqlı təsirlə daha uğurla həll edilə bilər.

Şəbəkə üzərindən qarşılıqlı təsir probleminin nəzəri əsasları, ötən əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq bir sıra müəlliflərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Şəbəkə üzərindən qarşılıqlı təsirin təşkili ilə bağlı elmi biliklərin təhlili bizə bu prosesin əsas xüsusiyyətlərini, yəni şəbəkənin ümumi məqsəd və vəzifələrini müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Tədris praktikasında XX əsrin sonlarından etibarən funksionallıq və resursların istifadəsi və bölüşdürülməsində üfqi bir əlaqə kimi "şəbəkə" konsepsiyası da istifadə edilmişdir. XXI əsrin əvvəllərində şəbəkə yanaşmasının istifadəsi aparıcı Qərbi universitetlərinin fəaliyyətində dominant istiqamətə çevrilib. Bu, aşağıdakı əsas səbəblərə görədir: xarici mühitin artan dinamizmi və universitetlərin bu dəyişikliklərə tez bir zamanda uyğunlaşması; beynəlxalq universitet məkanının genişləndirilməsi; beynəlxalq rəqabətin artması; beynəlxalq təhsil, elmi-tədqiqat və istehsal fəaliyyəti subyektlərinin əməkdaşlığının kompleks problemlərinin həllində ümumi qəbul edilmiş əməkdaşlıq formalarının inkişaf etdirilməsi; şəbəkə kompüter texnologiyalarının və qlobal kommunikasiya şəbəkələrinin inkişafı [2].

Şəbəkə üzərindən qarşılıqlı təsirin həyata keçirilməsi mərhələlərini aşağıdakı kimi verə bilərik:

- layihənin həyata keçirilməsinə ehtiyacın əsaslandırılması;
- layihə iştirakçılarının adaptiv bacarıqlarının formalaşdırılması;
- mütəxəssislərin peşə hazırlığına yanaşmaların dəqiqləşdirilməsi;
- müəllimlərin şəbəkə fəaliyyəti, monitorinqi, nəticələrin təhlili.

Şəbəkə qarşılıqlı əlaqələr subyektlərə məqsədə nail olmaq üçün tədbirləri seçmək imkanı verir, informasiya mübadiləsi vasitəsilə davamlı inkişafı təmin edir.

Şəbəkə üzərindən qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan müasir təhsil, elmi tədqiqat və istehsal fəaliyyəti subyektlərinin idarəetmə sisteminin inkişafının mürəkkəbliyi ilə bağlı konsepsiyanın müəyyənləşdirilməsinə bir çox müxtəlif yanaşmalar, konsepsiyalar və münasibətlər mövcuddur. Bu gün iqtisadi ədəbiyyatlarda "təhsil – elmi tədqiqat – istehsal" sistemində şəbəkə üzərindən qarşılıqlı əlaqə formaları nəzərdən keçirilir. Təsərrüfat və şəbəkə strukturlarının rəqabət qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasının ən perspektivli sahələrindən biri onların artıq üstünlük təşkil etdiyi və ya bu üstünlüyü saxlamaq üçün potensiala malik olduqları əsas fəaliyyət sahələrindəki ixtisasdır. Bu baxımdan, təhsil, elmi tədqiqat və istehsal şəbəkəsinin təhsil, infrastruktur, innovasiya və inteqrasiya strukturları fərqləndirilməlidir.

Təhsil şəbəkəsinin strukturunu sabit əlaqələri olan və müxtəlif təhsil proqramlarını birgə həyata keçirən təşkilatlar təşkil edir. Təhsil şəbəkələrinin üstünlükləri aşağıdakılardır: yeni təhsil proqramlarının açılması; təlimin keyfiyyətinin artırılması; çox səviyyəli təhsili nəzərə alaraq davamlı təhsil proqramlarının təşkili, həmçinin tələbələr və müəllimlərin hərəkətliliyini artırmaq. Belə bir şəbəkə idarəetmə modelinə keçid, ilk növbədə, universitetlərin vahid bir təhsil sahəsinə inteqrasiyası, ikincisi, universitetlər, akademik institutlar və iqtisadiyyatın real sektoru arasında effektiv qarşılıqlı əlaqələrin artması üçün vacibdir. Hal-hazırda təhsil, elmi-tədqiqat və istehsal fəaliyyəti subyektləri arasında şəbəkə qarşılıqlı əlaqələr birliklər, konsorsiumlar və şəbəkə strukturlarının digər formaları vasitəsilə həyata keçirilir. Bütün bunlar bir təhsil sahəsinə daxil olmağı təmin etməklə yanaşı, əmək bazarında tələb olunan ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasına da diqqət yetirməyi zərurətə çevirir [3].

Innovativ şəbəkə strukturlarının üstünlükləri elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işlərinin əsasını təşkil edir və "təhsil, elmi tədqiqat və istehsal" dövrünün sürətlənməsinə kömək edir. Innovativ şəbəkə strukturu yenilikləri yaratmaq, yaymaq və tətbiq etmək üçün bütün prosesi əlaqələndirir. Innovasiyalarda təhsil, elmi tədqiqat və istehsal fəaliyyəti subyektlərinin şəbəkə əməkdaşlığının aşağıdakı formaları təklif olunur:

- təhsil, elmi tədqiqat və istehsal fəaliyyəti subyektləri üçün birgə tədqiqatların hazırlanması;
- innovativ idarəetmə sistemlərinin birgə həyata keçirilməsi;

- təhsil, elmi tədqiqat və istehsal təşkilatında uyğun nümayəndəliklərinin açılması yolu ilə birgə laboratoriyaların yaradılması;
- tələbələrəndən yaradıcılıq qrupları tərəfindən həyata keçirilən tədqiqat işləri üçün qrantların verilməsi [4].

İnfrastruktur şəbəkəsi strukturları milli innovasiya sisteminin bütün subyektlərinin maksimum nəticələrinə nail olmasını təmin edən bir sıra lazımi şəraitin yaradılmasına kömək edir. Hazırda belə şəbəkələr formalaşır: proqnozlaşdırma mərkəzləri şəbəkəsi, informasiya şəbəkələri, unikal avadanlıqların kollektiv istifadəsi üçün mərkəzlər şəbəkəsi və s.

İnteqrasiyaedici şəbəkə strukturu - təhsil, elmi tədqiqat və istehsal şəbəkəsi strukturu olmaqla qarışıq bir şəbəkə quruluşudur. Bu cür şəbəkələrdə iştirak edənlər öz fəaliyyətlərini innovativ inkişafın tətbiqi və birgə tədqiqatların aparılmasında yüksək texnologiyalı istehsalı inkişaf etdirmək məqsədilə kadr hazırlamaq üçün fəaliyyət göstərən fərdi təşkilatlar və onların struktur bölmələri ola bilərlər. Bu cür şəbəkə əsasən insan kapitalının iqtisadiyyata çevrilməsinə yönəldilmişdir.

Beləliklə, şəbəkə strukturları təhsil, elmi-tədqiqat və istehsal fəaliyyətlərinə, onların fəaliyyətlərinin koordinasiyasına və yeni tərəfdaşların cəlb edilməsinə, eləcə də təsərrüfat subyektlərinin inteqrasiyası və qarşılıqlı şəraitini müəyyən edən təşkilatlara qarşılıqlı əlaqələrin yeni təşkilati formaları kimi baxmalıdır.

Təhsil, elmi-tədqiqat və istehsal fəaliyyəti subyektlərinin şəbəkə mexanizminin tətbiqi mütəxəssis təliminin balansının əldə edilməsi və müəssisələrin müasir iqtisadi reallıqlara cavab verən ixtisaslı işçilərə olan ehtiyaclarını ödəmək problemlərini həll etmək üçün ən təsirli üsul ola bilər.

Təhsil, elmi tədqiqat və istehsal fəaliyyəti subyektlərinin şəbəkə üzərindən qarşılıqlı təsir mexanizminin tətbiqi mütəxəssislərin hazırlanmasında və müəssisələrin ehtiyaclarını qarşılayan, müasir iqtisadi reallıqlara cavab verən ixtisaslı kadrlarla təminat problemlərin həllində ən təsirli üsul ola bilər.

Təhsil, elmi tədqiqat və istehsal fəaliyyəti subyektlərinin işinin səmərəliliyi, bazanın tələblərinə, dövlət ehtiyaclarına əsaslanan, təhsil, elmi və istehsal zəncirində qarşılıqlı əlaqələndirici funksional və idarəetmə kadrlarının səlahiyyətlərini dəstəkləyən mürəkkəb bir xüsusiyyətdir [2].

Cədvəldə elmi tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sayı, heyətin sayı, ali təhsil müəssisələrində işləyən pedaqoji işçilərin sayı və elmə çəkilən xərclər göstərilmişdir.

Cədvəl

Elmin əsas göstəriciləri

Statistik göstəricilər	2019	2020	2021	2022
Elmi tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sayı	132	127	134	131
Elmi tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin sayı, nəfər	20790	20522	19754	19875
Bundan başqa, elmi-tədqiqat bölmələrinin ştatında olmayan, lakin tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən ali təhsil müəssisələrində çalışan elmi pedaqoji işçilərin sayı, nəfər	8415	9932	9007	8503
Dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər; milyon manat	122,3	143,6	151,8	167,8
Tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili xərclər; milyon manat	163,9	162,5	194,2	202,7
Tədqiqat və işləmələrdə istifadə olunan əsas vəsaitlər; milyon manat	162,8	159,5	142,2	116,1

Cədvəldən göründüyü kimi, elmi tədqiqat işləri ilə məşğul olan təşkilatların sayı illər üzrə sabit qalmışdır, elmi tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin sayı 2021-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 768 (3.7%) nəfər azalmışdır; ali təhsil müəssisələrində çalışan elmi pedaqoji işçilərin sayı 2022-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 504 nəfər (5.6%) azalmışdır. Dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər əvvəlki illə müqayisədə 16 milyon manat (10.5%) artaraq 167,8 milyon manat olmuşdur.

Ölkə daxilində fəaliyyət göstərən elmi müəssisələrin və təşkilatların, ali təhsil müəssisələrinin elmtutumlu istehsal sahələri və sahibkarlığın birləşməsi əsasında klasterlərin, xüsusi zonaların, texnopolislərin yaradılması ilə inteqrasiyaya xüsusi diqqət yetirilir. Bu gün təhsil, elmi və istehsal şəbəkələrində həmin sahə strukturlarının təşkilati resurslarını və funksional imkanlarını birləşdirən, əsaslı universitetlər və tədqiqat institutları ilə sıx əlaqədə olan klasterləşmədən istifadə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Klasterləşmənin şəbəkə üzərindən qarşılıqlı təsir əsasında qurulması güclü təhsil, elmi tədqiqat və istehsal birlikləri yaradılmasında mühüm rol oynaya bilər. Bu zaman dövlət-özəl tərəfdaşlığın müxtəlif formalarının istifadəsi daha səmərəli ola bilər. Dövlət-özəl tərəfdaşlığın uğurla həyata keçirilməsi üçün, ilk növbədə, bu sahədə qanunvericiliyin formalaşdırılması və daim təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Ümumiyyətlə, ölkə sənayesində yeni texnologiyaların tətbiqi əsasında rəqabət qabiliyyətinə nail olmaq üçün şəbəkə üzərində qarşılıqlı təsirə əsaslanan təhsil, elmi və istehsal strukturlarının kompleksinin qurulması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi müvafiq olaraq üç mərhələdə həyata keçirilməlidir:

- Birinci mərhələ: təhsil, elmi tədqiqat və istehsal sahələrində fəaliyyət göstərən mövcud subyektlərin şəbəkə üzərindən qarşılıqlı əlaqəsi üçün telekommunikasiya və informasiya bazasının formalaşması.

- İkinci mərhələ: təhsil, elmi tədqiqat təşkilatların və istehsalçı şirkətlərin şəbəkə üzərindən qarşılıqlı əlaqəsinin dövlət-özəl tərəfdaşlığın müxtəlif formalarının, o cümlədən, xarici investorların iştirakı ilə həyata keçirilməsi.

- Üçüncü mərhələ: təhsil, elmi tədqiqat və istehsal şəbəkəsi əsasında sənaye sektorunda elmi və texnoloji inkişafın vahid informasiya-təşkilati mühitinin formalaşdırılması.

Qloballaşma prosesi şəbəkə üzərindən inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu gün bazarda rəqabət yalnız resurslara deyil, həm də elm, təhsil, informasiya və biznes tərəfdaşlarına çıxış ilə əlaqələndirilir. Bir çox xarici və yerli elm adamları qeyd edirlər ki, şəbəkə iqtisadiyyatının inkişafı şəraitində təhsil, elmi tədqiqat və istehsal fəaliyyəti subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin səmərəliliyi şəbəkə birləşmələri daxilində inteqrasiya proseslərinin formalaşması və inkişafı ilə kompleks iqtisadi sistemlərin idarə olunmasının ən mükəmməl formasıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmaq, müəssisələrin bazarda öz mövqeyini dəyişdirmək üçün təşkilati strukturu təkmilləşdirmək və digər təsərrüfat subyektləri ilə şəbəkə üzərindən qarşılıqlı təsir mexanizmini inkişaf etdirmək lazımdır. Təhsil-elmi tədqiqat-istehsal fəaliyyəti subyektləri arasında inteqrasiya proseslərinin intensivləşdirilməsi nəticəsində bu subyektlərin və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyi artacaqdır.

Nəticə

Ümumiyyətlə, şəbəkə strukturları şəbəkə iştirakçılarının inteqrasiya prosesləri ilə effektiv inkişafı sürətləndirə biləcək milli iqtisadiyyatın mühüm elementi halına çevrilməlidir. Bu da şəbəkənin qarşılıqlı təsirləri ilə sinergetik təsirlərə nail olmaq, bütün iştirakçılarının fəaliyyətinin uyğunlaşdırılması və əlaqələndirilməsini təmin etməkdir. Ölkəmizdə təhsil, elmi tədqiqat və istehsal sektorundakı şəbəkə strukturlarının formalaşması və inkişafının təqdim olunmuş nəzəri və metodik əsasları onlara rəqabət qabiliyyətini və səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmiş strategiyaları hazırlamağa və tətbiq etməyə imkan verəcəkdir.

Ona görə də dövlət səviyyəsində şəbəkə strukturlarının formalaşdırılması üçün institusional, təşkilati və hüquqi dəstək tədbirlərinin görülməsi zəruridir.

Zülfiyyə Hacıyeva
Təhsil, elmi-tədqiqat və istehsal fəaliyyəti subyektlərinin şəbəkə üzərindən qarşılıqlı əlaqəsi mexanizmi

Xülasə

Məqalədə sənayenin sürətli inkişafı, elmi yeniliklərin istehsala tətbiqi və iqtisadiyyatın informasişdırılması proseslərinin təhsil, elm və istehsala yeni tələbləri qeyd olunmuşdur. İnnovativ bir iqtisadiyyatda təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin səmərəliliyi kompleks sosial-iqtisadi sistemlər üçün uyğun idarəetmə strukturlarının ən mükəmməl modifikasiyası kimi şəbəkə strukturunda inteqrasiya proseslərinin təşkilindən yaranır. Şəbəkə strukturlarının formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi üçün iqtisadi mexanizm hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Зульфия Гаджиева

Механизм взаимодействия субъектов образования, научной и производственной деятельности по сети

Резюме

В статье отмечены бурное развитие промышленности, применение научных инноваций в производстве, а также новые требования процессов информатизации экономики к образованию, науке и производству. В инновационной экономике эффективность взаимодействия экономических субъектов возникает за счет организации интеграционных процессов в сетевой структуре, как наиболее совершенной модификации структур управления, подходящей для сложных социально-экономических систем. Должен быть разработан и внедрен экономический механизм формирования и совершенствования сетевых структур.

Zulfiya Hacıyeva

The mechanism of interaction of subjects of education, research and production activities over the network

Summary

In the article, the rapid development of the industry, the application of scientific innovations to production, and the new requirements for education, science and production of the processes of informatization of the economy are mentioned. In an innovative economy, the efficiency of the interaction of economic entities arises from the organization of integration processes in the network structure as the most perfect modification of management structures suitable for complex socio-economic systems. An economic mechanism for the formation and improvement of network structures should be developed and implemented.

Ədəbiyyat

1. Панова Н.В., Французова И.В. Сетевое взаимодействие в образовательных организациях: методическое пособие – СПб.: ЛОИРО, 2016, с. 260
2. Давыдова Н. Н., Федоров В. А. Моделирование развития образовательных учреждений на основе сетевого подхода // Педагогика. 2013, № 6, с. 49–54
3. Шерешева М. Ю. Формы сетевого взаимодействия компаний. М.: Издат. дом Гос. университета – Высшей школы экономики, 2010, 339 с.
4. Мичурина О.Ю. К вопросу о классификации сетевых организаций. Научно–технические ведомости СПбГПУ, 2010, № 2, с. 89–94
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. “Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət”. Statistik məcmuə. 2023
6. Тағыйев А., Асланзадә İ. İnnovasiya menecmenti (dərs vəsaiti). I və II hissə. Bakı: Az.MİU-nun nəşriyyatı, 2017, 720 s.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 04.04.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 08.04.2024

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

UOT: 336.11

DOI: 10.338.70/2413-6557-2024-11-2-67-76

ИННОВАЦИОННЫЕ ФИНАНСОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА КОРПОРАТИВНЫЕ ФИНАНСЫ

Рауф Салаев

кандидат экономических наук, доцент кафедры "Прикладная экономика»,
Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC),
AZ 1072, г.Баку, ул. Гасана Алиева 135
salayev@unec.edu.az

Эльмира Джафарли

магистрант Международного центра магистратуры и докторантуры,
Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC),
AZ 1072, г.Баку, ул. Гасана Алиева 135
elmiramehdi97@gmail.com

Переход к цифровой экономике сегодня стал одной из главных тем в мире финансов и бизнеса. Эта трансформация касается не только финансовых институтов, но и корпораций, которые активно применяют цифровые технологии для оптимизации своих финансовых процессов. Это обусловлено стремительным развитием информационных технологий, появлением новых цифровых инструментов и повышением роли данных в принятии решений. Прежде необходимо дать определение корпоративным финансам.

Корпоративные финансы – это совокупность денежных отношений (связей), относящихся к формированию и использованию капитала, денежных фондов и движению денежных потоков корпорации. Также под корпоративными финансами следует понимать совокупность закономерностей, приемов, методов и технологий финансового обоснования стратегических и оперативных решений в корпорациях. В корпоративных финансах под главной целью любой компании следует понимать максимизацию благосостояния собственников. Для эффективного управления корпоративными финансами на современном этапе необходимо использовать перспективные финансовые технологии, которые позволяют повышать результативность финансового управления, обеспечивают сбалансированное функционирование.

Эффективность перехода к цифровым корпоративным финансам

Как ранее, так и сейчас, основой национальной финансовой системы, ее фундаментом остается финансы микроуровня, поскольку именно там генерируется национальное богатство и внутренний валовой продукт. [6] Учитывая неизбежные трансферты извне, корпоративные финансы объективно отражают закономерности развития экономики, складывающиеся тенденции, происходящие и грядущие изменения, характерные для развития социума. За последние десятилетия бизнес-среда кардинально меняется под воздействием мегатенденций, что позволяет трансформировать участников деловой экосистемы и отраслевые рынки. Модернизированные финансовые системы активно используются при проведении операций по кредитованию, страхованию, управлению активами, расчетными операциями. Применение новых финансовых систем в условиях цифровой экономики обуславливается влиянием ряда факторов:

Рост цифровых технологий: В современном мире цифровые технологии проникают во все сферы бизнеса, включая финансовую. Это создает потребность в адаптации и модернизации корпоративных финансовых систем.

Изменения в потребительском поведении: Цифровая экономика меняет способы взаимодействия клиентов с компаниями. Потребители ожидают более удобных и быстрых финансовых услуг, что требует пересмотра финансовых процессов.

Конкурентная борьба: Компании, успешно внедряющие цифровые решения в финансовой сфере, могут получить конкурентное преимущество. Оставаясь на традиционных платформах, компании могут терять рыночные позиции.

Регулирование: Государства внедряют новые законы и нормативы для регулирования финансовых операций в цифровой экономике. Компании должны соответствовать этим требованиям.

Повышение эффективности: Цифровая модернизация может значительно улучшить эффективность финансовых процессов, сократить издержки и ускорить принятие управленческих решений.

Доступ к данным: В цифровой экономике генерируется огромное количество данных. Модернизация корпоративных финансов в условиях цифровой экономики позволяет лучше анализировать эти данные и использовать их для прогнозирования и стратегического планирования.

Устойчивость к изменениям: В условиях быстро меняющейся цифровой экономики компании, способные быстро реагировать и адаптироваться, более устойчивы к экономическим потрясениям.

Модернизация корпоративных финансов имеет ряд качественных признаков, глобальнее которых есть абсолютизация стоимости. Стоимость сегодня играет роль главного ресурса и ключевого фактора для корпоративных компаний. Она становится не только важным средством, но и основной целью. В рамках экономических взаимодействий, которые протекают в процессе производства и обмена, стоимость выходит за пределы этих операций и начинает оказывать влияние на всё экономическое пространство. Эффективное управление стоимостью становится ключевым инструментом для гибкого и масштабируемого управления бизнес-процессами и их результативностью, особенно в условиях распределенных сетей и структур. Сегодня стоимость выступает как основной критерий оценки корпорации. Механизм управления стоимостью, сфокусированный на важных стоимостных показателях, превращает стоимость в средство контроля и управления, что в свою очередь способствует улучшению качества стратегических и оперативных решений компании. Эта концентрация на ключевых стоимостных показателях и превращение внутрифирменного управления в управление стоимостью являются фундаментом идеологии стоимостного управления. Эта идеология ориентирована не столько на прибыль, сколько на увеличение стоимости корпорации как основной цели. Применение цифровых и информационных технологий позволит управленческим структурам использовать такую концепцию корпоративных финансов, которая будет актуальна для корпораций в нужный момент их деятельности (концепция «в режиме реального времени»).[5]

Для учета влияния цифровой экономики на корпоративные финансы и стоимость бизнеса в целом необходимо использовать модифицированный подход, отличающийся обязательностью нескольких циклически повторяющихся этапов, т.е. выявление факторов стоимости должно пройти две, а иногда и три итерационные процедуры, прежде чем выбираемые факторы стоимости будут определены. Такой модифицированный подход должен представлять собой следующую процедуру

Рисунок 1. подготовлена автором на основе информации книжного пособия

Главная мысль заключается в том, что при оценке стоимости корпораций необходимо учитывать и адаптировать методы под влияние цифровой экономики. Это включает в себя выделение новых факторов и аспектов, связанных с цифровыми технологиями и инновациями, что позволяет получить более точные и релевантные оценки, необходимые для принятия стратегических управленческих решений.

Влияние цифровой трансформации на корпоративные финансы

Именно выбор финансовых технологий является ключевой проблемой, которые направлены на решение конкретных вопросов и которые позволят повысить эффективность финансового управления. Для реализации финансовых технологий условно используется следующая схема:

- выявление финансовых проблем, которые необходимо предотвратить;
- оценка рациональности использования возможных решений в принятой финансовой политике;
- выбор решения по критерию «стоимость/эффективность».

Инновационные финансовые технологии применяются в корпоративных компаниях для оптимизации финансовых процессов, улучшения эффективности, снижения издержек и увеличения прозрачности. [7]

Рассмотрим подробнее какие финансовые трансформации используют корпорации в своей деятельности:

Блокчейн: Корпорации используют технологию блокчейн для обеспечения более надежной и прозрачной регистрации транзакций. Это особенно полезно в финансовой отчетности, цепях поставок и управлении активами. Корпорации используют технологию блокчейн в различных аспектах своей деятельности, рассмотрим, как это может происходить:

Улучшение цепей поставок: Блокчейн может использоваться для более прозрачного и эффективного

управления цепями поставок. Корпорации могут отслеживать движение товаров от производителя до потребителя, обеспечивая безопасность и качество продукции.

Смарт-контракты: С использованием смарт-контрактов на блокчейне, корпорации могут автоматизировать выполнение контрактных обязательств. Это позволяет сэкономить время и средства, исключая необходимость посредников.

Цифровая идентификация: Блокчейн может быть использован для создания безопасных и надежных цифровых идентификаций сотрудников, клиентов и деловых партнеров. Это помогает укрепить кибербезопасность.

Управление данными и документами: Корпорации могут использовать блокчейн для безопасного хранения и управления важными данными и документами, такими как контракты, финансовая информация и другие.

Инвестиции и финансирование: Корпорации могут выпускать цифровые активы или токены, чтобы привлечь инвестиции или обеспечить доступ к своим продуктам и услугам. Это может быть особенно полезно для стартапов.

Управление активами и правами: Блокчейн может использоваться для учета и управления различными видами активов и прав. Это включает в себя акции, недвижимость, интеллектуальную собственность и многое другое.

Голосование и управление голосованием: Корпорации могут использовать блокчейн для проведения безопасных и прозрачных выборов и голосований акционеров.

Соблюдение нормативных требований: Блокчейн может помочь корпорациям соблюдать нормативные требования, особенно в области финансовой отчетности и учета.

Технология "следит за продуктом": Это позволяет потребителям отслеживать происхождение продуктов, а корпорациям - доказать их подлинность и качество.

Разработка новых бизнес-моделей: Блокчейн позволяет корпорациям исследовать новые бизнес-модели и внедрять инновационные решения, которые могут повысить их конкурентоспособность.[8]

Использование блокчейна может улучшить эффективность, прозрачность и безопасность корпоративных процессов, а также создать новые возможности для развития бизнеса.

Искусственный интеллект и цифровое машинное обучение: Корпорации применяют алгоритмы цифрового машинного обучения для анализа данных и прогнозирования тенденций в финансовых рынках. Это помогает в принятии более обоснованных решений по инвестициям и финансовому планированию. Искусственный интеллект (ИИ) и цифровое машинное обучение (МО) играют ключевую роль в современной корпоративной сфере финансов. Вот несколько областей, в которых они активно используются:

Кредитный скоринг и оценка рисков: Корпорации используют МО для определения кредитоспособности заемщиков. Алгоритмы анализируют множество данных, включая кредитную историю, финансовое положение и другие параметры, чтобы предсказать вероятность невозврата кредита.

Торговля: Финансовые институты применяют алгоритмы МО для принятия решений о торговле на фондовых рынках. Эти системы анализируют рыночные данные и могут автоматически совершать сделки на основе заранее определенных правил.

Управление активами: Управляющие компании используют ИИ и МО для анализа данных о производительности активов и определения оптимальных стратегий управления портфелем.

Анализ данных и прогнозирование: ИИ позволяет корпорациям анализировать большие объемы данных для выявления паттернов и тенденций. Это помогает в прогнозировании будущих событий и принятии стратегических решений.

Автоматизация процессов: Многие операции, связанные с финансами, могут быть автоматизированы с использованием ИИ. Например, обработка финансовой отчетности, обнаружение мошенничества и даже обслуживание клиентов с помощью чат-ботов.

Предсказание рыночных трендов: Алгоритмы МО могут анализировать новости, социальные медиа и другие источники, чтобы предсказать будущие изменения на финансовых рынках.

Улучшение клиентского опыта: Корпорации используют ИИ для персонализации услуг и продуктов. Алгоритмы могут анализировать данные о клиентах и предлагать им наиболее подходящие решения.

Управление рисками: Анализ рисков - важная часть деятельности корпораций. ИИ помогает в идентификации потенциальных рисков и разработке стратегий их управления.

Квантовые вычисления: Корпорации вкладывают средства в исследования квантовых вычислений для решения сложных задач, связанных с финансами, таких как оптимизация портфеля и разработка финансовых моделей.[11]

Цифровые платежи и электронные кошельки: Корпорации интегрируют различные способы цифровых платежей и электронных кошельков для упрощения транзакций с клиентами и поставщиками. Они представляют собой средства перевода денег и хранения средств в электронной форме. Как они применимы в корпорациях. Первое, что приходит на ум- зарплатные выплаты. Корпорации используют электронные кошельки для выплаты зарплаты своим сотрудникам. Это более удобный и эффективный способ, чем чеки или наличные деньги. Например, корпорации могут перечислить заработную плату на электронные кошельки своих сотрудников, и те могут легко распоряжаться этими средствами, оплачивая счета или делая покупки.

Интернет вещей (IoT): IoT позволяет корпорациям мониторить и управлять физическими активами и инфраструктурой с использованием сети подключенных устройств. Представьте, что вы являетесь владельцем крупной корпоративной офисной недвижимости. Вам нужно обеспечить комфорт и безопасность для сотрудников, а также оптимизировать использование ресурсов и снизить операционные издержки. С помощью IoT, вы можете создать умное здание.

Цифровые финансовые рынки: Корпорации могут использовать цифровые финансовые рынки для покупки и продажи финансовых активов, инвестиций и облигаций без необходимости физического присутствия на бирже.

Облачные финансы: Облачные финансовые системы позволяют компаниям хранить и управлять своими финансовыми данными онлайн, обеспечивая доступность и безопасность информации.[10]

Цифровая идентификация: Системы цифровой идентификации помогают корпорациям аутентифицировать клиентов и сотрудников, обеспечивая безопасность и упрощая процессы аутентификации. Сюда входит биометрическая идентификация (использование биологических характеристик, таких как отпечатки пальцев, сканирование лица, голосовое распознавание и другие параметры для определения личности); электронные идентификаторы, такие как номера социального страхования, паспорта или другие государственные выданные идентификационные документы, могут быть использованы для цифровой идентификации; цифровые сертификаты, а именно электронные сертификаты и цифровые подписи, обеспечивают возможность проверки личности при совершении онлайн-транзакций. Так же многофакторная аутентификация, что включает в себя комбинацию двух или более факторов идентификации, таких как пароль, что-то, что пользователь знает, и биометрическая информация, что-то, что пользователь имеет (токен) или что-то, что пользователь является (биометрические данные). Удостоверение личности через мобильные устройства, точнее использование мобильных приложений и технологий, таких как NFC (ближняя беспроводная связь), предоставляет возможность идентификации через смартфоны и планшеты и ранее упомянутое идентификация с использованием блокчейна.

Роботизированные процессы (RPA): Роботизированные процессы (RPA) - это технология, которая позволяет компаниям автоматизировать рутинные задачи и бизнес-процессы с использованием программных роботов. Эти "роботы" способны выполнять

задачи, которые ранее требовали человеческого вмешательства, и делать это более эффективно и без ошибок. Вот как RPA может быть применено в корпорациях:

Финансы и бухгалтерия: RPA может автоматизировать процессы, связанные с учетом, подготовкой отчетов, согласованием счетов и даже налоговой отчетностью. Роботы могут быстро обрабатывать большие объемы данных и сокращать риски ошибок.

Управление клиентскими отношениями (CRM): RPA может автоматизировать сбор данных о клиентах, управление контактами, рассылку сообщений и сбор обратной связи. Это помогает компаниям улучшить обслуживание клиентов и увеличить продажи.

Человеческие ресурсы: Автоматизация рутинных HR-процессов, таких как обработка резюме, управление рабочими часами и процессами найма, позволяет сотрудникам HR сосредоточиться на более стратегических задачах.

Управление запасами и цепями поставок: RPA может автоматизировать отслеживание запасов, заказы и отгрузки. Это помогает снизить издержки и обеспечивать более эффективное управление цепями поставок.

Управление процессами: RPA используется для оптимизации бизнес-процессов, включая процессы утверждения, контроля качества и мониторинга. Роботы могут выполнять задачи в реальном времени, что повышает оперативность и точность. Преимущества RPA включают увеличение производительности, снижение издержек, улучшение качества и надежности процессов, а также возможность освобождения сотрудников от рутинной работы для выполнения более стратегически важных задач.

Финансовые аналитические инструменты: Корпорации используют инновационные финансовые аналитические инструменты для более глубокого анализа данных и принятия обоснованных финансовых решений.

В управлении корпоративных финансов используются прогнозные модели для прогнозирования финансовых показателей будущих периодов, такие как бюджеты и планы, например модель оценки стоимости активов, анализируется дисконтированный денежный поток (DCF) или сходные продажи для определения стоимости бизнеса или актива. Финансовые аналитические инструменты встречаются в финансовых отчетах, включая баланс, отчет о прибылях и убытках, и отчет о движении денежных средств, а также в сравнении финансовых показателей среди компаний в одной отрасли и сравнении финансовых показателей с показателями конкурирующих компаний. В вычислениях чистой настоящей стоимости (NPV), отношении капитализации, в измерении размера компании по сравнению с ее выручкой, коэффициента оборачиваемости активов встречаются финансовые аналитические инструменты. Существуют также стресс-тесты, а именно проверка того, какие финансовые показатели будут в разных стрессовых сценариях. В бюджетировании используются при создании финансовых бюджетов для будущих периодов и исследовании разных сценариев и их влияния на финансовые результаты.

Большое место в модернизации корпоративных финансов занимает управление «большими данными». Управление большими данными, или Big Data Management, представляет собой процесс сбора, хранения, обработки и анализа больших объемов данных, которые могут происходить из разных источников и иметь разную структуру. Корпорации активно используют для извлечения ценной информации и принятия стратегических решений. Представим более подробное описание этого процесса. Начальный этап (сбор данных) на котором данные собираются из разных источников. Это могут быть данные о клиентах, транзакциях, социальных медиа, датчиках IoT (Интернет вещей) и других. Важно учесть, что большие данные не ограничиваются только объемом, они могут быть и разнообразными. С увеличением объема данных корпорации должны иметь масштабируемую и надежную систему хранения данных. Это может быть традиционное реляционное хранилище данных, распределенная база данных, NoSQL-база данных или комбинация разных систем. Обработка больших данных включает в себя преобразование и очистку данных, чтобы сделать их пригодными для анализа. Информация, полученная из анализа данных, используется для принятия стратегических и оперативных решений. Это может включать в себя решения о

маркетинговых кампаниях, управлении ресурсами, оптимизации процессов и многом другом. С увеличением объема данных и их критичностью, корпорации должны обеспечивать масштабируемость системы управления большими данными и обеспечивать безопасность данных. Это включает в себя резервное копирование данных, шифрование и управление доступом. Управление большими данными - это непрерывный процесс. Корпорации должны непрерывно мониторить данные, обновлять алгоритмы анализа и адаптироваться к новым требованиям и возможностям. Управление большими данными стало ключевым элементом стратегии многих корпораций, так как позволяет им получать конкурентные преимущества, выявлять новые возможности и улучшать свои продукты и услуги.

На основе вышеуказанной информации был создан график, отображающий этапы внедрения финансовых технологий в компании.

1. Оценка потребностей подразумевает анализ компании своих финансовые процессы и выявление областей, где могут быть применены новые технологии для оптимизации.
2. Поиск решений- поиск подходящих финансовых технологий на рынке, проводя сравнительный анализ и оценивая их возможное внедрение.
3. Пилотное тестирование проводится в ограниченных условиях или на отдельных проектах, чтобы оценить их эффективность и применимость в реальных условиях.
4. Полное внедрение означает применение выбранных финансовых технологий во все соответствующие отделы и процессы компании после успешного пилотного тестирования.
5. Под Обучение и адаптация понимается подготовка персонала компании по использованию новых финансовых технологий, а процессы и системы компании адаптируются под них.
6. Мониторинг и оптимизация - после внедрения технологий компания следит за их работой и производительностью, вносит корректировки и оптимизирует процессы при необходимости.

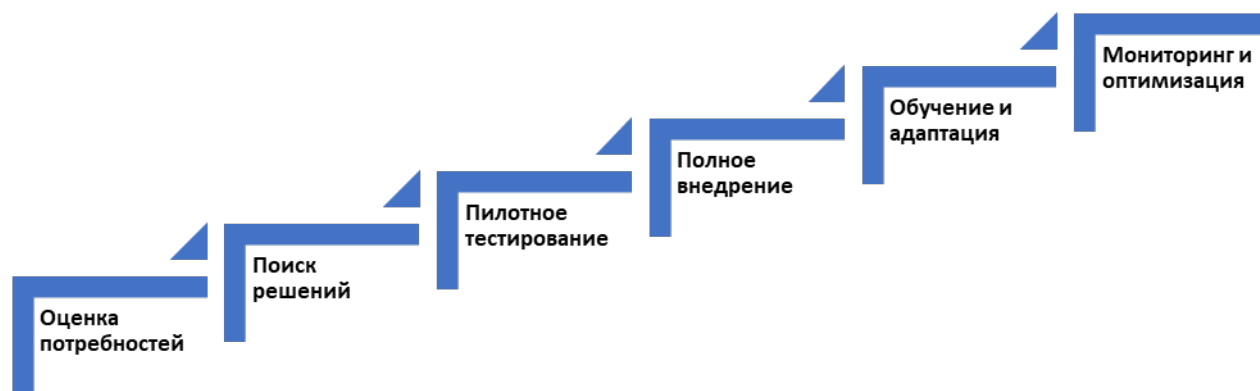

Рисунок 2. Подготовлен автором на основе анализа информации по текущей теме

Заключение

Применение цифровых и информационных технологий позволит управленческим структурам использовать такую концепцию корпоративных финансов, которая будет актуальна для корпораций в нужный момент их деятельности (концепция «в режиме реального времени»). В современном мире, подверженном влиянию быстрых технологических изменений и глобальных цифровых трансформаций, одной из важнейших областей, которая переживает радикальные изменения, являются корпоративные финансы. Вмешательство цифровых технологий в эту область стало неизбежным и создало новые вызовы и перспективы. Актуальность перехода к цифровым корпоративным финансам состоит в следующем:

Эффективность: Цифровые технологии предоставляют инструменты для автоматизации и оптимизации финансовых процессов. Это улучшает операционную эффективность компаний и позволяет сокращать затраты.

Инновации: Цифровая экономика способствует появлению новых финансовых инструментов и решений, таких как криптовалюта и смарт-контракты. Эти инновации могут изменить схемы финансирования и инвестирования.

Доступность: Внедрение цифровых финансов делает финансовые услуги более доступными и удобными для населения и предпринимателей. Это может способствовать финансовой инклюзивности и развитию малого и среднего бизнеса.

Вызовы при переходе:

Кибербезопасность: С ростом цифровизации возрастает угроза кибератак и утечек финансовой информации. Необходимо инвестировать в кибербезопасность и обучение персонала.

Регулирование: Переход к цифровым финансам требует обновления законодательства и регулирования. Государство должно создать рамки для защиты интересов всех сторон.

Обучение и переподготовка: Специалисты в области корпоративных финансов должны обладать новыми навыками, связанными с цифровыми технологиями и анализом больших данных.

Положительные перспективы:

Инновации: Цифровая экономика способствует развитию инноваций, что может подтолкнуть рост экономики в целом.

Рост конкурентоспособности: Компании, адаптирующиеся к цифровой экономике, могут стать более конкурентоспособными на мировом рынке.

Развитие малого бизнеса: Цифровые финансовые инструменты могут помочь развитию малых и средних предприятий.

Финансовая инклюзивность: Цифровые финансы могут сделать финансовые услуги доступными для большего числа граждан.

В целом, корпоративные финансы в эпоху цифровой экономики представляют собой захватывающее и перспективное поле. Эффективное использование цифровых инструментов, совмещенное с традиционной экспертизой, позволяет корпорациям улучшать свою финансовую устойчивость и конкурентоспособность в этой быстро меняющейся среде.

Rauf Salayev, Elmira Cəfərli

İnnovativ maliyyə texnologiyaları və onların korporativ maliyyəyə təsiri

Xülasə

Məqalədə korporativ maliyyənin rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində modernləşdirilmə məsələləri araşdırılır. Rəqəmsal texnologiyaların korporasiyaların maliyyəsinə olan təsir təhlil olunur və onların maliyyə əməliyyatlarının effektivliyinə və səmərəliliyinə təsiri araşdırılır. Korporativ maliyyə sahəsində süni intellekt, blokçeyn, böyük datalar, maliyyə analitik alətləri və digər innovativ texnologiyalardan istifadənin ən son tendensiyaları müzakirə olunur. Təhlil maliyyə proseslərinə rəqəmsal innovasiyaları fəal şəkildə daxil edən şirkətlərdən nümunələr təqdim edir və onların praktik əhəmiyyətini araşdırır. Rəqəmsal transformasiyanın təsiri altında maliyyə təhlili, korporativ dəyərin qiymətləndirilməsi və maliyyə strategiyası metodlarında dəyişikliklərə də diqqət yetirilir. Tədqiqat əsasında müasir korporasiyaların maliyyə proseslərini optimallaşdırmaq, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və uzunmüddətli dəyər yaratmaq üçün rəqəmsal texnologiyalardan necə istifadə edə biləcəyi barədə nəticələr çıxarılır.

Рауф Салаев, Эльмира Джафарли

Инновационные финансовые технологии и их влияние на корпоративные финансы

Резюме

Цифровая экономика приносит радикальные изменения в сферу корпоративных финансов. В данной статье исследуется влияние цифровой революции на финансовое управление корпорациями. Она предоставляет обзор ключевых изменений, инновационных технологий и вызовов, связанных с переходом к цифровой экономике. Анализируются трансформация корпоративных финансов, роль цифровых технологий и перспективы дальнейшего развития.

В статье описаны новые современные технологии работы с финансовой информацией, анализ применения новых финансовых систем, особенности управления корпоративных финансов в условиях цифровой экономики, современные IT-инструменты, описывается приемлемая схема при выборе финансовых технологий.

Кроме того, рассматриваются основные преимущества, которые компании могут получить от успешной адаптации к цифровой экономике в контексте корпоративных финансов. Анализируются современные тенденции и практики, такие как использование больших данных, блокчейна и искусственного интеллекта, для оптимизации финансовых процессов.

Также подчеркивается актуальность данной темы в современном мире, учитывая быстрый темп развития цифровых технологий и их влияние на бизнес-процессы. Статья призывает к дальнейшим исследованиям и инновационным подходам в области корпоративных финансов в эпоху цифровой трансформации.

Rauf Salayev, Elmira Jafarli

Innovative financial technologies and their impact on corporate finance

Summary

The digital economy is bringing radical changes to the field of corporate finance. This article explores the impact of the digital revolution on the financial management of corporations. It provides an overview of key changes, innovative technologies and challenges associated with the transition to the digital economy. The transformation of corporate finance, the role of digital technologies and prospects for further development are analyzed.

The article describes new modern technologies for working with financial information, analysis of the application of new financial systems, features of corporate finance management in the digital economy, modern IT tools, describes the scheme that is acceptable when choosing financial technologies.

In addition, the article examines the main advantages that companies can gain from successfully adapting to the digital economy in the context of corporate finance. The article analyzes current trends and practices, such as the use of big data, blockchain and artificial intelligence to optimize financial processes.

The article also emphasizes the relevance of this topic in the modern world, given the rapid pace of development of digital technologies and their impact on business processes. In conclusion, she calls for further research and innovative approaches in the field of corporate finance in the era of digital transformation.

Литература

1. Claessens, S., & Cornelli, G. (2018). New technologies and their impact on the financial sector. *Journal of Financial Transformation*, 47, 9-15.
2. JPMorgan Chase создал свою криптовалюту для расчетов и платежей. Первый банковский токен готов к использованию на практике [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.vedomosti.ru/finance/articles/2019/02/14/794179-jpmorgankriptovalyutu>.

3. Mougayar, W. (2016). The Business Blockchain: Promise, Practice, and Application of the Next Internet Technology. John Wiley & Sons.
4. The 4 hottest tech trends that are transforming the world in 2018 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.zdnet.com/article/the-4-hottest-tech-trends-that-are-transforming-the-world-in-2018/> .
5. Zayarnaya I.A., Andriyanova L.S., Kol'tsyuk N.V., Kostenko S.S. "Modern Concepts Of Corporate Finance In The Digital Economy", Journal of Economics and management of a national economy, 2021, pp. 281-288.
6. Брейли Р., Майерс С. Принципы корпоративных финансов. М.: Олимп - Бизнес, 2018. 469 с.
7. Вайл П. Цифровая трансформация бизнеса: Изменение бизнес-модели для организации нового поколения. М.: Альпина Паблишер, 2019.
8. Манеев М. Что нужно знать о блокчейне? Периодическая таблица элементов на блокчейне: классифицируем все виды цифровых активов [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://prometheus.ru/periodicheskaya-tablica-elementov-na-blokcheyneklassificiruem-vse-vidy-cifrovyyh-aktivov/> .
9. Принципы корпоративного управления G20/ОЭСР, OECD Publishing, Paris, 2016. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264252035-ru> [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://innclub.info/wpcontent/uploads/2016/04/ПКУ.pdf>
10. Хотинская Г. И., под ред., Хотинская Г. И., Булава И. В., Гермогентова М. Н., Киселева Т. Ю., Корнилова Е. В., Ларионова «Корпоративные финансы в цифровой экономике», Москва, 2023
11. Хотинская, Г. И. Системные трансформации на отраслевых рынках (на примере FinTech) // Финансы. - 2019. - № 4. - С. 55-60.
12. <https://finance.ec.europa.eu/>
13. <https://www.gartner.com/en/finance/topics/digital-finance>
14. <https://cyberleninka.ru/article/n/finansovytehnologii-kak-drayver-razvitiya-korporativnyh-finansov/viewer>

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16.04.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 19.04.2024

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİ KONTEKSTİNDƏ EMAL SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Təhminə Balacayeva

Bakı Dövlət Universiteti

Dünya iqtisadiyyatı kafedrasının müəllimi,

Az 1148, Bakı şəhəri, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi, 23

e-poçt: tahmina.balajayeva@gmail.com

Açar sözlər: rəqabətqabiliyyətlik, emal sənayesi, strateji yol xəritəsi, təsərrüfat, iqtisadi inkişaf

Ключевые слова: конкурентоспособность, перерабатывающая промышленность, стратегическая дорожная карта, экономика, экономическое развитие

Keywords: competitiveness, processing industry, strategic road map, economy, economic development

Qloballaşan və daim inkişaf edən iqtisadi mənzərədə emal sənayesi müəssisələrinin rəqabət qabiliyyəti ölkənin iqtisadi artımında və inkişafında mühüm rol oynayır. Azərbaycan bu sektorun əhəmiyyətini dərk edərək “İstehsal sektorunun inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ni formalaşdırıb. Bu strateji çərçivə emal sənayesi müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün çoxşaxəli yanaşma təqdim edir.

Sənayeləşmə iqtisadiyyatın əsas sektoru kimi dayanır və əhalinin yoxsul təbəqələrinin iqtisadi tərəqqidən nə dərəcədə faydalana biləcəyinə əhəmiyyətli təsir göstərir. O, iqtisadi inkişafın və yoxsulluğun aradan qaldırılmasının uzunmüddətli məqsədlərinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

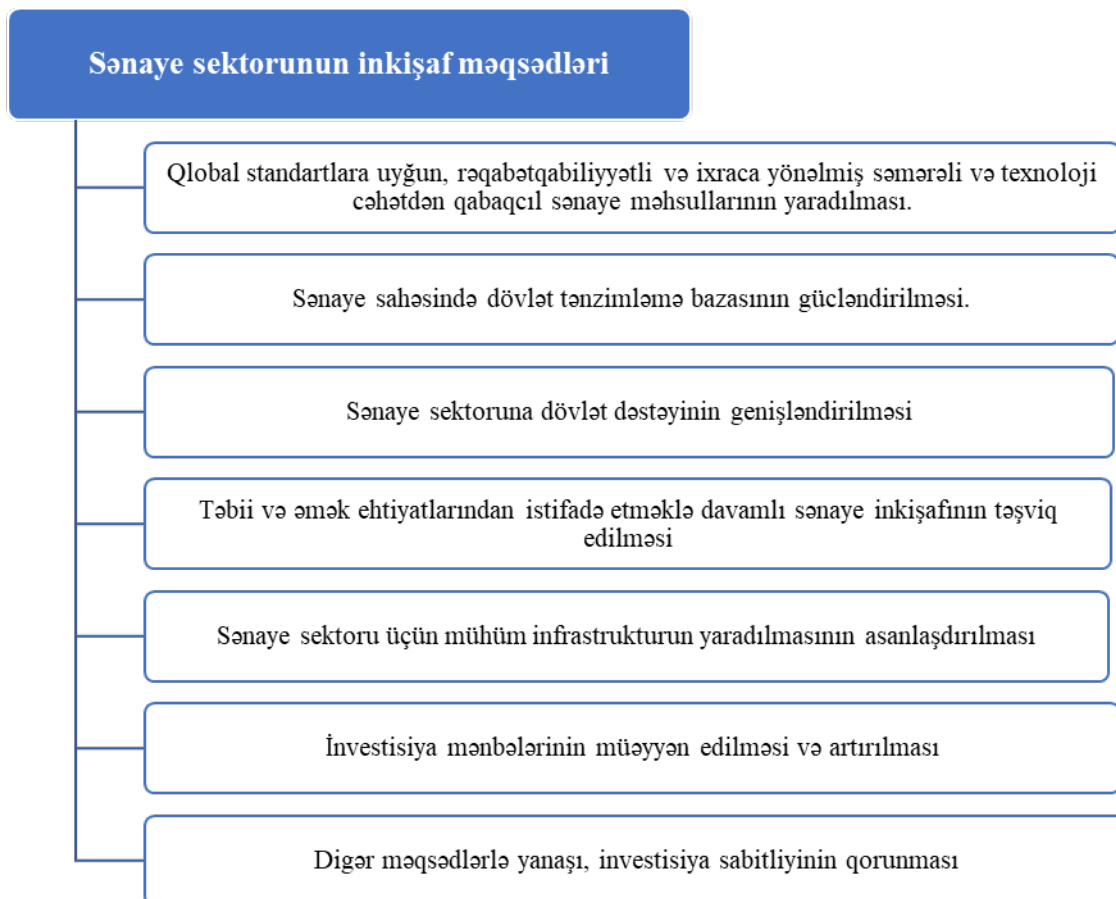
Bir ölkədə müşahidə olunan iqtisadi açıqlıq səviyyəsi onun ixtisaslaşma və sənayeləşmə dərəcəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Nəticə etibarı ilə, bir ölkə Heckscher-Ohlin nəzəriyyəsinə uyğun olaraq ticarətə qarşı açıq mövqe tutduqda, istehsal prosesləri ölkənin rəqabət üstünlüyünə malik olduğu sahələrdə cəmləşəcəkdir. Bu da öz növbəsində ölkə üzrə əmək və kapital resurslarının səmərəli bölüşdürülməsini asanlaşdırmaqla yoxsulluğun azaldılmasında mühüm rol oynayır.

Müasir iqtisadi mənzərədə sənaye sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılması, ilk növbədə, sektorun strukturunda baş verən dəyişikliklərin onun rəqabət qabiliyyətinə və onun modernləşmiş quruma çevrilməsinə əhəmiyyətli təsiri ilə əlaqədar olaraq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sənaye sektorunun strukturuna müraciət etdikdə, biz, mahiyyətcə, sektor daxilindəki sənaye komplekslərinin tərkibini və onların ümumi sənaye məhsuluna nisbi töhfəsini nəzərdə tuturuq. Sənaye sektorunun strukturunun davamlı dinamika və dəyişikliklə səciyyələnən daimi bir axın vəziyyətində olduğunu qəbul etmək vacibdir [9].

Müasir dövrdə rəqabətqabiliyyətlik anlayışı yalnız spesifik bazarlara, iqtisadi sektorlara və ya ayrı-ayrı müəssisələrə tətbiq olunmaqdan xeyli kənara çıxır. Bu konsepsiya sivilizasiyalar, mədəniyyətlər, ideologiyalar, dinlər, millətlər, əhali, işçi qüvvələr, texnologiyalar, idarəetmə sistemləri, bacarıqlar, marketinq cəhdləri, siyasi fraksiyalar, hüquqi və tənzimləyici bazalar, idman komandaları, bioloji növlər və müasir varlığımızın müxtəlif aspektləri daxil olmaqla bir çox sahələrdə geniş istifadəni tapmışdır. Əslində, rəqabət və rəqabət qabiliyyəti müasir həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə nüfuz etmişdir. Nəticə etibarilə, iqtisadiyyat və idarəetmə elmləri sahələrində rəqabət və rəqabət qabiliyyətinin əhəmiyyəti və aktuallığı getdikcə genişlənir. Rəqabətqabiliyyətlik indi uzunmüddətli məqsədlərin və dövlət tərəfindən idarə olunan proqramların ayrılmaz tərkib hissəsi kimi meydana çıxaraq, dövlətlərin sənaye siyasətlərində möhkəm şəkildə yerləşmişdir.

1. Sosial-iqtisadi inkişafa dair dövlət proqramları

Sosial-iqtisadi inkişafa dair dövlət proqramlarının icrası nəticəsində bir çox regionlar makroiqtisadi göstəricilərdə yaxşılaşmanın şahidi olsa da, etiraf etmək lazımdır ki, sosial-iqtisadi inkişafın təhlili çoxsaylı problemləri üzə çıxarmışdır. Bu məsələlərin həlli və müasir tələblərə uyğun məhsul istehsalı üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi sənaye sektorunun ortamüddətli inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasında vacib addımlardır.

Şəkil 1. Sənaye sektorunun ortamüddətli inkişafı məqsədləri

Beləliklə, sənaye sektorunun ortamüddətli inkişafı aşağıdakı məqsədlər ətrafında cərəyan etməlidir:

- Qlobal standartlara uyğun, rəqabətqabiliyyətli və ixraca yönəlmiş səmərəli və texnoloji cəhətdən qabaqcıl sənaye məhsullarının yaradılması.
- Sənaye sahəsində dövlət tənzimləmə bazasının gücləndirilməsi.
- Sənaye sektoruna dövlət dəstəyinin genişləndirilməsi.
- Təbii və əmək ehtiyatlarından istifadə etməklə davamlı sənaye inkişafının təşviq edilməsi.
- Sənaye sektoru üçün mühüm infrastrukturun yaradılmasının asanlaşdırılması.
- İnvestisiya mənbələrinin müəyyən edilməsi və artırılması.
- Digər məqsədlərlə yanaşı, investisiya sabitliyinin qorunması.

Ölkə sənayesinin rəqabət qabiliyyəti ilə bağlı problemləri həll etmək və rəqabət üstünlüyünün yaranan sahələrini müəyyən etmək üçün müxtəlif regionlar üzrə sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi və sənaye sahələrinin regional dinamikaya uyğun olaraq bölgüsünün səmərəli şəkildə planlaşdırılması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir [10].

Klaster inkişafı ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında çox mühüm rol oynayır. Yerli müəssisələrin səfərbər edilməsi və ixtisaslaşmış regionlara xarici investisiyaların fəal şəkildə cəlb edilməsi təkcə ümumi biznes mənzərəsinin böyüməsinə kömək etmir, həm də klaster inkişafı vasitəsilə sənayenin strukturunu formalaşdırır. Rəqabət siyasəti bu kontekstdə ölkə daxilində rəqabət

səviyyəsini yüksəltmək və tənzimləmək üçün yüksək effektiv alət kimi ortaya çıxır. Bu, bazarlarda rəqabət şəraitini qorumaq və ya yaratmaq məqsədi ilə qadağan olunmuş bazar davranışını tənzimləyən qaydaları müəyyən etmək və tətbiq etmək üçün hazırlanmış siyasətdir.

Bununla belə, vurğulamaq lazımdır ki, rəqabət siyasəti formalaşdırılarkən ölkənin iqtisadi reallıqları nəzərə alınmalıdır. Azərbaycanın təmsalında bu, aşağıdakı kimi mülahizələri nəzərdə tutur:

- Azad sahibkarlığın asanlaşdırılması.
- Açıq rəqabət mühitinin təmin edilməsi.
- İnhisarçılıq praktikasına və haqsız rəqabətə qarşı mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi.
- Qiymət siyasətində sabitliyin qorunması.
- İstehlakçıların hüquq və mənafelərinin qorunması.
- Digər amillərlə yanaşı, iqtisadi və sənaye siyasətləri ilə əlaqələrin qurulması.

Bundan əlavə, rəqabət siyasətini effektiv şəkildə həyata keçirmək üçün yuxarıda qeyd olunan bir çox aspektləri həll etdikdən sonra hökumətin birbaşa dəstək verməsi zəruridir.

Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasının əsas strategiyalarından biri iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ətrafında fırlanır. Neft və qaz gəlirlərindən asılılığını azaltmağın zəruriliyini dərk edən Azərbaycan öz iqtisadi bazasını genişləndirməyə fəal cəhd göstərmişdir. Bu, kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya texnologiyaları və istehsal kimi qeyri-neft sektorlarına investisiyaları əhatə edir. Bu sənayeləri inkişaf etdirməklə ölkə qlobal enerji bazarlarının eniş və enişlərinə tab gətirə bilən daha davamlı iqtisadiyyat yaratmağı hədəfləyir.

Bu diversifikasiya səylərini dəstəkləmək üçün infrastrukturun təkmilləşdirilməsi zəruridir. Azərbaycan nəqliyyat şəbəkələrini, limanları və enerji sistemlərini əhatə edən infrastrukturunu modernləşdirmək və genişləndirmək üçün işlərə başlayıb. Bu inkişaf nəinki istehsal xərclərini azaldır, həm də xarici investisiyaları cəlb edir və iqtisadi artımı stimullaşdırır, nəticədə rəqabət qabiliyyətini artırır.

Rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının digər mühüm aspekti biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasıdır. Azərbaycan tənzimləmələri sadələşdirmək, bürokratik bürokratiyanı azaltmaq və biznesin aparılmasının asanlıqını artırmaq üçün səylə çalışır. Həm yerli, həm də xarici sahibkarları cəlb etmək üçün biznesə başlamaq və idarə etmək, icazələrin alınması və müqavilələrin icrası üçün sadələşdirilmiş prosedurlar vacibdir [4].

Təhsil və işçi qüvvəsinin inkişafı Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətliliyi gündəmində də ön plandadır. Ölkə elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat (STEM) sahələrinə xüsusi diqqət yetirməklə təhsil və bacarıqların inkişafına sərmayə qoyur. Bu, işçi qüvvəsinin inkişaf etməkdə olan sənayelərin və texnoloji irəliləyişlərin tələblərinə cavab vermək üçün təchiz edilməsini təmin edir və bununla da innovasiya və iqtisadi artımı sürətləndirir.

İnnovasiya və tədqiqat rəqabətli iqtisadiyyatın təməlini təşkil edir. Azərbaycan startapları dəstəkləməklə, tədqiqat və inkişaf (R&D) üçün stimullar təklif etməklə və universitetlər, tədqiqat institutları və sənayelər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə innovasiya və tədqiqatları fəal şəkildə təşviq edir. Bu sinerji tərəqqiyə təkən vermək və qlobal iqtisadi yarışda irəlidə qalmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İxracın təşviqi ölkənin iqtisadi imkanlarının onun hədudlarından kənarında genişlənməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan beynəlxalq bazarlara çıxmaq istəyən yerli biznesə dəstək verir. İxrac yönümlü siyasətin inkişafı, ixracın maliyyələşdirilməsi və bazara çıxış haqqında məlumatın təmin edilməsi ticarətin asanlaşdırılmasında və ölkənin iqtisadi imkanlarının genişləndirilməsində mühüm rol oynayır.

2. Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasındakı çətinliklər və imkanlar

Davamlılıq və ekoloji məsuliyyət Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətlilik strategiyasında da ön plana çıxıb. Ölkə öz təbii sərvətlərini və ətraf mühitini qorumaq üçün davamlı inkişaf təcrübələrini həyata keçirməyə sadıqdır. Bu yaşıl təşəbbüslər təkcə ekoloji cəhətdən məsuliyyətli deyil, həm də ekoloji cəhətdən şüurlu istehlakçılar və investorlar üçün cəlbedicidir.

Azərbaycan rəqabət qabiliyyətini artırmaq yolunda çətinliklər və imkanlarla mübarizə aparsa da, ölkənin siyasi sabitliyin möhkəmləndirilməsi, qanunun aliliyinin təmin edilməsi və korrupsiya ilə

mübarizəyə sadıqlıyı sarsılmaz olaraq qalır. Bu səylər xarici sərmayələrin cəlb edilməsi və investorlar arasında etimadın aşılınması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Enerji sahəsində Azərbaycan xərcləri və ətraf mühitə təsirləri azaltmaq üçün həm sənaye proseslərində, həm də binalarda səmərəlilik tədbirlərini tətbiq edir. Eyni zamanda, enerji kompleksini şaxələndirmək və qlobal davamlılıq məqsədlərinə uyğunlaşdırmaq üçün bərpa olunan enerji mənbələrinə investisiyalar aparılır [8].

Ölkə rəqəmsal iqtisadiyyatı təkmilləşdirməyə də diqqət yetirir. Yüksək sürətli internetə çıxışın genişləndirilməsi və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin təşviqi təkcə e-ticarət sektorunun böyüməsinə təkan vermir, həm də ümumi biznes prosesləri və səmərəliliyi artırır.

Azərbaycan qlobal iqtisadiyyatın mürəkkəbliyi ilə üz-üzə gəldikdə və onun rəqabətqabiliyyətliliyini artırmağa çalışdıqca, hökumət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasında əməkdaşlıq bu məqsədlərə nail olmaq üçün bir dayaq kimi meydana çıxır. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, infrastrukturun inkişafı, təhsil, innovasiya və davamlılığı əhatə edən çoxşaxəli yanaşma vasitəsilə Azərbaycan daim inkişaf edən qlobal bazarda firavan və rəqabətədavamlı kurs təyin etməyə hazırdır.

Prezidentin 16 mart 2016-cı il tarixli 1897 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq, mövcud iqtisadi mənzərənin hərtərəfli qiymətləndirilməsinə əsaslanan Strateji Yol Xəritəsinin formalaşdırılması üçün konkret göstərişlər verilmişdir. Nəticədə, müvafiq dövlət qurumlarının, elmi-tədqiqat institutlarının və müstəqil ekspertlərin fəal iştirakı ilə sistemli şəkildə həm kənd təsərrüfatı istehsalının, həm də emal sənayesinin hazırkı vəziyyətinin hərtərəfli təhlili aparılmışdır. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin (bundan sonra Strateji Yol Xəritəsi) hazırlanmasının əsasını təşkil edən bir sıra müzakirələr və müvafiq qiymətləndirmələr aparılmışdır.

2016-2020-ci illəri əhatə edən Strateji Yol Xəritəsinin icrası ilə doqquz əsas strateji hədəfi əhatə edən hərtərəfli strategiya işlənib hazırlanmışdır. Bu məqsədlər davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunun yaradılması üçün əlverişli mühitin yaradılmasına yönəlmişdir. Bu strateji məqsədlər ərzaq təhlükəsizliyinin davamlılığının möhkəmləndirilməsini, bütün dəyər zənciri boyunca kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının artırılmasını, kənd təsərrüfatı istehsal alətləri bazarının inkişaf etdirilməsini, maliyyə resurslarına çıxışın sadələşdirilməsini, kənd təsərrüfatı sahəsində elmi dəstəyin və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsini, məsləhət və informasiya xidmətləri sisteminin təkmilləşdirilməsi, bazar infrastrukturunun genişləndirilməsi və istehsalçıların bu bazarlara çıxışının asanlaşdırılması, təbii ehtiyatlardan davamlı istifadə mexanizmlərinin yaradılması, aqrar sektorda biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi və nəticədə kənd əhalisinin rifahının yüksəldilməsini əhatə edir [1].

Azərbaycan Respublikası üzrə Strateji Yol Xəritəsi yüksək rəqabətədavamlı və dayanıqlı şəkildə inkişaf edən kənd təsərrüfatı sektorunu yetişdirmək kimi iddialı bir baxış ortaya qoyub. Bu ümumi məqsədi həyata keçirmək üçün hərtərəfli strateji hədəflər kompleksi dəqiqliklə müəyyən edilmişdir.

İlk növbədə, yol xəritəsi rəqabət üstünlükləri nümayiş etdirən kənd təsərrüfatı məhsulları daxilində regional və sektoral artımın təşviq edilməsinin vacibliyini əks etdirir. Bu, təkcə əsas istehsal müəssisələrinin əlçatanlığının asanlaşdırılmasını deyil, həm də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına əvəzsiz məlumat və məsləhət xidmətlərinin göstərilməsini nəzərdə tutur. Bundan əlavə, bu, həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlara çıxışın gücləndirilməsini, kənd təsərrüfatında fermer tərəfdaşlıqlarının formalaşmasının asanlaşdırılmasını, aqrobiznesin inkişafının dəstəklənməsini və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Paralel olaraq, kənd təsərrüfatı sahəsində təhsil və tədqiqatın keyfiyyətini artırmaqla kənd təsərrüfatı sektorunun rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün birgə səylər var.

Bundan başqa, yol xəritəsində daxili bazarda idxalı əvəz edən əsas ərzaq məhsullarının payının artırılmasının vacibliyi vurğulanır. Buraya ərzaq ehtiyatlarının yaradılması və ərzaq təhlükəsizliyi tədbirlərinin gücləndirilməsi daxildir.

Bundan əlavə, yol xəritəsi kənd yerlərində məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsini nəzərdə tutur, əsas məqsəd əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və bu icmalarda sosial rifahın yüksəldilməsidir.

Nəhayət, kənd təsərrüfatı sektorunda davamlı tərəqqiyə nail olmaq üçün qətiyyətli öhdəlik var. Bu, iqlim dəyişikliyinə yaratdığı unikal problemlərin həlli üçün uyğunlaşdırılmış qabaqcıl texnologiyaların qəbulunu nəzərdə tutur. Bundan əlavə, ətraf mühitin mühafizəsi və bu qiymətli sərvətlərin qorunması üçün su və torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin optimallaşdırılmasına ciddi diqqət yetirilir.

Xülasə, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru üzrə Strateji Yol Xəritəsi ərzaq təhlükəsizliyini və ətraf mühitə məsuliyyətli nəzarəti təmin etməklə yanaşı, rəqabətqabiliyyətliliyi, davamlılığı və sosial-iqtisadi inkişafı dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulmuş hərtərəfli strategiyadır.

3. Strateji Yol Xəritəsi və strateji hədəflər

Emal sənayesi müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi yolları Strateji Yol Xəritəsində 9 strateji hədəfdə özünü göstərir.

Birinci strateji hədəf ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün institusional potensialın gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlət siyasətinin əsas istiqaməti olaraq qaldığından, qarşıdakı illərdə bu sahədə səylər daha da genişlənəcəkdir. Planlaşdırılan tədbirlər ölkə əhalisinin yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə ardıcıl və bol təminatına yönəlmişdir.

Strateji Yol Xəritəsində müəyyən edilmiş bir sıra əsas prioritetlər çərçivəsində tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu prioritetlər ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini daha da gücləndirmək, o cümlədən ərzaq məhsulları ilə bağlı özünütəminatmə səviyyəsini yüksəltmək məqsədi daşıyır. Eyni zamanda, qida təhlükəsizliyi sisteminin davamlı dayanıqlılığını təmin edən institusional imkanların gücləndirilməsi üçün addımlar atılacaqdır.

İkinci strateji hədəf kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının dəyər zənciri üzrə artırılmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan müxtəlif kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalında əhəmiyyətli rəqabət üstünlüklərinə malikdir, onu daxili bazarda potensial olaraq idxal olunan malları əvəz edəcək, eyni zamanda istehsal imkanlarının artırılması hesabına rəqabətqabiliyyətli məhsulların ixracını genişləndirir. Buna baxmayaraq, istehsal potensialının artırılmasına gəldikdə, xüsusilə dəyər zəncirinin ilkin mərhələlərində diqqət, o cümlədən dövlət dəstəyi daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bununla belə, strateji əhəmiyyətin bazarın inkişafı və əlverişli bazar şəraitinin yaradılması ilə bağlı məsələlərin həllində olduğunu, bu istiqamətdə əsaslı dəyişiklikləri, xüsusən də bazar infrastrukturunun təkmilləşdirilməsini tələb etdiyini qəbul etmək vacibdir. Bundan əlavə, istehsalçılar və emalçılar arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın təşviqi dəyər zəncirinin bütün həlqələri üzrə aqrobiznesin böyüməsini məhdudlaşdıran mühüm, lakin az inkişaf etmiş aspekt olaraq qalır [2].

Bu ümumi strateji hədəfi həyata keçirmək üçün beş əsas prioritet sahə üzrə tədbirlər həyata keçiriləcək:

İstehsal potensialının gücləndirilməsi: ilkin prioritet həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlarda rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsullarının istehsal potensialının gücləndirilməsinə yönəlib.

Həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlara yönəlmiş rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsullarının istehsal potensialının artırılması Azərbaycan üçün əlamətdar fürsətdir. Azərbaycanın ticarət balansının daha yaxından tədqiqi ölkə daxilində əsas malların istehsalını artırmaq üçün əsaslı perspektivləri ortaya qoyur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, ölkə 2015-ci ildə 220,2 milyon ABŞ dolları dəyərində təzə meyvə və qoz-fındıq məhsulları, 91,7 milyon dollarlıq isə tərəvəz məhsulları ixrac etmişdir.

Azərbaycan xüsusilə pomidor, kornişon, təzə meyvə (o cümlədən xurma, nar, alma, albalı və şaftalı), yaşıl çay yarpaqları, günəbaxan yağı, şəkər, şəkər məhsulları və günəbaxan tumları üzrə ixracını genişləndirmək üçün əlverişli mövqeyə malikdir. Yuxarıda adı çəkilən bu məhsullar əsasən

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsulları təmsil edir və onların qonşu regional bazarlara ixrac potensialı perspektivli olaraq qalır.

Strateji Yol Xəritəsinin altıncı məqsədi bu məhsulların daxili bazarlarda reallaşdırılması və ixracı mexanizmlərini müəyyən edir. Sonrakı illərdə daha dərin diaqnostik təhlillər aparılacaq və bütün dəyər zənciri boyunca bu malların istehsalını stimullaşdırmaq üçün fərdi proqramların, planların və ya strategiyaların işlənilib hazırlanmasına yol açılacaqdır. Bu yanaşma həm qlobal, həm də regional səviyyədə inkişaf edən iqtisadi, sosial və geosiyasi dinamikanı nəzərə alacaqdır.

Daxili istehsalın artırılması: ikinci prioritet idxalı əvəz edə bilən kənd təsərrüfatı və emal sənayesi mallarının istehsalının gücləndirilmiş təşviqi ilə müşayiət olunmasını nəzərdə tutur.

Fermer tərəfdaşlıqları və kənd təsərrüfatı kooperasiyası: üçüncü prioritet kompleks fəaliyyət planının icrası ilə dəstəklənən fermer tərəfdaşlıqlarının yaradılmasına və kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlığın təşviqinə həsr olunmuşdur.

Kiçik fermer təsərrüfatları Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı landşaftında üstünlük təşkil edir və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına problem yaradır. Ölkə emal sənayesi müəssisələri ilə kənd təsərrüfatı istehsalçıları arasında yaxşı qurulmuş əlaqələrin olmamasından, eləcə də emal sənayesinin kənd təsərrüfatı istehsalı ilə inteqrasiyası məsələlərindən irəli gələn maneələrlə üzləşir. Əsas maneələrdən biri kooperativ modellərinin, müqavilə əsasında kənd təsərrüfatı istehsalının və müxtəlif istehsalçı birliklərinin və assosiasiyalarının qlobal aqrar-sənaye inteqrasiyası təcrübələrində geniş istifadə olunan mexanizmlərin məhdud şəkildə qəbul edilməsindədir.

Azərbaycanda davamlı kənd təsərrüfatı inkişafının təşviqi və möhkəm ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması strategiyasının bir hissəsi kimi kənd təsərrüfatı kooperativlərinin daha geniş miqyasda inkişafı üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılmasına şərait yaradan islahatların aparılması, o cümlədən kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yaradılması istiqamətində qəti addımlar atılmışdır. Bununla bağlı Prezidentin 16 aprel 2014-cü il tarixli “Kənd təsərrüfatının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 152 nömrəli Sərəncamı “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” qanunun Milli Məclisdə hazırlanıb təsdiq edilməsinə zəmin yaratdı. Bu qanunun icrası çərçivəsində “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” hazırlanmışdır. Bu proqram ölkə daxilində kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün əlverişli mühiti asanlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra tədbirləri əhatə edir.

Dövlət Proqramı kənd təsərrüfatı kooperasiyası ilə bağlı mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, müvafiq stimullaşdırıcı mexanizmlərin yaradılması və bu sahədə ictimai maarifləndirmə işlərinin aparılması da daxil olmaqla müxtəlif istiqamətləri əhatə edir.

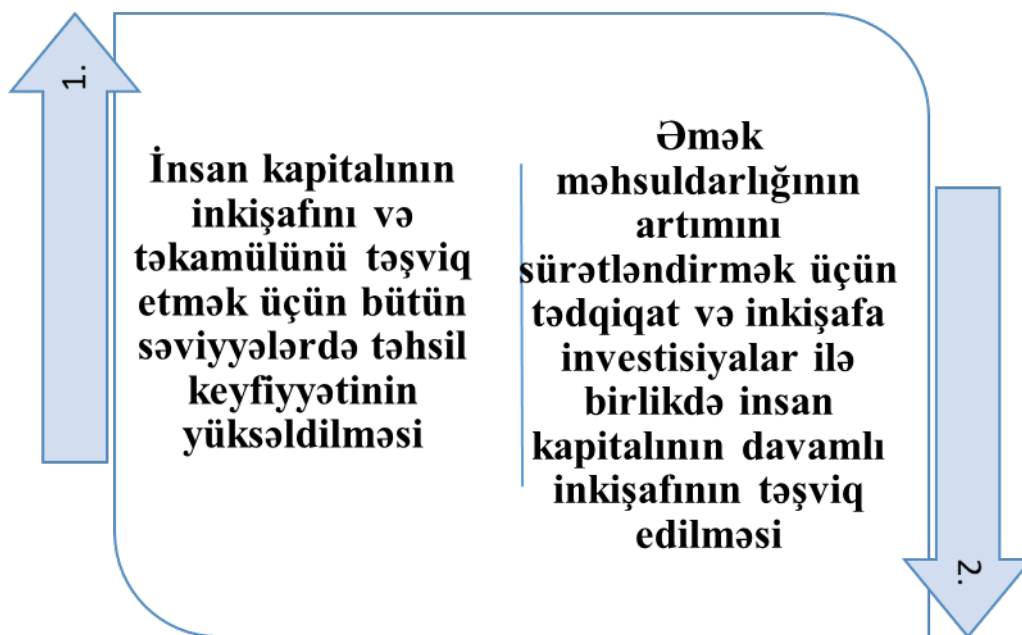
Dövlət-özəl tərəfdaşlıq: dördüncü prioritet mürəkkəb layihələrin icrası üçün dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının inkişaf etdirilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsini və zəruri tədbirlərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur [3].

İnfrastrukturun inkişafı: beşinci prioritetə uyğun olaraq, aqrobiznesin inkişafına kömək edən infrastrukturun yaradılması üçün səylər göstəriləcək. Qarşıdakı illərdə də bu strateji məqsəd çərçivəsində aqrobiznesin inkişafına təkan vermək üçün əlverişli hüquqi, iqtisadi və informasiya mühitinin yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Üçüncü strateji hədəf maliyyəyə çıxışın asanlaşdırılmasını əhatə edir. Ölkə daxilində rəqabətə davamlı kənd təsərrüfatı sektorunun yaradılması üçün maliyyə resurslarının istehsalçıları üçün əlçatanlığını artırmaq, əlaqəli riskləri qiymətləndirmək və bu riskləri azaltmağa və ya yüngülləşdirməyə yönəlmiş mexanizmləri təkmilləşdirmək vacib olur.

Yuxarıda qeyd olunan məqsədləri nəzərə alaraq, bu strateji məqsəd üç əsas prioritet sahəni müəyyən etmişdir. Birinci prioritet kənd təsərrüfatı sektorunda maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş bir sıra tədbirləri əhatə edir. İkinci prioritet ölkə daxilində aqrar sığortanın inkişafı ilə bağlı tədbirləri əhatə edir. Son prioritet kənd təsərrüfatı sahəsinə həm yerli, həm də xarici investisiyaların cəlb edilməsini stimullaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş təşəbbüslərə aiddir.

İnsan kapitalı əməyin səmərəliliyinin yüksəldilməsində, davamlı iqtisadi genişlənmənin təşviqində, həm istehsal, həm də xidmət sektorlarının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasında və ölkənin global bazarlara inteqrasiyasının təşviqində mühüm rol oynayır. Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün bütün səviyyələrdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təlim vasitəsilə işçi qüvvəsi arasında bilik və bacarıqların davamlı inkişafının təmin edilməsi, təcrübəli kadrların təhsilinin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, korporativ tədqiqat və inkişafa investisiyaların stimullaşdırılması və mövcud insan kapitalından səmərəli istifadə etmək zəruridir. Nəticə etibarilə, Azərbaycanda qarşıdan gələn iqtisadi transformasiya islahatlarının mühüm tərkib hissəsi kimi insan kapitalının davamlı inkişafına, əmək məhsuldarlığının artırılmasına və iqtisadi tərəqqidə biliyin rolunun artırılmasına kömək edən təşəbbüslərə hərtərəfli dəstək veriləcəkdir.

Mənbə: <https://doi.org/10.1134/S1075700719060054>

Şəkil 2. Azərbaycanda insan kapitalının davamlı inkişafına, əmək məhsuldarlığının artırılmasına və iqtisadi tərəqqidə biliyin rolunun artırılmasına kömək edən təşəbbüslər

4. İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi

Bu məqsədlə, “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nin üçüncü strateji hədəfi olan “insan kapitalının inkişaf etdirilməsi” hədəfinin müəyyən Prioritetləri hazırlanmışdır. Bu prioritetlər aşağıdakılardır:

1. Prioritet 3.1. Təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi

2. Prioritet 3.2. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması

İnkişaf etmiş ölkələrdə onların milli sərvətlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini insan kapitalı təşkil edir və intellektual əməyin iqtisadi artımı təmin etmək üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanda ölkənin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində əsas diqqət insan kapitalının yetişdirilməsi və səmərəli istifadəsinə verilir. Dövlət ölkənin tərəqqisinin təməl daşı kimi insan kapitalının inkişafının prioritetləşdirilməsi istiqamətində təşəbbüsləri fəal şəkildə dəstəkləyir.

İnsan kapitalının kalibrinin artırılması və ondan səmərəli istifadə elmin və biliyə əsaslanan sektorların tərəqqisinə, eləcə də əmək məhsuldarlığının və rəqabətqabiliyyətliliyin artmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Hazırda Azərbaycanda insan kapitalının artırılması, qeyri-neft sektorunun artımının dəstəklənməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində islahatlar fəal şəkildə aparılır. Bu islahatların orta və uzunmüddətli perspektivdə davamlı şəkildə həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, xüsusilə ixtisaslı kadrların hazırlanması sahəsində təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, “elm-təhsil-istehsal”

qarşılıqlı əlaqələri üçün çevik idarəetmə çərçivəsinin yaradılmasına və şirkətlərin qlobal dəyər zəncirinə inteqrasiyasına kömək edəcək, onlara dünya bazarlarına girmək üçün daha səmərəli imkanlardan istifadə etmək imkanı verəcəkdir [6].

Ali təhsil insan kapitalının formalaşmasında və yetkinləşməsində əsas mərhələ kimi dayanır. Onun insan kapitalının inkişafına təsiri iki fərqli şəkildə özünü göstərir: birincisi, insan kapitalının yetişdirilməsi ilə birbaşa məşğul olan ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması, ikincisi, yeni biliklərin yaradılması, tətbiqi və yayılmasında fəal iştirak etməklə.

Ali təhsil müəssisələrində təhsil almış mütəxəssislər dövlətin və korporasiyaların idarə edilməsində dinamik rol oynayır, artan dəyərin yaradılmasına töhfə verir, iqtisadi artımı təşviq edir və əmək məhsuldarlığını artırır. Bunu dərk edərək, Azərbaycan həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan daha səmərəli ali təhsil sisteminin təşviqinə sadıqdır. Buna nail olmaq üçün ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onun qlobal təhsil mənzərəsinə uyğunlaşdırılması, ali təhsilli mütəxəssislərə olan tələbatın ödənilməsi, ali təhsilin informasiya cəmiyyətinin və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın rekvizitlərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində islahatlar sürətləndiriləcəkdir.

Hazırda Azərbaycanda ali təhsil alan gənclərin sayı nisbətən aşağı olaraq qalır. Bu çatışmazlıq potensial olaraq ölkənin uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətinə və davamlı inkişafına mane ola bilər. Nəticədə, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasının əmək bazarının tələblərinə və beynəlxalq kvalifikasiya standartlarına uyğunlaşdırılmasına yönəlmiş təşəbbüslər dəstəklənəcəkdir. Əmək bazarı daxilində uzunmüddətli proqnozlaşdırma mexanizminin işlənilib hazırlanması və differensiallaşdırılmış əmək haqqı və həvəsləndirmə sistemlərinin yaradılmasına fəal dəstək veriləcək.

Universitet klasterlərinin formalaşdırılması "təhsil-tədqiqat-innovasiya" kontinuumunun effektivliyini artırmaq imkanı yaradır. Müvafiq olaraq, ölkədə ixtisaslaşmış ali məktəblərin tərkibində klasterlərin yaradılması təşviq ediləcək. Ali təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi nəticəsində daha yüksək səviyyəli insan kapitalı və intellektual potensial yetişdiriləcək, bu da əmək məhsuldarlığının və rəqabətqabiliyyətliliyin artmasına səbəb olacaqdır.

Universitet klasterlərinin yaradılması tədqiqat və innovasiyaları stimullaşdıracaq, elmi tapıntıların istehsalda tətbiqinə təkan verəcək və "təhsil-elm-istehsal" qarşılıqlı əlaqələrinin effektivliyini yüksəldəcək. Klasterlərin təşviqi müxtəlif regionlarda insan kapitalının inkişafı üçün də vacibdir.

Özəl universitetlərin muxtariyyətini və böyüməsini artırmaq üçün təşviq tədbirləri tətbiq ediləcək. Bundan əlavə, təhsil sektorunun daha da gücləndirilməsi üçün ali təhsil haqqında qanunvericiliyin qəbulu və dövlət proqramının həyata keçirilməsi imkanları araşdırılacaq [5].

İnternet, son zamanlar mobil internetin geniş yayılması ilə birlikdə qlobal istehlakçı davranışlarında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnternet rabitə üçün yeni yollar təqdim etməklə şirkətlərə istehlakçılarla onlayn əlaqə yaratmaq və milli sərhədləri aşan satış kanalları yaratmaq səlahiyyətini verdi. İnkişaf etməkdə olan texnologiyalar həm qurulmuş, həm də inkişaf etməkdə olan iqtisadi sektorların tərəqqisinə təsir göstərir. Avtomatlaşdırılmış bilik istehsalı, "İnternet nəzarəti" (dəyər zəncirləri boyunca fiziki aktivlər arasında internetə əsaslanan avtomatlaşdırılmış əməkdaşlığı nəzərdə tutur), süni intellekt, uzaqdan idarəetmə texnologiyaları və robototexnika kimi innovasiyalar mövcud bazar liderlərinin üstünlüyünə meydan oxumağa hazırlaşarkən, inkişaf etməkdə olan şirkətlər qlobal liderləri kimi mövqelərini gücləndirir. Azərbaycanda həm dövlət, həm də özəl sektorun idarə edilməsi bio, nano, rabitə, sənaye, informasiya, maliyyə və s. daxil olmaqla müxtəlif sahələr üzrə qabaqcıl texnologiyaların tələblərinə uyğunlaşmağa hazırdır. Eyni zamanda, yeni texnologiyalar inkişaf etməyə davam etdikcə, artan kibertəhlükəsizlik risklərinin effektiv idarə olunması Azərbaycan üçün müvafiq qlobal problem yaradır. Qabaqcıl texnologiyaların əldə edilməsi ilə yanaşı, müasir qlobal çağırışlar və tendensiyalarla uyğunlaşan zehniyyəti inkişaf etdirmək, onları idarə etmək və zəruri olan insan kapitalını da inkişaf etdirmək üçün birgə səy göstəriləcəkdir. Qabaqcıl texnologiya və ixtisaslı insan kapitalının sinerjisi əlavə dəyər yaradır və Azərbaycanın elmi potensialı mövcud qlobal tendensiyalara uyğun olaraq yeni texnologiyaların inkişafına mühüm töhfələr verməyə hazırdır.

Rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün emal sənayesi müəssisələri elmi-tədqiqat işlərinə investisiya qoymağa üstünlük verməlidir. Bu, innovativ məhsulların inkişaf etdirilməsi, mövcud proseslərin təkmilləşdirilməsi və texnoloji tərəqqilərin önündə qalması əhatə edir. Bununla bu müəssisələr məhsulun keyfiyyətini və səmərəliliyini artırmaqla, onları daxili və beynəlxalq bazarlarda daha cəlbedici edə bilərlər.

Strateji Yol Xəritəsində qeyd olunan əsas tədbirlərdən biri olan maliyyə restrukturizasiyası özəlləşdirmədən başqa hərtərəfli strategiyaları əhatə edir. O, borcun restrukturizasiyası, strateji investorların cəlb edilməsi, idarəetmədə daha güclü dövlət-özəl əməkdaşlığın təşviqi və ən yaxşı beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi kimi elementləri özündə birləşdirir. Bu strategiyalar sənaye sektorunda əhəmiyyətli rəqabət potensialına malik müəssisələri canlandırmaq üçün hazırlanmışdır. Nəticə etibarilə sənaye müəssisələrinin maliyyə restrukturizasiyası onların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynadığından, xüsusilə post-neft dövrü fonunda böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas göstərici kimi çıxış edir. Sənaye müəssisələri üçün maliyyə restrukturizasiyası çərçivəsində onların debitor-kreditor münasibətlərinin şərtlərinin dəyişdirilməsi və ya müxtəlif öhdəlik formalarına çevrilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir [7].

Sənaye şirkətlərinin restrukturizasiyası onların idarəetmə sistemlərinin yenidən qurulması, biznes proseslərinin sadələşdirilməsi, təşkilati strukturların təkmilləşdirilməsi, maliyyə idarəetmə sistemlərinin əsaslı təmiri, daha səmərəli biznes yollarının araşdırılması və məhsul portfellerinin optimallaşdırılması kimi müxtəlif aspektləri əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, uğurlu restrukturizasiya əməliyyat səmərəliliyinin artırılması, xərclərin azaldılması, satış həcmünün artması, uyğunlaşdırılma bilən idarəetmə təcrübələrinin həyata keçirilməsi, investisiya kapitalının cəlb edilməsi və nəhayət, müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə nəticələnə bilər.

İstənilən müəssisənin istehsal etdiyi məhsulun rəqabət qabiliyyəti onun innovativ səylərinin effektivliyindən asılıdır. Məhsulun rəqabət qabiliyyətinə təsir edən əsas amillərə onun maya dəyəri və istehlak xüsusiyyətləri daxildir. Məhsulun bazar perspektivləri istehsal xərcləri, keyfiyyət, müəssisənin fəaliyyət səviyyəsi və bazardakı mövqeyi ilə sıx bağlıdır.

Xidmətlər, qiymət və keyfiyyət kimi qeyri-istehsal aspektlərini də nəzərə alan rəqabətqabiliyyətliliyi ən yüksək səviyyədə qiymətləndirərkən əsas rəqabətqabiliyyətlilik meyarları kimi qəbul edilir. Bundan əlavə, innovasiya rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Nəticə etibarilə, müəssisə daxilində innovasiya təşəbbüslərini gücləndirməklə onun rəqabət qabiliyyətini artırmaq mümkün olur. Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisənin innovativ fəaliyyətinin artırılması yüksək xidmət keyfiyyəti sayəsində istehlakçı bazasının artmasına səbəb olur.

Xülasə, rəqabətqabiliyyətlilik – qiymət, keyfiyyət, xidmət və innovasiyanın cəmi kimi təmsil oluna bilər. Nəticə etibarilə, innovasiyaların qəbulu rəqabətqabiliyyətlilik axtarışında əsas katalizator kimi qəbul edilir. Yeniliklər məhsulun keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, həm də müəssisənin bazarda rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə şərait yaradır. Beləliklə, məhsulun rəqabət qabiliyyəti istehsalçılar tərəfindən innovativ yanaşmanın mənimsənilməsinin zəruriliyini vurğulayır və bu yanaşmanın tədqiqi və tətbiqi üçün bir vasitə rolunu oynayır.

Nəticə

Səmərəli nəqliyyat şəbəkələri, etibarlı enerji mənbələri və müasir sənaye parkları kimi adekvat infrastruktur emal müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hökumət əməliyyat xərclərini azaltmaq və düzgün təchizat zəncirini təmin etmək üçün infrastrukturun inkişafına investisiya qoymalıdır.

Əlverişli maliyyələşdirmə variantlarına və investisiya təşviqlərinə çıxışın təmin edilməsi emal sənayesi müəssisələrini öz əməliyyatlarını genişləndirməyə və modernləşdirməyə təşviq edə bilər. Bu, maliyyə institutları ilə tərəfdaşlıq və əlverişli vergitutma və həvəsləndirmə siyasətinin qurulması yolu ilə əldə edilə bilər.

Qlobal bazarlarda rəqabət aparmaq üçün beynəlxalq keyfiyyət standartlarına və sertifikatlara riayət etmək vacibdir. “Strateji Yol Xəritəsi”ndə bu standartlara riayət olunmasının asanlaşdırılması, məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, istehlakçıların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmalıdır.

İxrac istiqamətlərinin şaxələndirilməsi yolu ilə vahid bazardan asılılığın azaldılması riskləri azaltmaq və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün əsas strategiyadır. Hökumət bunu müxtəlif ölkələrlə ticarət sazişləri və diplomatik əlaqələri gücləndirməklə dəstəkləyə bilər.

Emal sənayesinə həsr olunmuş innovasiya klasterlərinin və ya sənaye zonalarının formalaşmasını təşviq etmək əməkdaşlığa, bilik mübadiləsinə və miqyas iqtisadiyyatına kömək edə bilər. Bu klasterlər tədqiqat, inkişaf və istehsal mərkəzlərinə çevrilə bilər.

Davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri əməliyyatlara daxil etmək tək cə qlobal tendensiyalara uyğun gəlmir, həm də şüurlu istehlakçılara müraciət edir. “Strateji Yol Xəritəsi” emal müəssisələri daxilində davamlı təşəbbüsləri stimullaşdırmalı və təşviq etməlidir.

İxrac prosedurlarının sadələşdirilməsi, ticarət maneələrinin azaldılması və ixracın təşviqi xidmətlərinin göstərilməsi emal sənayesi müəssisələrinin bazara çıxışını asanlaşdırır. Bu tədbirlər onlara daha geniş müştəri bazasına çatmağa və qlobal səhnədə effektiv rəqabət aparmağa kömək edə bilər.

Azərbaycanda “İstehsal sektorunun inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” emal sənayesi müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün mühüm imkanlar təqdim edir. Azərbaycan elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə, işçi qüvvəsinin inkişafı, infrastruktur, maliyyələşdirmə, keyfiyyət standartları, bazarın diversifikasiyası, innovasiya klasterləri, davamlılıq və ixracın təşviqinə diqqət yetirməklə bu müəssisələrin daxili və beynəlxalq bazarlarda inkişafı üçün əlverişli mühit yarada bilər. Nəhayət, rəqabət qabiliyyətli emal sənayesi ölkənin davamlı inkişafının vacib komponentləri olan iqtisadi artıma, iş yerlərinin yaradılmasına və şaxələndirilmiş və dayanıqlı iqtisadiyyata töhfə verir.

Təhminə Balacayeva

Strateji yol xəritəsi kontekstində emal sənayesi müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi yolları

Xülasə

Dinamik iqtisadi dəyişikliklər və qlobal rəqabət dövründə emal sənayesi müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi onların uzunmüddətli uğurlarının həlledici amilinə çevrilmişdir. Bu məqalədə Strateji Yol Xəritəsi çərçivəsində emal sənayesi müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün müxtəlif strategiya və yanaşmalar araşdırılır. Məqalədə sənaye təcrübələri və nümunə araşdırmalarının geniş icmalına əsaslanaraq, rəqabətqabiliyyətliliyə təsir edən əsas amillər müəyyən edilir və müəssisələrin bugünkü mürəkkəb biznes mənzərəsində inkişaf edə biləcəkləri hərəkətə keçə biləcək addımlar təsvir edilir. Bu, sənayenin inkişaf edən mənzərəsi ilə uyğunlaşan, nəticədə müəssisələrə rəqabətli qlobal bazarda inkişaf etməyə və üstün olmağa imkan verən yaxşı hazırlanmış Strateji Yol Xəritəsinin vacibliyini vurğulayır.

Тахмина Баладжаева

Пути повышения конкурентоспособности предприятий обрабатывающей промышленности в контексте Стратегической дорожной карты

Резюме

В эпоху динамичных экономических изменений и глобальной конкуренции конкурентоспособность предприятий обрабатывающей промышленности стала решающим фактором их долгосрочного успеха. В данной статье рассматриваются различные стратегии и подходы повышения конкурентоспособности предприятий обрабатывающей промышленности в рамках Стратегической дорожной карты. На основе обширного обзора отраслевой практики и тематических исследований в статье определяются ключевые факторы, влияющие на конкурентоспособность, излагаются практические шаги, которые предприятия могут предпринять для процветания в современной сложной бизнес-среде. Это

подчеркивает важность хорошо продуманной стратегической дорожной карты, которая соответствует развивающейся отраслевой ситуации и, в конечном итоге, позволяет предприятиям процветать и преуспевать на конкурентном мировом рынке.

Tahmina Balajayeva

Ways of increasing the competitiveness of processing industry enterprises in the context of a strategic road map

Summary

In the era of dynamic economic changes and global competition, the competitiveness of manufacturing enterprises has become a decisive factor for their long-term success. This article examines various strategies and approaches for increasing the competitiveness of manufacturing enterprises within the framework of the Strategic Roadmap. Based on an extensive review of industry practices and case studies, the article identifies key factors affecting competitiveness and outlines actionable steps businesses can take to thrive in today's complex business landscape. This highlights the importance of a well-designed Strategic Roadmap that aligns with the evolving industry landscape, ultimately enabling businesses to thrive and excel in a competitive global market.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi
3. Davies, T. (2001), "Enhancing competitiveness in the manufacturing sector: key opportunities provided by inter firm clustering", *Competitiveness Review*, Vol. 11 No. 2, pp. 4-15. <https://doi.org/10.1108/eb046423>
4. Kornev, A.K., Maksimtsova, S.I. On Increasing the Competitiveness of Existing Manufacturing Industries. *Stud. Russ. Econ. Dev.* 30, 654–661 (2019).
5. Mustafa S.V. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin dövlət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsinin prioritetləri, magistr dissertasiyası, 2017
6. Niftiyev İ. Azərbaycan sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması yolları. Magistr dissertasiyası, 2016
7. Tanrıverdiyev E. Müəssisələrin rəqabətliliyinin artırılması və qarşıya çıxacaq problemlərin həlli, 2016
8. <https://www.worldbank.org/en/results/2023/01/04/enhancing-the-competitiveness-of-azerbaijan-agriculture>
9. <https://doi.org/10.1134/S1075700719060054>
10. <https://www.americanprogress.org/article/building-u-s-manufacturing-competitiveness-capacity/>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.03.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.03.2024

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

**2024-CÜ İLİN I RÜBÜNÜN YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL- İQTİSADI İNKİŞAFINA
DAİR GÖSTƏRİCİLƏR**

MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR

Göstəricinin adı	2024-cü ilin yanvar-mart ayları, faktiki	2024-cü ilin yanvar-mart ayları 2023-cü ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə	<u>Məlumat üçün</u> 2023-cü ilin yanvar-mart ayları 2022-ci ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə
A	1	2	3
Ümumi Daxili Məhsul, milyon manat	29 096,8	104,0	100,4
o cümlədən qeyri neft-qaz ÜDM	18 699,0	106,7	104,9
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, manat	2 856,5	103,4	99,8
Sənaye məhsulu, milyon manat	15 731,8	100,9	96,8
o cümlədən qeyri neft-qaz sənayesi	4 399,2	107,8	104,7
Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat	3 809,2	104,0	140,3
o cümlədən qeyri neft-qaz sektoruna ondan qeyri neft-qaz sənayesinə	2 458,2 146,2	104,8 80,2	151,7 87,1
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	1 444,6	101,1	103,4
o cümlədən: bitkiçilik heyvandarlıq	76,1 1 368,5	102,9 101,0	101,3 103,5
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton	54,6	104,7	106,4
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, milyon sərnişin	452,9	106,9	122,8
İnformasiya və rabitə xidmətləri, milyon manat	766,4	110,4	117,8
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manat	13 474,2	103,1	103,0
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, milyon manat	2 827,4	105,8	111,6
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	9 234,1	111,4	118,3
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon manat	8 412,6	128,1	116,7
Dövlət büdcəsinin profisti, milyon manat	821,7	x	x
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	19 408,1	105,0	115,2
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	1 905,4	104,5	114,5

A	1	2	3
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2024-cü il 01 aprel vəziyyətinə, milyon manat	13 150,5	109,9	115,4
Kredit qoyuluşları, 2024-cü il 01 aprel vəziyyətinə, milyon manat	25 442,7	123,1	114,8
o cümlədən			
vaxtı keçmiş kreditlər	470,8	79,7	86,2
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	985,3	109,3	111,4
İstehlak qiymətlərinin indeksi ¹⁾	x	101,0	113,8
Əhalinin sayı, 2024-cü il 01 aprel vəziyyətinə, min nəfər	10 189,8	100,5	100,6
Xarici ticarət dövriyyəsi ²⁾, milyon. ABŞ \$			
faktiki qiymətlərlə	9 905,5	80,0	101,0
müqayisəli qiymətlərlə	x	86,1	106,2
o cümlədən: ixrac			
faktiki qiymətlərlə	6 193,9	74,1	89,6
müqayisəli qiymətlərlə	x	89,2	103,9
ondan qeyri-neft ixracı			
faktiki qiymətlərlə	673,7	73,8	123,3
müqayisəli qiymətlərlə	x	66,7	119,2
idxal			
faktiki qiymətlərlə	3 711,6	92,1	137,6
müqayisəli qiymətlərlə	x	79,8	113,6

Qeyd:

¹⁾ 2024-cü ilin mart ayı üzrə illik (2024-cü ilin mart ayı 2023-cü ilin mart ayına nisbətən) istehlak qiymətləri indeksi 100,4 faiz təşkil etmişdir.

²⁾ Hesabat dövründə gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyərində dair məlumatlar nəzərə alınmaqla.

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL İSTEHSALI

milyon manat

	Yanvar-mart		2024-cü ilin yanvar-mart ayları əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, müqayisəli qiymətlərlə, faizlə
	2024	2023 ^{*)}	
Ümumi Daxili Məhsul	29096,8	30360,3	104,0
o cümlədən:			
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	832,1	778,0	101,1
Sənaye	11442,5	14382,7	100,6
o cümlədən:			
mədənçıxarma sənayesi	9194,9	12376,3	99,6
emal sənayesi	1810,7	1574,6	110,0
elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	374,2	371,3	94,8
su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	62,7	60,5	106,6
Tikinti	1730,6	1495,6	111,8
Ticarət: nəqliyyat vasitələrinin təmiri	2830,0	2733,6	103,2
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	1989,9	1662,1	117,3
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	684,6	615,1	110,2
İnformasiya və rabitə	489,5	441,6	110,4
Digər sahələr	5921,7	5369,6	103,7
Məhsula və idxala xalis vergilər	3175,9	2882,0	108,4

^{*)} 2023-cü ilin yanvar-mart aylarının göstəriciləri yekun məlumatlar əsasında dəqiqləşdirilmişdir.

MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏR

	2024-cü ilin, yanvar-mart aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	3809,2	104,0	100,0
o cümlədən:			
Müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri	1924,1	115,1	50,5
Büdcə vəsaitləri	1475,6	103,8	38,7
Sair vəsaitlər	409,5	X	10,8

**İQTİSADİYYATIN SAHƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ
VƏSAİTLƏRİN DƏYƏRİ**

İqtisadiyyatın sahələri	2024-cü ilin yanvar-mart aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	3809,2	104,0	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	70,4	77,6	1,8
Sənaye	1497,2	99,9	39,3
o cümlədən:			
Mədənçıxarma sənayesi	1177,4	97,0	30,9
Emal sənayesi	225,9	129,3	5,9
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	67,1	84,5	1,8
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	26,8	88,1	0,7
Tikinti	788,4	128,0	20,7
ondan mənzil tikintisi	233,5	121,7	6,1
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	29,5	89,5	0,8
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	1210,3	97,3	31,8
o cümlədən:			
nəqliyyat	1210,1	97,3	31,8
poçt və kuryer fəaliyyəti	0,2	36,6	0,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	21,6	104,1	0,6
İnformasiya və rabitə	55,6	60,9	1,5
ondan rabitə	46,5	52,7	1,2
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	31,7	171,5	0,8
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	1,2	4,7 d.	0,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	1,9	95,6	0,1
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	63,4	13,7 d.	1,7
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	8,3	75,3	0,2
Təhsil	12,3	3,6 d.	0,3
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	8,6	59,4	0,2
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	0,6	11,5	0,0
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	8,2	93,5	0,2

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRİYYƏSİNİN MAL QRUPLARI ÜZRƏ STRUKTURU

	2024-cü ilin yanvar-mart ayları, milyon manat	2024-cü ilin yanvar-mart ayları 2023-cü ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	13 474,2	103,1
o cümlədən:		
ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	7 543,6	101,8
toxuculuq məhsulları, geyim və ayaqqabılar	2 030,0	104,7
elektrik malları və mebellər	611,8	103,9
kompüterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və çap məhsulları	172,7	132,0
əczaçılıq məhsulları və tibbi ləvazimatlar	313,9	100,6
avtomobil benzini və dizel yanacağı	730,6	112,1
digər qeyri-ərzaq malları	2 071,6	101,9

İQTİSADİYYATA KREDİT QOYULUŞU

	2024-cü il aprel 1-i vəziyyətinə, milyon manat	Əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən, faizlə
Kredit qoyuluşları – cəmi	25442,7	123,1
o cümlədən:		
qısamüddətli	4117,9	115,0
uzunmüddətli	21324,8	124,8
Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər	470,8	79,7
Kreditlərin ümumi həcmində vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi, %-lə	1,9	x

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

	2024-cü ilin yanvar- mart ayları, milyon manat	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Gəlirlər – cəmi	9234,1	100,0	31,7
o cümlədən:			
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	400,8	4,3	1,4
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1965,8	21,3	6,7
Torpaq vergisi	7,3	0,1	0,0
Əmlak vergisi	81,3	0,9	0,3
Əlavə dəyər vergisi	2261,3	24,5	7,8
Sadələşdirilmiş vergi	92,7	1,0	0,3
Aksiz	344,2	3,7	1,2
Yol vergisi	33,2	0,4	0,1
Mədən vergisi	39,4	0,4	0,1
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	441,7	4,8	1,5
Digər daxilolmalar	3566,4	38,6	12,3

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏRCLƏRİ

	2024-ci ilin yanvar- mart ayları, milyon manat	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Xərclər – cəmi	8412,6	100,0	28,9
o cümlədən:			
Ümumi dövlət xidmətləri	1572,9	18,7	5,4
Müdafiə və milli təhlükəsizlik	1364,5	16,2	4,7
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq - mühafizə və prokurorluq	544,9	6,5	1,9
Təhsil	944,8	11,2	3,2
Səhiyyə	507,8	6,0	1,7
Sosial müdafiə və sosial təminat	1084,7	12,9	3,7
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və bu qəbildən olan digər fəaliyyət	98,7	1,2	0,3
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	48,2	0,6	0,2
Kənd təsərrüfatı	342,0	4,1	1,2
Ətraf mühitin mühafizəsi	50,5	0,6	0,2
İqtisadi fəaliyyət	1625,4	19,3	5,6
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	228,2	2,7	0,8

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YÜK DÖVRİYYƏSİ, MİLYON TON-KM

	2024-cü ilin yanvar-mart aylarında	2023-cü ilin müvafiq dövründə	2023-cü ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	23 278,7	22 828,1	102,0
o cümlədən:			
Dəmir yolu	1 743,5	1 690,1	103,2
Dəniz	888,2	840,8	105,6
Hava	804,3	675,3	119,1
Boru kəməri	16 429,2	16 501,7	99,6
neft kəməri	13 071,5	13 017,1	100,4
qaz kəməri	3 357,7	3 484,6	96,4
Avtomobil	3 413,5	3 120,2	109,4

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA SƏRNIŞİN DÖVRIYYƏSİ, MİLYON SƏRNIŞİN-KM

	2024-cü ilin yanvar-mart aylarında	2023-cü ilin müvafiq dövründə	2023-cü ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	8 268,5	7 164,6	115,4
o cümlədən:			
Dəmir yolu	84,1	65,1	129,2
Dəniz	2,8	2,2	127,3
Hava	1 575,3	959,0	164,3
Metro	631,6	621,8	101,6
Avtomobil	5 974,7	5 516,5	108,3
avtobus	5 622,6	5 191,7	108,3
taksi	352,1	324,8	108,4

2024-cü İLİN YANVAR-MART AYLARINDA AZƏRBAYCANIN TƏRƏFDAŞ ÖLKƏLƏRLƏ XARİCİ TİCARƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ*

min ABŞ dolları

Ölkələrin adı	Dövriyyə	İdxal	İxrac
Cəmi	9695957,8	3711626,2	5984331,6
o cümlədən:			
İtaliya	2095006,1	106070,5	1988935,6
Türkiyə	1469178,4	538715,2	930463,2
Rusiya	890733,0	661771,1	228961,9
Çin	748785,9	743728,4	5057,5
İsrail	632178,8	6147,7	626031,1
Hindistan	504941,9	49245,8	455696,1
Almaniya	421038,2	181670,2	239368,0
Tailand	219142,6	15984,7	203157,9
Gürcüstan	178936,1	18082,3	160853,8
Amerika Birləşmiş Ştatları	164719,9	152357,4	12362,5
Bolqarıstan	153016,4	7060,7	145955,7
İran	134883,6	131605,7	3277,9
Tunis	122842,0	3317,1	119524,9
Rumıniya	114729,0	14460,8	100268,2
Çexiya	111663,2	12625,2	99038,0
Fransa	109904,9	50583,1	59321,8
Portuqaliya	107881,5	3746,1	104135,4
Ukrayna	106717,9	76576,0	30141,9
Belarus	104485,9	94916,8	9569,1
Türkmənistan	96927,0	79933,2	16993,8
Polşa	95262,2	34173,9	61088,3
Yunanıstan	91702,2	12243,6	79458,6
Koreya	89252,2	89147,7	104,5
Birləşmiş Krallıq	75289,0	62677,6	12611,4
İspaniya	73179,2	25457,8	47721,4
Digər ölkələr	783560,7	539327,6	244233,1

*Gömrük məlumatı

İXRAC OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2024-cü ilin yanvar-mart aylarında		2023-cü ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min ABŞ dolları)	miqdarı	məbləği
Təzə tərəvəz, ton	37951,8	48382,2	123,7	137,7
Təzə meyvə, ton	70769,5	81546,5	121,4	105,7
Kartof, ton	1467,7	458,5	126,0	86,1
Çay, ton	156,4	1457,2	86,8	90,2
Bitki yağları, ton	1938,7	3322,5	3,8 d.	3,4 d.
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	937,5	1628,9	183,2	181,8
Şəkər, ton	6926,1	5184,5	51,2	52,8
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	2337,6	4600,5	90,5	104,7
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	4551,4	6137,8	128,7	142,6
Təbii üzüm şərabləri və üzüm suslosu, min dkl	40,6	1252,1	56,1	91,3
Tütün, ton	2655,0	7397,5	3,5 d.	4,2 d.
Bentonit gili, ton	44323,0	3700,0	110,9	113,4
Sement klinkerləri, ton	141985,3	8277,6	116,6	131,3
Mineral gübrələr, ton	141889,7	26939,4	151,6	98,3
Xam neft, min ton	5600,5	3490147,9	82,2	81,7
Xam neft, min ton (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	5843,9	3458618,3	91,7	93,1
Reaktiv mühərriklər üçün və digər məqsədlər üçün kerosin, ton	10334,2	11416,7	76,9	83,4
Ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qazoyllar, min ton	83481,3	38505,9	32,2	27,0
Maye qaz, ton	118,6	47,5	1,2	9,9
Təbii qaz, mlyn. kubmetr	4932,9	1752108,0	161,5	74,7
Təbii qaz, mlyn. kubmetr (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	6495,4	1993175,4	104,7	56,7
Neft koksu, ton	67624,6	5468,4	92,8	18,3
Polietilen, ton	26885,4	28170,0	64,9	65,8
Polipropilen, ton	36873,0	39978,2	75,2	73,5
Pambıq lifi, ton	37534,1	56531,4	2,2 d.	180,7
Pambıq ipliği, ton	1969,4	5002,4	54,5	45,9
Qara metallardan borular, ton	3636,9	4343,6	59,6	50,7
Qara metaldan çubuqlar, ton	4814,1	3107,3	96,3	98,7
Emal olunmamış alüminium, ton	6248,0	14259,9	57,0	53,1

İDXAL OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2024-cü ilin yanvar-mart aylarında		2023-cü ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min ABŞ dolları)	miqdarı	məbləği
İribuynuzlu heyvan əti, ton	2575,1	9927,8	2,3 d.	2,2 d.
Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	7881,4	13070,5	90,3	106,5
Kərə yağı, digər süd yağları və pastaları, ton	5417,5	28206,7	119,9	110,2
Kartof, ton	60537,9	17647,4	94,1	89,7
Təzə tərəvəz, ton	15661,6	8619,5	152,8	141,1
Təzə meyvə, ton	58081,3	60440,1	126,6	128,3
Çay, ton	2366,6	11710,8	70,7	66,1
Buğda, ton	211966,9	48074,2	59,5	44,2
Bitki yağları, ton	35764,1	38793,7	151,5	123,3
Xam şəkər, ton	47822,8	30209,7	80,7	87,3
Şokolad və şokolad məhsulları, ton	9470,2	36349,4	120,5	124,2
Unlu qənnadı məmulatları, ton	12920,5	33601,7	124,3	120,5
Siqaretlər, mln. ədəd	16,3	356,1	49,1	51,9
Sement, ton	4276,9	773,3	86,1	71,1
Dərman vasitələri, ton	6473,0	109784,7	77,0	81,6
Mineral gübrələr, ton	46757,8	17347,1	2,1 d.	121,6
Sintetik yuyucu vasitələr, ton	22335,6	24088,7	101,0	95,2
Polietilen, ton	12939,6	16449,1	77,5	76,6
Polipropilen, ton	6792,4	8484,5	156,7	135,1
Rezin şinlər, ədəd	414059	22308,7	71,4	86,7
Polad prokatı, ton	102718,9	81023,2	88,5	101,9
Qara metallardan çubuqlar, ton	29658,9	20876,5	104,0	118,7
Qara metallardan küncüklər, ton	7499,4	6729,0	86,3	90,3
Qara metallardan borular, ton	50642,6	71573,0	195,4	179,6
Məişət kondisionerləri, ədəd	56445	14551,8	2,4 d.	177,6
Məişət soyuducuları, ədəd	8421	2661,9	98,7	2,1 d.
Paltaryuyan maşınlar, ədəd	58878	12940,1	116,8	114,4
Hesablama maşınları, blok və qurğuları, ədəd	210529	51841,8	160,3	91,1
Minik avtomobilləri, ədəd	17610	315790,1	91,4	113,7
Avtobuslar, ədəd	35	2253,9	76,1	86,2
Yük avtomobilləri, ədəd	1821	32372,1	133,1	152,1
Oturacaq, ofis, mətbəx, yataq və digər mebellər, ədəd	320279	19872,7	194,2	90,3

Məqalələrin təqdim olunma qaydaları

“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 21 dekabr tarixli, 2621 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2013-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq Dövlət Statistika Komitəsinin təsisçiliyi ilə nəşr olunur.

Jurnal 07.10.2015-ci il tarixində 4004 nömrəsi ilə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmiş, İSSN 2413-6557 nömrəsi ilə Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi Beynəlxalq Mərkəzində qeydiyyatdan keçirilmiş və 31 mart 2017-ci il tarixli (Protokol № 06-R) qərarla Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası rəyasət heyəti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəticələrin siyahısı”na iqtisad elmləri üzrə daxil edilmişdir.

Jurnalda statistika elminin nəzəri-metodoloji əsasları, iqtisadi, sosial, ekoloji və demoqrafik proseslərin statistik təhlili, iqtisadiyyat və sosial sahələr ilə bağlı digər məqalələrə üstünlük verilməklə başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş məqalələr dərc olunur. Məqalələr azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.

Redaksiyaya göndərilən məqalələrdə müəlliflər aşağıdakıları nəzərə almalıdırlar:

1. Məqalə qrafiki materiallar, cədvəllər, düsturlar, xülasə və ədəbiyyat siyahısı daxil olmaqla ümumi həcmi 10 səhifədən çox olmamalı və azərbaycan, rus və ya ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.
2. Məqalə kağızda və ya elektron versiyada olmalıdır. Kağız versiyası imzalanmış şəkildə redaksiyaya təqdim edilməli, elektron versiyası isə kompakt diskdə verilə, yaxud jurnalın elektron poçtuna (stat.xeber@stat.gov.az) göndərilə bilər.
3. Mətn Microsoft Office Word proqramında **A4** formatda, **Times New Roman–12** şriftində, **1,0** intervalında yığılmalı, soldan **25 mm**, sağdan **15 mm**, yuxarıdan **20 mm**, aşağıdan isə **19 mm** boş sahə buraxılmalıdır.
4. Məqalələr aşağıdakı ardıcılıqla tərtib edilməlidir: məqalənin adı (böyük hərflərlə, qalın şriftlə), müəllifin adı və soyadı (yalnız ilk hərfləri böyük olmaqla, qalın şriftlə), açar sözlər, mətn, xülasə və ədəbiyyat siyahısı. Məqalədə yarımbaşlıqlardan istifadə edildiyi halda, onun yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə və nömrələnməklə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən əvvəl və sonra əlavə bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Mətnə sözlər bütöv yazılmalı, “-” işarəsi ilə sətirdən-sətirə keçirilməməlidir.
5. Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sağ küncdə, şəkillər üçün şəklin sol küncündə yerləşdirilərək ərəb rəqəmləri ilə ardıcıl nömrələndirilən müvafiq olaraq “cədvəl” və “şəkil” sözlərindən sonra yazılmalıdır. Cədvəl və şəkillərin başlıqlarının ilk hərfləri böyük olmaqla qalın şriftlə yazılmalıdır. Cədvəlin sütunlarının adı qısa olmalı, ölçü vahidləri göstərilməlidir.
6. Məqalədə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin (müəssisələrin) ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilməlidir.
7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə və ya mətnə istinad olunan ədəbiyyatların rast gəldiyi ardıcılıqla nömrələnməlidir (məsələn, [1] və ya [1, səh.119] kimi işarə olunmalı). Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezinin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Dissertasiyaların tərtibi

Qaydaları" haqqında təlimatın 10.2-10.4.6 maddələrinə əsasən "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" bölməsinin tələblərinə riayət etmək lazımdır.

9. Xülasə məqalənin hazırlandığı dildən əlavə başqa iki dildə verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-biri ilə eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllifin və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin və ya müəlliflərin tam ad(lar)ı göstərilməlidir. Xülasələrin həcmnin 8-10 sətir olması tövsiyə olunur.
10. Hər məqalədə UOT indeksi, PACS kod tipi və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməli (məqalə və xülasənin yazıldığı dillər) və 5 sözdən az olmamalıdır.
11. Siyahıda göstərilən ədəbiyyatların müəlliflərinin soyadı, adının ilk hərfi, mənbənin adı, nəşr yeri və çap olunduğu il göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir.
12. Təqdim edilən əlyazmalara redaksiya heyəti tərəfindən baxıldıqdan sonra onun dərc edilib-edilməsinə qərar verilir və bununla bağlı müəllif məqalə qəbul olunduqdan sonra ən gec bir ay müddətində yazılı şəkildə məlumatlandırılır.
13. Məqalə müəllif(lər)inə redaksiya tərəfindən bir nüsxə jurnal pulsuz verilir, jurnalın elektron versiyası isə Dövlət Statistika Komitəsinin internet sahifəsində yerləşdirilir.
14. Müəllif(lər) məqalənin keyfiyyətinə, göstərilən faktların və elmi nəticələrin doğruluğuna və digər məlumatlara görə cavabdehlik daşıyır.

Redaksiyanın ünvanı: Dövlət Statistika Komitəsi, AZ 1136, Bakı şəh., İnşaatçılar pr. 81.

Tel: (012) 538 77 19

e-poçt: stat.xeber@stat.gov.az

Правила представления статей

Научно-практический журнал «Вестник статистики» был учрежден Государственным Комитетом по Статистике Азербайджанской Республики во исполнение «Государственной Программы развития официальной статистики в Азербайджанской Республике в 2013-2017 гг.», утвержденной Указом Президента Азербайджанской Республики от 21 декабря 2012 года за № 2621.

7 октября 2015 года журнал был включен в реестр печатных изданий Министерства Юстиции Азербайджанской Республики под № 4004, зарегистрирован в Международном Центре, получил Международный стандартный серийный номер ISSN 2413-6557 и по решению Президиума Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики от 31 марта 2017 года (Протокол № 06-R) включен в «список научных публикаций, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по экономическим наукам в Азербайджанской Республике».

В журнале издаются статьи, в которых затрагиваются вопросы теоретико-методологических основ статистической науки, статистического анализа экономических, социальных, экологических и демографических процессов, а также другие статьи, по экономической и социальной проблематике, которые не были опубликованы в других изданиях. Статьи подготавливаются на азербайджанском, русском или английском языках.

Авторы, предоставляющие в редакцию статьи должны учитывать следующее:

1. Статья не должна быть больше 10 страниц, включая графические материалы, таблицы, формулы, резюме и список литературы и должна быть написана на одном из трех языков: азербайджанском, русском или английском.
2. Статья должна быть в электронном форме и на бумажном носителе. Бумажная версия статьи должна быть предоставлена в редакцию журнала с соответствующей подписью

автора, а электронная версия может быть предоставлена в редакцию журнала на компакт диске или выслана по электронной почте (stat.xeber@stat.gov.az).

3. Текст статьи должен быть набран с помощью программы Microsoft Office Word в формате А4. Шрифт текста **Times New Roman**, размер шрифта **12**, интервал **1,0**. На страницах оставляются поля слева **25 мм**, справа **15 мм**, сверху **20 мм** и снизу **19 мм**.
4. Статьи должны оформляться в следующей последовательности: название статьи (выделяются прописными буквами, жирным шрифтом), имя и фамилия автора (только первые буквы прописными, жирным шрифтом), ключевые слова, текст, резюме и список литературы. При использовании в статье подзаголовков, только первые буквы должны быть выделенными, жирным шрифтом и пронумерованы. Перед и после заголовка и подзаголовка, таблиц и рисунков необходимо оставлять промежуток размером в один интервал. Слова в статье должны писаться полностью, слова нельзя переносить с одной строки на другую с использованием знака «-».
5. Таблицы и рисунки должны иметь заголовки. Заголовки для таблиц должны быть размещены в правом углу над таблицей, для рисунков в левом углу под рисунком. Заголовки должны быть напечатаны, после последовательно пронумерованных арабскими цифрами соответствующих слов «таблица» и «рисунок». Заголовки таблиц и рисунков должны быть напечатаны прописными буквами и жирным шрифтом. Название колонок таблицы должны быть короткими, должны быть указаны единицы измерения.
6. В статье должны быть указаны название учреждения (учреждений), в котором работает автор (авторы) и адрес (адреса) данного учреждения (учреждений), адрес (адреса) электронной почты автора (авторов).
7. В конце научной статьи в соответствии с характером статьи и областью науки должны быть четко отмечены научные выводы, к которым пришел автор (авторы), научная новизна, практическая значимость и экономическая эффективность работы и т. д.
8. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой статьи. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован в алфавитном порядке или в последовательности в которой встречается ссылаемая литература в тексте (например, обозначаться как [1] или [1, стр. 119]). При повторной ссылке на одну и ту же литературу в другом месте, ссылаемая литература должна быть пронумерована предыдущим номером. Ссылаясь на одни и те же статьи, тезисы симпозиумов, конференций и других влиятельных научных мероприятий должны быть указаны названия статей, докладов и тезисов. При библиографическом описании ссылаемого источника нужно следовать требованиям пункта 10.2-10.4.6 раздела «Использованная литература» инструкции о «Правилах оформлении диссертаций» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
9. Резюме должно быть представлено на двух других языках, отличающихся от языка, на котором написана статья. Резюме статьи, написанные на разных языках должны быть одинаковыми и должны соответствовать содержанию статьи. Научные выводы, к которым пришли автор или авторы, научная новизна, практическая значимость и экономическая эффективность работы и т.д. должны кратко отражаться в резюме. В каждом резюме должно указываться название статьи, полное имя автора или авторов. Рекомендуется писать резюме объемом 8-10 строк.
10. В каждой статье должны указываться индексы УОТ, коды типа PACS и ключевые слова. Ключевые слова должны даваться на трех языках (языки на которых написаны статья и резюме) и не должны быть меньше 5 слов.
11. Для литературы указанного в списке должны указываться фамилии и первые буквы имен авторов, название источника, место и год издания. В списке литературы должно даваться предпочтение научным статьям, монографиям и другим достоверным источникам последних 5-10 лет.

12. Решение о публикации или не публикации предоставленной рукописи принимается после ее рассмотрения редакционным советом и в связи с этим автор письменно уведомляется не позднее 1 месяца после принятия статьи.
13. Автору (авторам) статьи со стороны редакции бесплатно предоставляется 1 экземпляр журнала, а электронная версия журнала размещается на интернет странице Государственного Комитета по Статистике.
14. Автор несет ответственность за качество статьи, достоверность предоставленных фактов, научных результатов и прочей информации.

Адрес редакции: Государственный Комитет по Статистике, AZ 1136, г. Баку,
пр. Иншаатчылар 81.
Тел: (012) 538 77 19
e-mail: stat.xeber@stat.gov.az

Rules for presentation of articles

Scientific-practical journal “Statistical news” is published by the State Statistical Committee in accordance with the "State Program for the Development of Official Statistics in the Republic of Azerbaijan for 2013-2017", approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 21, 2012, No. 2621.

The journal was registered on July 7, 2015 with the number 4004 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan and included in the International Standard Serial Number International Center of ISSN 2413-6557 and signed on 31 March 2017 (Protocol No: 06-R) by the Presidium of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan “on the list of the periodical scientific results recommended for publication of the main results of the dissertations in the Republic of Azerbaijan”.

The theoretical and methodological bases of statistical science, statistical analysis of economic, social, ecological and demographic processes, as well as other articles related to economics and social sciences are published in the journal. The articles must be developed in one of Azerbaijani, Russian and English languages.

Authors have to take the followings into account:

1. Total volume of article, including graphical materials, tables, formulas, summaries and list of literature should not exceed 10 pages and should be prepared either in Azerbaijan, English or Russian languages.
2. Article text should be in a paper or electronic form. Paper version must be submitted to editorial office in a signed form; an electronic version could be presented on CD or sent to e-mail (stat.xeber@stat.gov.az).
3. Article should be in Microsoft Office Word A4 format, **Times New Roman**, Font **12**, line spacing – **1,0**, margins: left - **25 mm**, right - **15 mm**, top – **20 mm**, bottom – **19 mm**.
4. Article should be compiled in a following sequence: title of article (in capitals, bold), name and surname of author (only first letters in capitals, bold), keywords, text, summary and list of literature. If subtitles, only first letter is written in capitals, bold and numbered. Before and after titles and subtitles, tables and pictures it is necessary to skip down one space. Words in the text should be written completely, it shouldn't be allowed to skip from line to line with a sign “-”.
5. Tables and pictures have to be titled and these titles for tables should be placed at the right corner of the top of the table, for pictures – at the left corner of the bottom of the picture; titles should be numbered by Arabic figures which have to be indicated correspondingly after words “table” and “picture”. First letters of titles of tables and pictures should be written in capitals and bold. Names of tables' columns should be short and measurement units have to be indicated.
6. Institution(s) where author(s) works and address(es) of this (these) institution(s), e-mail(s) of author(s) should be indicated in the article.

7. At the end of research article the conclusions reached by author(s), scientific novelty of a paper, importance of its application, economic efficiency and etc. should be clearly indicated in accordance with nature of domain of science and article.
8. As regard to the subject of article the scientific sources should be referred. List of literature at the end of article should be numbered either by sequence of referred literature met in the text (for example, it should be indicated as [1] or [1, page 119] or by alphabetical order. If the same literature is referred again in another part of the text, then the referred literature should be indicated by previous number. When referring to the same articles, theses of symposiums, conferences and other important scientific events the title of article, paper or thesis has to be indicated. When specifying the bibliographic description of referred source it is necessary to rely on requirements of item 10.2-10.4.6 of the section “List of literature” of effective guideline on “Compilation rules of the dissertations” of the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.
9. Summary should be provided in two languages other than language of article. Summaries of article in several languages should be the same and correspond to the content of article. Summary should reflect condensate of conclusions reached by author or authors, scientific novelty of a paper, importance of its application and etc. Each summary should specify title of article, full name(s) of author(s). It is recommended summary to be of 8-10 lines.
10. UOT indices or PACS-type codes and keywords should be specified in each article. Keywords should be given in three languages (languages of articles and summaries) and be not less than 5 words.
11. Surnames, first letter of names of authors of the used literature, source, place of publication and a year of issue should be specified in the list. In the list of literature scientific articles and monographs of the last 5-10 years and other reliable sources are preferable.
12. After editorial office staff reviews the presented manuscripts it is made decision whether publish it or not and the author is informed about it at the latest during a month.
13. Editorial office presents a copy of journal to author(s) of article free of charge; e-version of journal is posted on the web-page of the State Statistical Committee.
14. Author bears responsibility for quality of article, reliability of the indicated facts and scientific results and other information.

Address of editorial office: State Statistical Committee, Baku city, Inshaatchilar av. 81, AZ 1136.

Tel: (012) 538 77 19

e-mail: stat.xeber@stat.gov.az

Korrektor: Aytən Məmmədova

Çapa imzalanmışdır: ///.2024